KIRÁLY ISTVÁN

Hazafiság és forradalmiság

KOSSUTH

KIRÁLY ISTVÁN

Hazafiság és forradalmiság

KIRÁLY ISTVÁN

Hazafiság és forradalmiság

JÉZUS TÁRSASÁGA JÉZUSÁGI SZÖVETSÉG

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ / 1974

ISBN 963 09 0065 3

A MINDENNAPOK FORRADALMISÁGA

ELŐSZÓ HELYETT

IFJÚSÁG ÉS FORRADALMISÁG

Különböző témákról szólnak s különböző alkalmakból íródtak az ebbe a kötetbe összegyűjtött cikkek. Mégsem véletlenül kerültek együvé. Nemcsak a keletkezés időpontja, azok egymáshoz viszonylag közeleső volta, nemcsak a jellegzetes szakmai érdeklődés – az irodalom-központúság – köti össze őket, de egy belső tartalmi egység is. Végső soron mindegyikük ugyanarról a problémáról szól; s ez: a *mindennapok forradalmisága.*

Aki fiatalok között él, állandóan találkozik ezzel a kérdéssel. Folyvást felmerül: mi is hát a ma forradalmisága. S a válaszadó ilyenkor automatikusan az építő munka pátoszáról – a József Attila-i *„dolgozni csak pontosan, szépen"* forradalmian szép fegyelméről szól. Hivatkozik arra, hogy mivel egy minden korábbitól eltérő, minőségileg más, új, magasabb rendű társadalom létrehozása, a szocializmus megteremtése itt a cél, forradalmi ennek az útnak (legalábbis potenciálisan) minden kis mozzanata, hétköznapi tette már egymagában is. Hiszen a forradalmiság elsősorban mindig a tartalom kérdése, s nem a külsőségeké. Az határoz itt, hogy erre a Veres Péter-i kérdésre: *„Mit kezdesz ezzel az egy életeddel? Mire teszed fel?"* – mit válaszol az én. Ahol képesek történelmileg jó, igaz ügyre megalkuvás nélkül, maradéktalanul feltenni az egyéni sorsot: jelen van ott a forradalmiság is. A megjelenés módja, a forma következmény csupán és nem meghatározó.

Hisz a szükséges harci eszközt, a küzdési módot a konkrét körülmények szabják meg mindig. Azok döntik el, hogy milyen úton – békésen avagy fegyveresen, kompromisszumokkal vagy kompromisszum nélkül, csigalassúsággal vagy rohamléptekkel – kell-e előremenni a vállalt cél felé. Lenin nemcsak 1917 októberében volt forradalmár, de a sztolipini reakció visszavonuló, avagy az új gazdasági politika gyakorlati munkát kívánó éveiben is. Ahogyan írta: *„A marxizmus abban különbözik a szocializmus valamennyi primitív formájától, hogy a mozgalmat nem köti egy meghatározott harci formához. Elismeri a harc legkülönbözőbb formáit."* Adódhat ugyanis oly helyzet, mikor épp a kiélező, szélsőséges forma, a radikális tett félresiklató, mivel árt az ügynek, s a látszólag szürke, mindennapi kicsiny, jeltelen cselekvés a tényleg forradalmi, mert az visz előre.

Nem véletlen, hogy az 1917-es októberi forradalom győzelme után az építő munkával kapcsolatos teendőkről szólva, minduntalan óvott Lenin az „üres frázispufogtató" „kispolgári forradalmároktól"; azoktól a „hisztérikus rohamokra biztató" „gyászforradalmároktól", akik „megvetően fintorgatják az orrukat és úgy beszélnek: *»Én nem tartozom azok közé, akik dicshimnuszt zengenek a szerves munkának, a gyakorlatiasságnak és a lépésről lépésre való haladásnak«"*, akik „unalmasnak", „nem érdekesnek", „érthetetlennek" találva mindezt „a *»régi, lendület«, »régi lelkesedés« stb. hiányáról szavalnak"*. Ezekkel a „szájhősökkel", s általában „a »forradalmár« szokásos, közkeletű fogalmával", „a vörösgárdista rohamokkal", „az elvont jelszavak iránti rajongással", „a frázisos módszerrel" szembeállította ő a „gyakorlati munkát", „a rendszeres dolgozás", „a tanulás" parancsát. *„Kevesebb dagályos frázist, több egyszerű, hétköznapi munkát"* – hangoztatta folyvást. Olyan embereket kívánt, *„aki feladatát lelkiismeretesen tanulmányozza és*

érti a dolgát". Legfőbb forradalmi tulajdonságként emlegette a „kitartást", a „fegyelmezettséget", a hétköznapokban való helytállni tudást. *„Kitartásra és fegyelemre van szükség", „nem szabad kétségbeesnünk, újra meg újra neki kell látnunk a munkának"* – hangzott a szava. Sürgette azt a magatartást, melyre jellemző volt a mindig újra kezdeni tudó keménység, elszánás. *„Elkezdtél valamit, zsákutcába jutottál, kezdd el újra, akár tízszer is egymás után"* – írta. A forradalmiság elromantizálóival, az „egyetlen hősies fellángolás" híveivel szemben dicsérte *„a tömegek között végzett hétköznapi munkához szükséges legtürelmesebb, legállhatatosabb, legnagyobb hősiességet"*, idézte *„a mindennapi munkafegyelem szilárd formáit"*: a mindennapok forradalmiságát.

S ez szükséges ma is.

A fiatalok egy része azonban gyakorta épp ezt a tézist vonja kétségbe vagy ha az értelmével el is fogadja, nem tud maradéktalanul igent mondani rá az érzelmeivel. Az elvont, metafizikus értelem vállal itt csupán s nem az érzelem és az értelem együtt, nem a teljes ember. S éppen ezért – mint pl. a *Kritika* ifjúsági vitája mutatta – „napjaink kialakulatlan forradalmiság-koncepciójáról" beszél nem egy középiskolás és egyetemista. Nem pusztán egyéni hangulatot szólaltat meg így egy oly töprengő, elmélyült, tiszta, becsületes hangú fiatal költő, mint pl. Béres Attila, mikor felpanaszolja: *„életünk formákba száradt, megmerevedett", „titkainkat unalmaink megőrlik"*. S mivel úgy érzi, *„izgága békétlenkedőkre – ily történelmi, fontos békeidőkben – semmi szükség"*, feladat nélkülinek vélve önmagát, így vonja meg jelenünkben, ebben az *„országos körömnövesztgető nagy gesztenyesütödében"* a forradalomra hiába vágyó élet mérlegét: *„Én tulajdonképpen harcosnak születtem – de mire elvégeztem – a kötelező tanfolyamokat – már nem volt –*

felvétel a Fekete Seregbe." Számos – az értékesebbek közé tartozó – most induló fiatal hangulatát tükrözik vissza ezek a sorok; fiatalokét, kik nem tudva meglelni a forradalmiságot a hétköznapokban, az eltűnt forradalmak nemzedékének érzik mintegy maguk.

Igaz: a napi cselekvés szempontjából nem jelent különösebb problémát ezeknek a fiataloknak a léte. Hiszen egy korosztály sohasem egyarcú: a történelem nem nemzedékekben: világnézeti-társadalmi tendenciákban mozog, gondolkodik. S az itt megjelenítettek mellett szép számban vannak olyan ifjak is, kik a mindennapoknak – Váci Mihálytól idézett – „kitartó, csendes, hű forradalmait" magukra veszik. A teória azonban köteles figyelni az élet ilyen jellegű, kiélezetten kérdező kis mozzanataira is, még ha nem is általánosak azok. Köteles észrevenni bennük a tényleges problémát: a valóság válaszra váró kérdőjeleit. A dogmatikus vezetés nem utolsósorban épp ott követett el súlyos, ártó hibát, hogy a statisztikai átlagra hivatkozva periférikus jelenségeknek nyilvánította az ilyen típusú problémajelző kicsi tényeket, s tiltakozott az ellen, hogy szó essék róluk. A kérdések őszinte felvetése és tényleges megoldása helyett az elhallgatás, a félrelegyintés érvényesült itt. Nem vette számba ez a vezetés a teóriának és a politikának, mint a napi cselekvés tudományának, eltérő törvényét. Nem ment végbe így a szükséges munkamegosztás a két külön terület között. A teória teljesen a politikának rendelődött alá, annak propagandistája, szószólója lett segítőtársából.

Pedig a két területnek – a fejlődés során szükségszerűen létrejött munkamegosztás következtében – a feladata nem egy. A politika mint a napi cselekvés iránymutatója a konkrét lehetőségekkel, a társadalmi erőt képviselő, számszerűségükkel is szembeötlő jelenségekkel köteles foglalkozni mindenekelőtt. Az áll előtérben az ő munkájában, mi a

cél felé menve az adott pillanatban már megoldásra érett, már megoldható. A teória esetében viszont másfajta a hangsúly. Ha ténylegesen is segíteni akarja ő a politikát: a napi cselekvés szempontjából még nem számottevő mozzanatokra is fokozott mértékben köteles figyelni. Ő elsősorban nem a gyakorlat felől ítél, mérlegel, azt a politikára bízza. De mintegy nyersanyagként a döntések számára feltárja a konkrétak mellett az elvont lehetőségeket is, mindazt az alternatívát, mit magában rejt a kor. Nem pusztán az a jelenség izgatja tehát, amely elterjedtsége, extenzív volta, erőtartaléka folytán a tett szempontjából elsődlegesen meghatározó: minden mélyben rejlő, mégoly kifejletlen problémát is köteles jelezni. A politikát épp ezzel segíti. Ezzel óvja a meglepetésektől. Hiszen ami ma még a statisztikai átlagot nézve tán nem is tipikus, s mint ilyen nem is jelent konkrét politikai tényezőt, erőt, holnapra már könnyen ebből a szempontból is jelentőssé válhat, ha a benne felszínre törő problémákra nem érkezik kellő időben felelet s figyelés. Éppen ezért – bármennyire nem általánosítható is a fiatalság egészére – köteles szembenézni a politikát ténylegesen segíteni vágyó teória azzal a ténnyel, hogy vannak fiatalok, akik számára a forradalmár ugyan az eszmény, de a keresett, vágyott forradalmiság elszakad tudatukban mintegy a szocialista építés mindennapjaitól: felette lebeg puszta elvontságként, s elvetélődhet vagy téves irányba fordulhat így náluk a cselekvés.

Az elkülönülés okait keresve a legkülönfélébb szubjektív és objektív tényezők fonódnak itt szorosan együvé. Csak néhányat kiragadva közülük: mint szubjektív tényező feltétlenül szerepet játszik az életkori sajátság: egyrészt a fiatalság hajlama a romantikára, másrészt ettől elválaszthatatlanul a végsőkre törő, elvont igényesség. Ami bizonyos körülmények között előny, becsülendő érték – hisz innen ered

a hősiességre, a merész tettekre, a nagyotakarásra való képesség –, más vonatkozásban buktatóvá válik s a hétköznapok forradalmiságával kapcsolatban nemegyszer mint ilyen jelenik meg.

A kötődés a romantikához magával hozza a vonzódást a látványos, görögtüzes forradalmisághoz. Hisz a romantika mindig végletekkel, kiélezett szituációkkal – angyal- és ördögszerű jókais hősökkel, nagy összeütközésekkel –, erős színekkel dolgozik. A forradalmiság képzetét is ezzel köti egybe: a forma lesz lényeges s nem a tartalom. Nem lehet csodálkozni rajta, hogy mikor egy pedagógiai felmérés során a fiataloknak válaszolniuk kellett arra a kérdésre: miben látják: 1. a bátorság, 2. az állhatatosság, 3. az elvhűség kritériumát: az első esetben a kiállás az igazságért mindössze 3, az életveszély vállalása viszont 51, a másodikban a kitartás a munkában 16, a kitartás a harcban 30, a harmadikban pedig a tettekben való kiállás 6, az élet feláldozása 32%-nyi szavazatot kapott. A szürkébbel, a mindennapibbal szemben a látványosabb, a romantikusabb forma minden esetben fölényesen győzött.

S az ifjúságnak ezt az erős romantizáló hajlamát az iskola a maga gyakorlatával, felmutatott emberideáljaival nem ellensúlyozza, sőt: tovább növeli. A forradalmiságot nem világnézetként – egyfajta magatartás-formaként tárgyalja csupán. Jobbára csak kiélezett társadalmi összeütközés körülményei között – barikádharcokban, tömegjelenetekben, a *Talpra magyar*t szavaló Petőfinél, a ceglédi beszédet mondó Kossuthnál hajlandó megláttatni azt. A páncélautó tetejéről a pétervári utcán szónokló Lenint ábrázoló kép népszerűbb itt annál, amelyen Lenin elmélyülten dolgozva az íróasztalánál ül. S Majakovszkij művei közül is a *150 millió*, a *Vers a szovjet útlevélről* s a *Teli torokból* kap hangsúlyt csupán s nem olyan költemény (a tankönyv még a címét sem em-

líti), mint például a *Beszélgetés Lenin elvtárssal,* amelyben pedig hangot kap a hétköznapok forradalmiságának szépsége és számos nehézsége:

Lenin elvtárs,
tudja,
pokoli mód
nehéz, amit végzünk
egymás után.
Adunk már ruhát
a mezítelennek,
több már
a szén s az érc –
ez, ugye, szép?
De persze,
emellett
– hadd mondom el Önnek,
sok még
a szenny és a buta beszéd.
Míg átrágjuk
magunk rajta,
kimerülünk.
Ön nélkül
sokan eltévedtek már,
ezen a mi földünkön,
itt körülünk
s körös-körül
igen sok
gazember jár.
Nincs rá
elég szám,
s nincs nevezet,
hogy hányan vannak-e csirkefogók:

kulákok,
szektánsok,
részegesek,
talpnyalók
és munkahalogatók.
Itt járnak, és gőgtől
dagad a kebelük,
töltőtoll
s jelvény
pompázik a mellen.
Persze hogy
megbirkózunk velük,
de rémes nehéz
a harc ezek ellen.
Lenin elvtárs,
füstös üzemeinkben
s havas tarlókon
Ön itt van vélünk.
Az Ön nevével,
a szívével
szívünkben
eszmélünk,
lélegzünk,
verekszünk,
élünk.

A romantikus forradalmár képét nem váltja fel eléggé nevelésünkben ez a „pokolian nehéz"-t mormoló, gondolkodó, töprengő, csöndes hősiesség, a „havas tarlók", „füstös üzemek" forradalmisága: a hétköznapoké. S így akaratlanul bár, de téves embereszményt ültet el ez a nevelés a fiatalokban. A forradalmár-képet realista mód értelmező nevelői ideállal szemben uralkodóvá teszi a romantikus eszményt.

Mert eltér egymástól ez a két típus: a romantikus és a realista mód értelmezett forradalmár-eszmény. Az egyik különleges szituációban elképzelt különleges ember, a másik fő ismérve viszont mindig az egyszerűség. Olyan ő, ahogy a mellén keresztbe font karokkal ünnepélyesen megálló Plehanovval szemben Lenint látta első találkozásuk alkalmából Gorkij: *„Valahogy túl egyszerű volt, semmi »vezérit« nem éreztem benne"* – írta. Ember volt ő pusztán az emberek között. A romantikus nevelői eszményhez igazodó fiatalok példamutatóbbnak érzik viszont a póz-kedvelő típust. Valamely külsőleg is megnyilvánuló különlegességben keresik ők mindig a forradalmiságot.

Ennek a romantizáló elképzelésnek a jegyében jelennek meg rendre – a hajdani bőrkabátos, simléderes sapkájú „komisszár" típusok mai utódjaiként – az olyan fiatalok, kik Che Guevara-szakállt, Angela Davis-szerű szétbodorított néger frizurát viselve, barikádharcról, gerillalétről álmodoznak folyvást, s forradalmárok akarnak lenni mindenáron. Jellemző rájuk az önmagáért való, meddő nyugtalanság, az örökös, öncélú vihart-akarás. Szem elől vétik, amit pedig folyvást sugall a realista eszmény; azt, hogy a forradalmárlét sohasem lehet cél: az mindig eredmény. Nem véletlen, hogy Lenin még a húszas években sem azt írta be a különféle statisztikai összeírások foglalkozás-rovatába: „hivatásos forradalmár", de azt: „újságíró". Annak tudta magát. S nem pusztán szerénységből. Többet jelzett ennél ez az inkognitó. Tükröződött benne a forradalmiság lényegi ismérve: az ügyre, tartalomra s nem formára néző beállítottság. Az, hogy a feladat számít itt és sohasem a cím. Ahogy egyik levelében Ady kifejtette: *„Nem akartam soha csak azért forradalmár lenni, hogy ez a címem legyen."* Más dolog hajtja mindig ezt a típust, s nem a „különleges ember-

ré" válni akarás. Követi ő csupán léte logikáját, s teszi azt, amit kell, amit az emberség s a becsület diktál. Ahogy Ady írta:

Csak másért a másét
Sohasem akartam,
Csupán a viharért
Nem jártam viharban.
Becsületes szívem
Becsületes jussát
Kerestem a harcban.

Minden igazi, a többi embertől el nem szakító, velük együtt tartó, realista mód értelmezett forradalmiságnak legbensőbb lényegét ragadja meg az itt felállított metaforikus tipológia: *a csupán a viharért viharban járni akaró* és *becsuletes szíve becsületes jussát keresni vágyó* embernek a szembeállítása, a Petőfi-féle „ragyogni" és „használni" akarásnak ez a kései művészi újrafogalmazása. Az elsődlegesen a külsőséget, formát s az elsődlegesen az ügyet, feladatot látó – a romantikus és a realista mód felfogott – forradalmár-típus különbsége tükröződik ebben. „Csupán a viharért" viharban járni: ez a feltűnést kívánó, magukat „kivételes" valakiknek vélő egyének sajátja. „Becsületes szíve becsületes jussát" keresni akarni: ez viszont a nép, a József Attila-i „dolgos tömegek" örök etikája. Hisz – a létezés összetettségét alapmozgatókra leegyszerűsítve – boldog akar lenni végső soron minden egyes ember. S ha becsületes: akkor nem akárhogyan, de értelmesen, emberhez méltóan. Nyugodt lelkiismerettel; a többiekkel együtt és nem velük szemben. Hisz jól tudja ő azt, hogy a boldogságnak ez is tartozéka: az emberi tisztesség, a becsültség érzése. S a lényeget – az életirányt – nézve nem akar mást a forradalmár sem. Csak – s ez a *csak* jelzi a minőségileg

mást, a pusztán becsületes embert és a forradalmárt megkülönböztető emberi többletet – szívósabb, konokabb és ami a legfőbb: tudatosabb és meg nem alkuvóbban küzdeni bíró ő ebben a vágyában. A történelem lényegi feladatainak értéséhez viszi el így lassan a „becsületes szív becsületes jussának" makacs keresése, az értelmesen felfogott boldogságakarás. A mi korunkban élve tudni fogja ő, hol a helye az osztályküzdelemben, a két világrendszer nem-szűnő harcában: a történelem távlatait, mint sajátjait élve az emberiség előremenetelének útját a szocializmus győzelmében látja, s ennek szolgálata a legfőbb számára. Ha e mellé a messzire néző tudatosság mellé a Lenintől emlegetett „nagyszerű lelki tulajdonság": a helytállni tudás, a küzdeni bírás, az önmaga nyugalmát kockáztatni merő áldozatkészség, a meg nem alkuvó emberszeretet, hit a tömegekben is adott egyben benne: forradalmár lehet így belőle. Azaz olyan ember, akit – ha a helyzet úgy kívánja – nemcsak nyugalma, de élete feláldozásához is el tud vezetni az eszme vállalása, a kommunizmus ügyének vonzása, a „becsületes szív becsületes jussát" következetesen kereső emberi tartás.

A lényeget nézve nem valami különleges, másfajta emberség parancsát diktálja tehát a realista mód értelmezett forradalmiság a reá figyelő induló életnek. Azt kívánja csupán, hogy nagy igénnyel élve önmagával szemben igyekezzék minél teljesebben oly emberré válni, aki – mint általában minden rendes ember – saját magáért, szeretteiért, családja, hazája boldogulásáért, a társadalom előrehaladásáért dolgozni akar. Ha ez az elszánás elég erős benne, ha az ehhez szükséges tudatosságot, helyes világképet magának kiküzdve ténylegesen mindig „becsületes szíve becsületes jussát" keresi a harcban, sosem tévedhet el. Hasonlóvá válhat példaképeihez, az ő nyomukba léphet. S lehet

belőle, ha nem is forradalmár – hisz ezt a kitüntető címet sohasem az egyén adhatja magának, mindig csak a világ –, de potenciálisan az, ahhoz hasonló: értelmesen élő, a társadalomnak használni akaró és használni tudó, becsületes ember.

Ott maraszt a realista mód értelmezett forradalmár-eszmény a többi ember közt, a mindennapokban, a romantikus viszont épp ettől szakít el. Kiemel innét valamiféle „különleges" létbe. Elősegíti azt, amire romantizáló beállítottsága úgyis hajtja a fiatalságot: elősegíti, hogy elváljék egymástól a szocialista építés köznapi munkája s a forradalmiság. S annál is inkább elősegíti ezt, mert a romantikus vonzódás mellett egy másik életkori sajátság is ebbe az irányba hajt. Errefelé visz a fiatalságra jellemző ellentmondás; az ellentmondás a teljességvágy, az erkölcsi igényesség magas hőfoka és az élettapasztalatok kis száma között. Az előbbiből a maximum adott itt, az utóbbiból viszont a minimum. S egy védekező szubjektivitás igazolja mintegy ezt az állapotot. A tapasztalat nem úgy jelenik meg itt mint kikristályosodott irányító tudás, mint – Illyés *Testvérek* c. drámáját idézve – az okos, gondolkodó Gábor a másik testvér, a csupa indulat György mögött. Ellenkezőleg: szemellenzőt lát csupán az erre való hivatkozásban a fiatalos túlzás. S ha nem is hangzik el a nyugati diákmozgalmak anarchisztikus hetyke kiáltása: „a tapasztalat butít" – a gyanakvás nő mégis vele szemben. A reá való hivatkozásra elzárkózás érkezik többnyire válaszként.

Éppen ezért minden fiatal egy potenciális rejtett Salinger-hős: könnyen úrrá lehet rajta az elvont igényesség következtében a befelé forduló életidegenség. Könnyen lehetséges itt az az „eltévedés", melyről Majakovszkij beszélt. Megfelelő élettapasztalatok híján, nem tudva a maguk helyére rakni a jelenségeket, a részlet nagyítódik fel, s kerül

mintegy a fővonal elé. Árulásnak, elvfeladásnak látszik itt minden mégoly szükséges, indokolt kitérő, megalkuvásnak az okos, ésszerű kompromisszum is. S százszorosára nagyítódik fel minden elkerülhetetlenül megjelenő, kis emberi gyengeség. S a hivatkozás a türelemre, a helyes és igaz lenini tételre, hogy csak az adott emberekkel építhető fel a szocializmus: olybá vevődik, mint manipuláció, mint a hitványságnak adott menlevél. S érv lesz ez is, azt bizonyítandó, hogy nem azonos itt a szó és a tett, az emberi gyakorlat és a vallott, vállalt cél. A hétköznapok rendje s a forradalmiság messze elkülönül.

*

Ezt a szakadást, melyre már önmagában is hajlamot teremt az életkori sajátság – *1.* a romantikus látás, *2.* a tapasztalatok nélküli, alkudni nem tudó, valóságtól elszakadt merev igényesség – növeli nagyobbra, sokszorozza meg a szocialista fejlődés kísérő gyengéje: a bürokratizmus. Ennek segítségével gyakorta nemzedéki ellentétté fogalmazódik át a fiatalok egy részének tudatában az, ami semmiképp sem a nemzedékek közti különbség, sőt a lényeget nézve nem is különbség: azonos jelenség. Mindkettőnek alapja a nemgondolkodás, a rutinszerű élet, a felületesség. A fiatalságot valamiféle megbocsáthatatlan bűnnek tekinti a saját méltóságát túlzottan érző bürokratizmus, s a tőle adott torz kihívásra a fiatalság egy részénél hasonló jellegű önhittség válaszol: megjelenik a saját életkorát valamiféle különösebb érdemnek vevő feltűnési viszketegség, nagyokat mondó anarchisztikus türelmetlenség. A nemzedéki ellentét álruháját veszi magára a nem-gondolkodás két édes gyermeke: a bürokratizmus és az anarchizmus. A felületességre hamis feleletet ad a hasonló típusú felületesség. De ez részben ért-

hető is. S a kérdésről beszélve nem lehet feledni: mindenekelőtt nem az okozat – az ok a felelős. Hisz az életkori végletesség révén mindig is hajlik az ifjúság a türelmetlenségre, az anarchisztikus, gyors ítélkezésekre, hajlik rá, hogy ellentétet érezzen a szocialista építés mindennapjai s a forradalmiság közt, a bürokrata a maga létével, két lényegi tulajdonságával – 1. cselekvési teret összeszűkítő kiskorúságával, 2. a távlatot elvevő formalizmusával – minduntalan arról győzi meg: érzése jogos.

Mert kiskorúság jellemzi a bürokratát mindenekelőtt. A Csehovtól megrajzolt tokba bújt ember ő, ki hírből sem ismeri az önállóságot, a bátor cselekvést, s másoknak sem akarja megadni sohasem ezt a jogot. Jelszava lesz mintegy a Lenintől gúnyosan idézett „ne okoskodjunk". Minden kezdeményezésre, gondolkodásra késztő nyugtalan miértre ezzel válaszol. Ha valakire, hát reá illik az emberi kiskorúságról adott kanti jellemzés. Jellegzetesen ezt a típust testesíti meg. *„Kiskorúság az* – írta élete vége felé, arra a kérdésre válaszolva: mi a felvilágosodás, a német filozófus –, *ha valaki képtelen mások irányítása nélkül használni saját értelmét. Ez a kiskorúság akkor magaokozta, ha annak oka nem az értelem hiányában, hanem az elhatározás és bátorság hiányában rejlik; abban, hogy képtelenek az értelmet mások irányítása nélkül használni. Sapere aude! Legyen bátorságod ahhoz, hogy az értelmed használd! Ez a felvilágosodás jelszava."*

S ez a jelszava a bürokratizmus elleni harcnak is: a *sapere aude,* a „merd használni az eszed" vágya, kívánalma. Hosszan tartó harc ez a gondolkodni nem merő emberi kiskorúság, s annak forrása, lényegi oka: egyfelől a hozzá-nemértés, a kulturálatlanság, másfelől pedig a partikularitásba veszejtő kényelmesség, önzés ellenében. A kulturális és a morális elmaradottság – a tudatlanság s az individualizmus

- egyszerre béklyóz itt. A bürokratizmus elleni küzdelemnek nem utolsósorban ezért van pátosza. A gondolkodás, a morál forradalma ez. Szembefordulás azzal a tartással, mely a dolgot nem értve, illetve csak saját nyugalmát, becsvágyát nézve, dönteni nem mer, cselekedni nem tud, s önmagát védve – ahogy Lenin írta – folyvást csak „jóváhagy", „aktatologatásba", „papírtengerbe fullasztva az eleven munkát". S mindehhez még a saját csalhatatlanságának kételyt nem ismerő tudatát társítja. A maga rekompenzáló agresszivitásával, „bürokratikus gőgjével", „önteltségével" az a bizonyos Marxtól ironizált típus lesz így ő, melynél még „maga az ostobaság is előnnyé válik", mintegy „az elvi tántoríthatatlanság csattanós bizonyítékaként".

S kiváltképp nagy károkat okoz ez az örökösen csak korlátokat szabó, nem gondolkodó, öntelt kiskorúság a fiatalok közt. Hisz az ifjúság az örök Ikarosz. Ez az ő beszédes, érvényes mítosza: a veszélyt nem ismerő, napnak törő merés. S nem bürokrata vakság, de megértés kell ehhez. Megértés még a tévedésekben is. Hisz többnyire a kereső jószándék, s nem a rosszindulat téved, lázad itt. Ezért hangsúlyozta például Lenin „a forrongó, háborgó, kutató ifjúságról" szólva, hogy egészen más magatartást kell tanúsítani az ő esetében még „az elméleti tisztánlátás fogyatékosságait" illetően is, mint a nyilvánvalóan eltérő megítélés alá eső, hiszen másokat már tanítani, vezetni igénylő felnőttek kapcsán. „*Az ilyen embereknek mindenképpen segíteni kell* – írta –, *a lehető legtürelmesebb magatartást kell tanúsítani hibáikkal szemben, igyekezni kell ezeket a hibákat fokozatosan, mégpedig . . . a meggyőzés és nem a harc útján kijavítani.*" „*Mert hiszen az ifjúság* – folytatta tovább – *teljes önállóság nélkül sem jó szocialistákat nem képes soraiból kinevelni, sem arra nem képes felkészülni, hogy a szocializmust előbbre vigye.*" A bürokrata viszont épp ezt

nem érti meg: összeszűkíti az ifjúság forrongó, kereső, nyugtalan aktivitása előtt a működési teret. Ikaroszt úgy óvja, hogy szárnyait metszi le.

*

A bürokratizmus eddig tárgyalt ismérve – a kiskorúság – a cselekvési teret szűkíti össze, másik jellegzetes jegye: a nem feladatot – puszta ügyiratot, nem elérendő célt, csak percnyi vonalat látó formalizmus a forradalmiság másik nélkülözhetetlen összetevőjét: a távlatot veszi el, szűk perspektívákba zár. Mindig is veszélyt jelent a dolgok bonyolultságát, összetettségét, rohanó menetét követni nem bíró elgépiesedés, de kiváltképp komoly veszélyt jelent ez a minden korábbinál gyorsabb iramú XX. században. Próbára teszi itt a rohanó változás a megőrzött fiatalság legbiztosabb jelét: a belső nyitottságot, a jó értelemben vett alkotó jellegű kíváncsiságot, az új jelenségekre felfigyelni tudó gondolkodó erőt. Elkerülhetetlenül bürokratizmust von itt maga után az elvesztett készenlét.

S kiváltképp komoly károkat okozhat ez a magatartás a fiatalsághoz való viszony terén. Hiszen az új iránt nála mindig nagyobb a fogékonyság, erősebb a készség. Éppen ezért mélyen igaz az, amiről egy helyütt Lenin ír: *„Nem ritkán megesik, hogy az éltesebbek, az öregek nemzedékének képviselői nem tudnak megfelelően bánni az ifjúsággal, amely szükségszerűen másképpen kénytelen a szocializmushoz közeledni, nem azon az úton, nem abban a formában, nem olyan viszonyok között, mint az apái."* A bürokratizmus azonban épp ezt nem érti meg: tanácstalanul áll a Lenintől hangsúlyozott *másképpen* előtt. Nem veszi számba azt, hogy a mostani az első olyan hazai nemzedék, mely a szocializmus s a tudományos és technikai

forradalom viszonyai közt, az innen adódó távlatok között számos ostoba félelemtől – az éhség, a munkanélküliség, a betegség, a vallásos babonák, a szexuális tabuk stb. félelmeitől – megszabadítottan, s így egzisztenciális veszélytudat nélkül, nem rettegve többé, emberhez méltón él. Másfajták lettek így az igényei is. Hiszen – mint Marx írta –, az ember ismérve *„szükségleteinek határtalansága, szélesedése"*: a teljességre törés. A szocializmus a maga mindennapjaiban épp azért forradalmi, mert maradéktalanul nyitott ebben a vonatkozásban a végtelen felé. S az előző nemzedék jó munkáját dicséri itt mindig (hisz a lehetőséget, a megvalósítható célt messzebbre helyező új kilátópontot ő teremtette meg), ha a fiatalság már nála távolabbra: mind anyagi-gazdasági, mind morális-szellemi téren más, jobb minőségű, magasabb fokú szükségletekre néz.

Épp ezt nem képes elfogadni azonban a bürokratikus megmerevedés. S nem a realitásokra hivatkozva, az észhez, az értelemhez fellebbezve kívánja az adott lehetőségek között tartani a fiatalság növekvő-feszítő új igényeit: de „az elkényeztetett ifjúság" vagy az anarchizmus semmibe vevő jelszavaival él, s szembeállítja a friss türelmetlenséggel a „bezzeg az én időmben" tévesztő tételét. Vissza akarja szorítani a maga világának szűk keretei közé az induló életek teljességre törő ikaroszi létét, illetve távoli, elvont perspektívát kínál fel csupán a konkrét napi helyett (a forradalom bürokratája számára a *jövő*, a holnap mindig az óriás kibúvó), csökkentve ezzel a célok hitelét.

S nemcsak, sőt: elsősorban nem anyagi vonatkozásban, a materiális szükségletek terén mutatkozik meg ez az új, növő igényekkel szemben nemegyszer fellépő, bántó értetlenség, de (s a fiatalság legértékesebb, leggondolkodóbb, a forradalmiság kapcsán leginkább számba jövő része szempontjából ez sokkalta döntőbb) megmutatkozik ez a másfajta –

a morális-szellemi – szükségletek, a marxi értelemben vett „gazdag emberség" vonatkozásában is. Megmutatkozik a szocialista embereszménnyel, a teljességre törő emberrel szemben is: azzal kapcsolatban, akiben – Marx szavait idézve – *„saját megvalósulása, mint belső szükségszerűség, mint szükség egzisztál"*. Sőt, mivel nem fordítódik kellő figyelem az értetlenségnek erre a fajára, egyre inkább ez lesz már a veszély. Itt okoz talán legtöbb kárt a növő igényekkel nem számoló bürokratikus szűklátókörűség.

A saját fiatalkorának emlékeit, a hárommillió koldus országának nyomasztó képeit abszolutizálva önkéntelenül is hajlik a mai idősebb nemzedék nem egy tagja arra, hogy az anyagi szükségleteket vélje sorsba nyúlóan lényegesnek csupán. Nem figyel fel rá, hogy olyan fiatalság van már körülötte, mely az éhséget, a nyomort nem ismerve többé, erősebben érzi a lélek éhségét, a „hogyan kell hát élni" feszítő kérdését. Az emberhez méltó értelmes élet igénye minden korábbinál intenzívebb benne. Az erre nem figyelő nemzedéki vakság szabad teret nyit a bürokratizmus legrosszabb fajának: annak a korlátolt, parancsolgató, ostoba fölénynek, mely semmibe veszi a belső morális-emberi szükségleteket, s mely éppen ezért nem érti meg az ezek kielégítésére hivatott nagy átalakulásnak, a lenini értelemben vett kulturális forradalomnak a jelentőségét.

Pedig központi szerepet játszott Leninnek az új társadalom kialakításáról vallott elképzeléseiben ez az összetevő. Maradéktalanul azonos feladatnak tekintette ő a szocializmus anyagi-gazdasági és morális-tudati építését; nem prioritást, de a termelő erők fejlesztésének domináns voltát hangsúlyozva is: egymást erősítő, dialektikus összefüggést látott a kettő közt. *„A szocialista gazdasági és életviszonyok megalkotása"*, azaz: az új gazdasági rend megteremtése és „a szokások és a renyheség óriási ereje" elleni harc, „az új

erkölcs hajtásainak" féltő vigyázása az ő elképzeléseiben elválaszthatatlanul egybefonódott. Éppen ezért közvetlenül a forradalom után, akkor, mikor az éhség és az intervenció erői ellen a maga létéért kényszerült még küzdeni a szovjet hatalom, meghirdette már a kulturális forradalom követelményét, nem pusztán valamiféle oktatási reformot értve ezen, de – mint Guy Besse meggyőzően kielemezte: – *1.* a tudás forradalmát, 2. az életformáét, 3. a gondolkodásét. Harcot jelentett ez szerinte „a munkaszokások és erkölcsök átalakításáért", az új, változott emberért, a szocialista társadalmi létért, a teljes emberségért.

Ezért üdvözölte például ujjongva Lenin a kommunista szombatokat, a „nagy kezdeményezést". Érlelődni látta benne az újfajta embert, az életforma, az erkölcs, a gondolkodás, a munkához való új viszony merész forradalmát, „az új, magasabb társadalmi kapcsolatokat", „társadalmi fegyelmet", „a dolgozók szabad és tudatos fegyelmét"; kibontakozni vélte a szocialista társadalom új értékrendjét. „*Ez olyan fordulatnak a kezdete* – írta –, *amely nehezebb, mélyrehatóbb, alaposabb, döntőbb jelentőségű, mint a burzsoázia megdöntése, mert ez a magunk renyhesége, kispolgári önzése feletti győzelmet jelenti, a győzelmet azokon a szokásokon, amelyeket az átkozott kapitalizmus hagyott örökségül a munkásnak és a parasztnak.*" A bürokratizmus azonban mind a maga dogmatikus, mind a maga technokrata válfajában épp ezeknek a Lenintől ilyen ujjongó szavakkal emlegetett győzelmeknek a jelentőségét nem bírja felmérni. Nem érti meg azt, hogy a szocializmus nemcsak új gazdasági-társadalmi forma, de új-ember-teremtés.

A dogmatikus bürokratizmus értetlensége mindenekelőtt abban nyilvánul meg, hogy leegyszerűsíti, sematizálja az új ember kialakításával kapcsolatos feladatokat. Igaz: helyesen veszi észre, hogy a szocializmus építéséhez elválasztha-

tatlanul hozzátartozik ez a célkitűzés: a változott emberség. Helyesen veszi észre, hogy nem elvontan, intellektuel tervezgetésekben, kommuna-lombikokban, hanem csak a szocialista építés során, a termelő munkában valósulhat meg ez. Nem veszi azonban számba, hogy nem valamiféle magától értetődő egyszerű folyamat eredménye lesz ez, de nagyon is összetett, bonyolult fejlődési soré. Az általa egyedül fontosnak tartott szubjektív tényezőn: a nevelésen, az ideológiai ráhatáson kívül számos más objektív kellék (mindenekelőtt megfelelő életszínvonal, minél fejlettebb szabadidő-kultúra, környezet-kultúra, munka-kultúra, munkahelyi légkör, közéleti atmoszféra, üzemi demokrácia stb.) szükséges még ahhoz, hogy a szocialista termelési viszonyok emberformáló hatása ténylegesen is és maradéktalanul kibontakozzék. Ezt szem elől vétve puszta felvilágosító kívánalommá, már-már frázissá lesz az új ember fogalma. Ez a dogmatikus leegyszerűsítés tette hitelvesztetté például az ötvenes évek szocialista irodalmának nem egy jó szándékkal, de tévesztetten rajzolt pozitív hősét. Olcsó közhellyé, sémává vált itt olykor az egyik legnemesebb, de legnehezebb dolog: a belső emberi-világnézeti, morális fejlődés.

A bürokratizmus másik válfaja, a technokrata bürokratizmus látszólag mentes ettől a leegyszerűsítő, vulgarizáló sematizálástól. Valójában azonban ellenkező irányban szimplifikál ez. Az emberi kicsinyesség s vele együtt a bürokratizmus ugyanis nem hal könnyen el, csupán arcot vált. Az új gazdasági mechanizmus is megszülte így a maga újfajta „tokba bújt emberét". Létrehozta azt az embertípust, amely megtanulta ugyan, hogy komolyan kell venni a gazdasági hatékonyság, az anyagi érdekeltség és az életszínvonal kérdését, de a maga formalizmusával, gondolkodni nem merő renyheségével rögtön dogmává is merevítette a segítségül kapott helyes elveket. Feledve azt a marxista tételt, melyet

Clara Zetkint idézve hangsúlyozott Lenin, hogy: *„a termelés van az emberért és nem fordítva"*: hajlik ő arra, hogy általában figyelmen kívül hagyja az emberi szempontot.

S ha egyetlen vonatkozásban – az anyagi érdekeltség és az életszínvonal terén – számba is veszi azt: itt is rögtön torzít. A bürokratizmus antidialektikus, metafizikus gondolkodásmódjának megfelelően abszolutizál egy nagyon is fontos, de nem kizárólagos elvi követelményt. Az anyagi érdekeltségre korlátozódik nála csupán a humánus oldal. Összkomfortos létet jelent csak számára az életszínvonal, s nem társítja hozzá az életkultúra, az életminőség szocializmus-hozta újfajta igényét. Bürokratikus értetlenséggel áll így a növekvő morális-szellemi szükségletek előtt. Lemond mintegy az embert s az emberi szükséglet-rendszert átalakító nagy humánus forradalomról: a kulturális forradalomról. S veszni hagyja ezzel a szocializmus legbensőbb lényegét, nagy történelmi sanszát; azt, hogy az emberi élettevékenységnek a burzsoá profit-cinizmus következtében egymástól szétvált elidegenedett két külön oldala, a Max Weber-i célés értékracionalizmus – Steigerwald terminusával: a technikai-racionális és a humánus oldal – maradéktalanul s immár véglegesen egybekerüljön, hogy a modern világtörténelem győzelmes típusa, a *homo faber* egyben maradéktalan *homo moralis* is legyen, s az újkori szellem hatalmas vívmánya – a technikai civilizáció, az ipari termelés – ne a hasznot, de végérvényesen az embert szolgálja.

Ha a bürokrata dogmatizmus az állandó, vulgarizáló fráziszerű hangoztatással kompromittálta mintegy a szocialista ember fogalmát, a technokrata bürokratizmus – ellenkező előjelű végletességgel – már egyáltalában nem is beszél róla, törli ezt mintegy a maga szótárából. S ezt igazolandó felállítja a *prioritás* és az *automatizmus* tévesztő tételét. A „nagy kezdeményezést", a morál forradalmát üdvözlő

Lenin példáját semmibe véve, adialektikusan értelmezi az anyagi bázis meghatározó voltáról szóló marxista tételt. Egyoldalú ok-okozat viszonyt konstruál ott, ahol pedig dialektikus kölcsönhatás van. Egyrészt arra hivatkozik, hogy a morális-szellemi, specifikusan emberi szükségletek fokozottabb mérvű kielégítésére a gazdasági alapok megteremtése, az anyagi szükségletek kielégítése *után* kerülhet csupán sor. A *meghatározó jelleg* az elvégzendő feladatot messze odázó, időtlenbe toló *prioritássá* lesz. Megjelenik mint érv: mi messze vagyunk még attól, hogy a fogyasztói lét veszélyeitől kelljen félteni társadalmunkat. Nálunk sokkalta inkább a jogos materiális igények megfelelő szinten történő kielégítése megoldásra váró, sürgős probléma még. Nem veszi számba ez a szemlélet, hogy nem az állapot, de mindig attitűd kérdése a fogyasztói lét. Nem a gazdasági fejlődés színvonalától, a társadalom anyagi jólétének elért fokától függ az sohasem, hanem az emberi hozzáállás minőségétől. S ahogy számos példa mutatja, szűkös anyagi viszonyok között is felnőhet a csak privátemberségben gondolkodó fogyasztói psziché. A veszélyt növeli itt csupán a félrelegyintés.

S a prioritás tévesztett elvén túl, mint másik ellenérv megjelenik az automatizmusé. A szubjektum szerepét mindig lebecsülő bürokratikus magatartás törvényeinek megfelelően úgy ítéli meg ez a technocentrikus gondolatkör is, hogy a magasabb életszínvonal nyomán automatikusan kibontakozik majd a magasabbrendű szocialista erkölcsiség. Annak külön hangsúlyozását feleslegesnek, sőt a formális logika megmerevítő *vagy-vagy*-aiban gondolkodva károsnak véli. Úgy fogja fel azt, mint az új gazdasági mechanizmus és az életszínvonal-politika ellen intézett támadást. Nem veszi számba, hogy a szocializmusban a piac, pénz, áru, egyéni érdekeltség törvényeinek szükséges és nélkülözhetet-

len érvényesülése csak akkor visz előre, ha a politikától – az emberi szemponttól – van az állandóan befolyásolva, ha az ökonómiai spontaneitással párhuzamosan nem csökken, sőt fokozódik a tudatos elem, főképp a központi tervezésben testet öltő társadalmi irányító szándék s az emberi gondolkodást, szükségletrendszert, értéktudatot befolyásoló eszmei erő.

Ahelyett, hogy még a túlzó utópisztikus megfogalmazásokban is a racionális magot próbálná fellelni a modern bürokrata, ahelyett, hogy figyelembe venné módszertanilag azt, amit például a narodnyik utópia kapcsán Engelsre hivatkozva hangsúlyozott Lenin: *„ami... közgazdaságtani szempontból formailag helytelen, világtörténelmi szempontból mégis helyes lehet":* – elődjét követve a modern bürokrata is csak visszautasítani, csak elzárkózni tud. A saját véleményénél messzebbre nem lát. Konkrét, gondos elemzés helyett – a legkülönfélébb címkéző jelzőkkel –. hol mint dogmatikus szektáns rövidlátást, hol mint anarchizmust, etikai idealizmust, új ludditizmust: technikaellenes neoromantikát, népi misztikát kísérel meg félrelegyinteni és kompromittálni minden az övétől eltérő mégoly reális, a kulturális forradalom jelentőségét hangsúlyozó igaz gondolatot. S így annak ellenére, hogy az általa emlegetett veszélyek valóban létezők, a maga nem differenciáló, részigazságokat számba nem vevő, vak vagdalkozásával nem csökkenti – ellenkezőleg: növeli azok hatását. S épp a legértékesebbet: a gondolkodó fiatalságot taszítja így messze az általa roszszul képviselt ügytől. Az antiracionalizmus új mozgalmainak, a Roszak-féle modern sámánizmusoknak, a „szelíd motorosok" színes buborékok után loholó céltalanságának szállít a maga – Flaubert *Bovaryné*jának halhatatlanná vált figurája nyomán képezve a szót – „homaisizmusával" mintegy híveket. Medve módra segít.

Mert – nem lehet feledni – a fiatalságban, legalábbis annak minőségileg kiemelkedő tartalmas részében a felelősen élő idősebbekhez hasonlóan épp arra van igény, minek jogosságát a technokrata bürokratizmus mint széplelkű és gyermekes ábrándot lemosolyogja: az életforma, a morál, a gondolkodás forradalmára, a lenini értelemben vett kulturális forradalomra. Félreértés ne essék: tudja, vallja ezt a most induló töprengő nemzedék, hogy a marxizmusnak mélységesen igaza volt, amikor a „testvériség-érzésre" mint alapvetőnek tekintett emberi szenvedélyre építeni akaró Fourier-féle utópistákkal, vagy „az ideák és a szív átfogó forradalmát" hirdető Proudhon-szerű kispolgári szocialistákkal szemben az ember anyagi létezési körülményeit állította minden vonatkozásban súllyal előtérbe. Tudja, vallja ő ennek fontosságát. Mint minden az evilágiság parancsával élő, egészséges ember, ha tud is lemondani, áldozatot hozni, nem aszkéta ő. S így nem becsüli le az anyagi gondoktól minél inkább mentes, felszabadult létet, a társadalom egyre növekvő külső gazdagságát. Csak épp – s ebben is igazán marxista – eszköznek tekinti mindezt, s nem legfőbb értéknek. Magasabbra néz. Nem pusztán jólétet akar, de értelmes létet. Olyan jólétet, ahol az életnek nemcsak külső, de belső gazdagsága, szépsége is van. A kapitalista társadalomnak – nem utolsósorban épp a diákmozgalmakban felszínre jövő – mély világnézeti-erkölcsi válsága, távlatnélkülisége, kiúttalansága ellenszenvessé tesz előtte minden pusztán fogyasztói létet, fogyasztói morált. Mindenféle formában – még szocialista viszonyok között is – idegeníti a csak összkomfortos lét – a hatékonyság és az életszínvonal – önmagában helyes, de a technokráciától elabszolutizált, s így félresiklató, buktató jelszava.

Egy felelősen élő, nagy művészi erejű, fiatal költőnek, Sárándi Józsefnek szavait idézve *„a teremtő szenvedély*

lobbantó ereje" él ebben az ifjúságban. Nem tudják így kielégíteni *„a mohóság háztáji emlékművei"*, a *„nagy érzelmes utazás a jövővé lényegült has körül"*. Taszítja minden olyan élet, *„ki bármit teszel – vihogva kérdi: mi a haszna"*. Ő nagyobbra vágyik; többre és másra. Nem mintha az életszínvonal-emelésnek lenne ellensége. Ellenkezőleg: azt fogalmazza a bürokratánál sokkal szélesebben: beleérti abba az *életkultúrát* is. Maradéktalanul kibontakoztatva akarja látni a szocializmusnak nemcsak gazdasági-technikai, de emberi fölényét. Másféleségét. Humanizmusát. A konvergencia elméletével *a szocialista másféleség* elvét állítja ő szembe. Mélyen ott él benne az az igazság, melyet a *Béke és Szocializmus* hasábjain így fogalmazott meg P. N. Gyemicsev: *„De számunkra a probléma fő tartalma nem az, miként egyesek feltételezik, hogy átvegyük a burzsoá sablonokat, hanem az, hogy szembeállítsuk velük a társadalmi szükségletek helyes kialakítását, szublimálását, amely megfelel a szocializmus mélységesen humánus természetének."*

Ez a szocialista társadalom gondolkodó fiataljainak ma egyik legfőbb célja: a szembeállítás; a történelmi méretű gyakorlati vétó a kapitalista társadalom presztízsei, életformája, eszményei ellen. S a technokrata bürokrácia épp ezzel a törekvéssel áll értetlenül szemben. A *szocialista másféleség* elvét nem veszi ő számba. Összeszűkíti ezzel a láthatárt. A marxizmus–leninizmus revizionista ellenfeleinek engedi át a *„mindenséggel mérd magad"* – az emberi teljesség – szép, igaz parancsát. A fiatalság belső lelki megnyerése szempontjából a leglényegesebbet: a merész távlatot – a jövőt veszti el.

A maga nemgondolkodó formalizmusával éppúgy, mint a mozgási teret folyvást korlátozó kiskorúságával hozzájárul a bürokrata ahhoz, hogy valóra váljék, amire úgyis hajt az életkori sajátság. Elősegíti, hogy az ifjúság tudatában el-

váljék egymástól a szocialista építés mindennapja s a forradalmiság. S szükségszerűen hódítani kezdenek így ennek soraiban oly ideológiák, melyek épp ezt az elkülönülést védik, igazolják. Csak kettőt kiragadva az ilyen típusú teóriák közül: hódítani kezd egyrészt az önfeladó opportunizmus külön kiadása: a szocialista dezilluzionizmus. S hódítani kezd másrészt: a neorevizionizmus, a pszeudo-forradalmiság.

DEZILLÚZIÓ ÉS PSZEUDO-FORRADALMISÁG

Minden gondolatnak vannak szökevényei, fegyvert letevő nyárspolgárai: talált ilyeneket a szocialista forradalmiság is. Megszületett a próbáló, vallató történelmi események során a szocialista dezilluzionizmus: a szocialista nyárspolgáriság. Az a magatartás, amely a fejlődés egy-egy olyan megrázkódtatására, mint amilyen például a magyar 56 volt, téves választ adva, az addig uralkodó romantikus forradalmiságot, a *„holnapra megforgatjuk az egész világot"* chiliasmusát, a „fényes szelek"-korszak hitét, lendületét nem realitásokra néző, gondolkodó forradalmisággal, de a „próféta voltál, szívem" múltban ragozó szkepticizmusával cserélte fel s a teljes kiábrándultság jegyében elvetett immár mindenfajta hitet. Megjelentek a dezillúzió hősei. A cselekvés meddőségét, hiábavalóságát hirdető emberek. A leszerelt életek. A közönybe süppedtek.

S különféle – egyrészt a tett lehetetlenségét, másrészt annak értelmetlenségét bizonygató elméletekkel igyekeztek s igyeknek ezek igazolni maguk. Az elsővel – a tett lehetetlenségével kapcsolatban – feltűntek például a modern ipari társadalmak szükségszerű elidegenedettségét valló teóriák. Arra hivatkoznak ezek a nézetek, hogy a XX. század

iparosított, szervezett világa megszüntet minden egyéni felelősséget, autonómiát; az egyén egy ilyen mindent átfogó gépies rendben már pusztán csak tárgy, de alany nem lehet, csavarként kényszerülve élni, az önálló cselekvéstől végleg meg van fosztva.

Máskor nacionalista, búsmagyarkodó mezt vett magára ugyanez az érv. A példamutatás erejét, hatását semmibe véve, a kis népek állítólagos súlytalanságára utalva hirdette nem egy szökevény elmélet, hogy felesleges minden igyekezet: tetteinkkel az atomkorszakban, a „szuperhatalmak" korában a világ menetébe mint kis, jelentéktelen nép, nem szólhatunk bele.

Mind a maga individualista, mind pedig a maga nacionalista formájában feledte ez a magatartás a történelem számos, szép szimbólummá vált élő cáfolatát. Csak a legutóbbit említve közülük feledte például a vietnami példát, az ember erejének, az igazság erejének ezt a nagy számok ellenében is hatni, győzni tudó messzi érvényű bizonyítékát. Mert bármily sokat jelentett is itt a nemzetközi szolidaritás, a tőle nyújtott anyagi segítség: a világ leggazdagabb s egyik legnagyobb országával – az Amerikai Egyesült Államokkal – szemben nem állhatott volna helyt a kicsi Vietnam, ha nincs adva benne az igaz ügyet érző, a történelem belső akaratát, mozgását ismerő, s azt magára vevő emberi akarat, a cselekvőképesség. Cáfolata így ez a maga példájával a közöny mindenfajta bölcseletének. Bebizonyította, hogy a modern technika körülményei között is nagy dolgokra képes az emberi erő; az az elszánás, amelyben adott a felismert igazság: a vállalt és megértett szükségszerűség.

Ez a vállalás, értés, felismerés azonban mindig egyéni ügy: személyes döntés – választás – kérdése. Egyéni felelősségek összjátéka végső soron így a történelem: a választó ember, a cselekvő ember a főhős folyvást benne. Ép-

pen ezért, ha a cselekvés jellegét, intenzitását nézve vannak is változó minőségű korok: apály- és dagály-periódusok; ha vannak is korok, melyekben a rohamos előrelendülés, s mások, melyekben a lassú haladás, a feldolgozás vagy felkészülés fontos: az értelmes tett számára mindig nyitott a tér. Az emberi cselekvés egyik alapműve, Marx *Tőké*je például a látszólagos mozdulatlanság évtizedeiben, az 1848-as forradalmak s a párizsi kommün közötti légüres térben született meg. Ez is mutatja, hogy a cselekvést nem romantikus, görögtüzes tettként, de a társadalmi haladást előrevivő praxisként tekintve: nincsenek cselekvésre alkalmatlan korok, pusztán cselekedni nem tudó emberek. Hiszen mint Marxot idézve Lukács György szerette mondogatni folyvást: még az ellenforradalmi korok is forradalmiak. Csak az igazságot – a szükségszerűséget – meglátni tudó emberi értelem s elszánás kell hozzá.

De nemcsak a tett lehetetlenségét: annak értelmetlenségét is bizonyítani akarja a közöny felnövő modern bölcselete. Éppen ezért (mintha csak Peter Weiss vívódó, kereső darabjának, a *Marat és Sade*-nak kérdőmondatait fogalmazná át cáfolhatatlannak vélt állításokba) – utópiának, megvalósíthatatlan, messzi ideálnak nyilvánít ez az érvelés minden világjavító szándékot, törekvést. Hiszen – mint mondja – Marat-k és Sade-ok gondolkodó, töprengő, kereső szenvedélye után, mint értékesítők, mindig napóleoni börtönigazgatók, bürokraták jönnek: az emberi természet nem változtatható meg. Minden forradalmiság egyik központi ismérve kérdőjeleződik meg: a hit az emberben.

Hisz a forradalmár azért tud újrakezdeni, küzdeni folyvást, mert ott él benne annak a tudata, melyet az első világháború válságos éveiben így fogalmazott meg egyik prózai cikkében Ady: *„Gaz volna az a képességes ember, aki az emberben, bármennyire lealacsonyítható, ma is mint két*

évvel ezelőtt ne ugyanazt lássa. A küzdelmekkel megjavíthatót, a kitalált isten irányába fejlődőt, kik a Napot, az Életet, a Boldogságot fogják szeretni, mint madarak és a pogányok." Hozzátartozik ez a meggyőződés minden igazi forradalmisághoz; a hit abban, hogy az ember „küzdelmekkel megjavítható". Amint Lenin írta: az emberek hibája, számos visszahúzó torz vonása *„egyáltalán nem gonosz természetukből, még kevésbé rosszakaratból fakad, hanem életszokásaikból, munkakörülményeikből"*. Ha pedig az embert, mint a marxizmus vallja, *„a körülmények alakítják"*: a kanti „görbe fából" egyenes is lehet, csak a körülményeket kell mássá – emberivé – formálni körötte. De mint minden dezillúzió: a szocialista dezillúzió is ezt vonja kétségbe. Hódít itt az „eredendő bűnösség", a hiábavalóság, a nihil gondolata.

A tett lehetetlenségét és értelmetlenségét ilyképp bizonygatva – minden forradalmi világképpel szöges ellentétben – az adott realitás és a forradalmi cél nem egyazon történelmi folyamat része itt már többé, nem *jelen* és *jövő*. Metafizikus ellentétbe kerül: szembeállítódik, mint *valóság* és *eszmény*. Nem verhet hidat immár közöttük az emberi cselekvés. A változtató tett lehetősége, mint meddő utópia végleg kitolódik az adott valóságból. Igazolódik a filozófiai értelemben vett nyárspolgáriság, ez a képmutatással társult, hatványozottan kispolgári lét, melynek lényegét híven adta vissza az Engelstől gúnyosan idézett filiszteri dal: *„Mi az ember, félig állat, félig angyal."*

A kispolgár legalább őszinte, vállalja önmagát, a nyárspolgár azonban részvétromantikával, önsajnálattal kívánja bevonni élete szűkösségét, belső sivárságát. Ennek a képmutató opportunizmusnak árnyékában sokasodtak meg az oly „praktikus bölcsességgel" élő emberek, akik ellen haragvóan írta Marx: *„Nevetnem kell az ún. praktikus em-*

bereken és bölcsességükön. Ha az ember ökör akar lenni, akkor természetesen hátat fordithatna az emberi szenvedéseknek és csak a saját irhájával kellene törődni." A nyárspolgár ezt teszi, de közben a dezilluzionizmus frázisaival el akarja fedni emberárulását. A Marxtól kipellengérezett „becsületes tudat" embere ő. Az a típus, aki – mint Marx írta – *„tolakodó derekasság leple alá rejti a filiszter megannyi kis hamis vesszőparipáját és cselfogását: joga van hozzá, hogy minden aljasságot megengedjen magának, mert tudja, hogy becsületből aljas".*

A „becsületes tudat embere", a tucat-nyárspolgár – éppúgy mint például Csurka István *Deficit* c. drámájának jó írói szemmel meglátott, de rosszul értékelt, mert nagy belső együttérzéssel megrajzolt hőse – szép szavakat tud mondani a „forradalomról", „a szocializmus fényességéről", „a hősi küzdelemről", Kubáról és Che Guevaráról, s szembeállítja mindezzel a körülötte levő hétköznapokat: „a piszkos tócsák", „szemétládák", „lelki restség" silány világát, a „ködöt", a „mocsárt", a kispolgári unalmat, mozdulatlanságot. De csak azért teszi mindezt, mondván: a hozzá hasonló „forradalmárok" „nem ebbe a világba való emberek", hogy minél mélyebben merülhessen alá nem a valóságba, nem a szocializmus hétköznapjaiba, de mit ő képzel annak: a saját szennyébe, a kispolgáriságba, a privatizálásba.

Maradéktalanul illik Csurka *Deficit*jére az, amit *Egy tehetségre való könyvecske* c. cikkében Avercsenko művéről írt Lenin: ha a tévesztett világnézet következtében tévesztett is a művészi értékelő hangsúly, az író „tárgyismerete és őszintesége egészen rendkívüli". Van figyelembe veendő dokumentum-értéke Csurka drámájának is. Világos lesz belőle egy magatartás-forma – a mai magyar nyárspolgáriság, a dezilluzionista nyárspolgáriság – mechanizmusa. A forradalmiságot a hétköznapoktól elszakítva, azt mint utópiát

a transzcendensbe tolva, panaszkodva azon, hogy az egyén immár „nem tehet semmit", s egyébként is minden tett hasztalan: szabad tér teremtődik a csak önmagának élő felelőtlen, céltalan életre, a közönyös létre. Alámerülhet így az egyén – a gorkiji kifejezéssel élve – abba a nyúlós, ragadós sárba, melyet hétköznapi életnek nevezett el, s melyet ő teremtett meg a maga számára.

*

A mindennapok forradalmisága ellen érvel, annak parancsai alól készít kibúvót a dezilluzionizmus: a közöny opportunizmusa. S az ellen érvel, az alól ment fel az opportunizmusnak látszólag ellenkező előjelű, másik válfaja is: a neorevizionizmus, a pszeudo-forradalmiság marxista szólamokkal élő opportunizmusa. Ha a nyárspolgáriság úgy kerüli meg az elvégzendő forradalmi feladatokat, hogy lehetetlennek s hiábavalónak nyilvánít mindenfajta tettet: a neorevizionizmus ettől eltérően nem a maga egészében tagadja már a cselekvés lehetőségét, csupán a szocializmus hétköznapjaitól választja el azt; nem általában a valóságon, csak a szocializmus mindennapjain helyezi kívül a forradalmiságot: a bátor akarást. Az adott gyakorlattal, a tényleg elvégzendő forradalmi feladatokkal egy nem létező, utópisztikus – s amint Robert Steigerwald kitűnő elemzése meggyőzően kimutatta –: *harmadikutas* gyakorlatot állít ez szembe.

Lenin jellemezte úgy a század elejének revizionizmusát, mint a tévesztett általánosítás politikai gondolatát. *„Bernstein – írta – az adott történelmi helyzet merőben időleges körülményeit általános törvénnyé emeli."* S lényegében ezt teszi a mai idők revizionizmusa is. Egyrészt a kapitalista világ átmeneti stabilizációja, másrészt a szocializmusnak

egy-egy olyan megrázkódtatása, mint amilyen a magyar 56, avagy a cseh 1968 volt, fordítja téves irányba a gondolatait. A fejlődés fő útját szem elől vétve, a történelem mindig meglevő kerülő útjait, vargabetűit követni nem bírva kisiklik mintegy az érintő irányába. Marxista terminológiával élve bár, de épp a marxizmus alapigazságát teszi kérdésessé. A kor fő ellentétét, az imperializmus és a szocializmus erőinek világméretű küzdelmét semmibe véve valamiféle „harmadik utat" keres a frontvonalak fölött. Marcuse szavával a kapitalizmuson és a kommunizmuson túl egy új társadalmat akar. S valóságos kapcsolataikból így kiszakítva, ebbe az összefüggésbe illesztve bele hamissá válnak még részigazságai is.

Mint általában minden XX. századi harmadikutas gondolat, a magányos értelmiséginek a kor kérdéseire adott válasza lényegében a neorevizionizmus eszmevilága is. Azé az értelmiségé, amelyet állandóan fenyeget a Lenintől emlegetett veszély: a tömegektől való elszakadás; *„az individualizmus és a fegyelemre és szervezettségre való képtelenség"*. Az intellektuel-forradalmiság Marxtól idézett kétfajta útját – a byronit és a shelley-it – mintául véve: inkább a byroni típus ő. Elsődlegesen nem társadalmi ok, de individuális emberi szükséglet, valamifajta a schilleri értelemben vett Bildungshumanismus, mintegy az egyéni üdvözülés vágya, az önmegvalósítás, az önkifejezés konok kívánalma kapcsolta be őt a munkásmozgalomba. Éppen ezért hajlik ez a típus arra, hogy az embert s innen adódón az emberi problémákat ne a közösség, ne a nép, de mindenekelőtt az egyes ember, az elszigetelt személyiség felől, s így bizonyos mértékig leszűkítve, a tömegek helyzetétől, érdekeitől, mozgásától elkülönítetten ítélje meg. A társadalomcentrikus szemlélettel szemben individuum-centrikus az övé.

Igaz: mind a két itt jellemzett értelmiségi típusban végső

soron ugyanez a belső szükséglet munkál. A Marxtól idézett „gazdag ember", a teljességre törő, „az emberi életnyilvánítás totalitását szükséglő" ember a vezérlő eszmény. De az azonos életideál mellett is határt von a két típus között a megvalósítás útja: a belső értelmezés. A társadalomcentrikus típus tudja, hogy a vágyott eszményt, az önkiteljesítést nem érheti el soha mások nélkül, nem lehet boldog, ha figyelmen kívül hagyja a többi szenvedését. Éppen ezért – a Lukács Györgytől gyakran emlegetett – Wilhelm Meister-i mesebeli hős ő. Elindul azért, hogy megkeresse atyja szamarát – használni akar a körötte levőknek, a többi embernek –, s egy királyságot lel ezen az úton. Úgy lesz sajátja a gazdag személyiség, hogy a közösségért él. A másik – az individuum-centrikus – típus viszont, épp ellenkezőleg, a királyságot akarja megnyerni rögtön: közvetlen önmegvalósításra, egyéni kiteljesedésre tör. Az egyéniséget meghatározó hangsúly másként esik nála. Ő például „forradalmár" akar lenni mindenáron. Program az számára. A másik típusnak nincs ilyen vágya. Becsületesen, emberhez méltón akarja leélni pusztán az életet. A többi? – esetleg megjövő következmény csupán. A magatartás felől jelezve ezt az eltérést: határt von a két típus között a *szolgálat* vágya, illetve a hozzá való eltérő viszony.

Az egyik típus értéket lát az elkötelezettségben, az önodaadásban. Az az ember ő, aki számára a használni-akarás, a népre-tekintés, s innen eredően a szolgálat, illetve annak eszmei szinonímája: a Lenintől annyit idézett „társadalmi fegyelem", „tudatos fegyelem" az egyik legszebb emberi erény. A Clara Zetkinnel beszélgető Leninnel együtt tudja, vallja ő, hogy *„az önuralom, az önfegyelem nem rabszolgaság"*. Mert egy nagy ügy, egy igaz feladat vonzásában élve nem a kanti kötelesség-etika felélesztése ez a fajta fegyelem-morál, de belső *igent* mondás, szilárd meggyőződés.

A hajlam, a személyes érdek visz ebbe az irányba, s nem egy rideg, személytelen *kell*.

Nem véletlen, hogy az ily forradalmárok pszichológiáját megjelenítő versekben, mint például Ady: *Most már megállhatok*, Aragon: *Ballada*, Benjámin László: *Vérző zászlók alatt* c. költeményében – a belső autonómiát, az önkéntességet mintegy hangsúlyozón – kiélező, jellegzetes motívumként az *újrakezdés* gondolata kísért. Felhangzik bennük daccal és gőggel, semmit nem bánón: az *„újra ezt kezdeném"*. Ott él ebben a típusban az a meggyőződés, melyet egy ízben Dzerzsinszkij így fogalmazott meg: *„És mégis, ha újra kellene kezdenem az életet, pontosan ugyanúgy tenném, mint ahogy kezdtem. És nem kötelességből, nem kényszerből. Létszükséglet ez számomra."* Létszükséglet a közösségi indítású – a Shelley-típusú – forradalmár számára a szolgálat: a rajta kívül eső ügyért vállalt fegyelem; a másokra nézés. Gyurkó Don Quijote-drámájának szép szomorú hőséhez hasonlóan ebben leli ő meg a nem-hiába-élés nyugtató tudatát, élete értelmét.

A másik típus számára viszont sokkalta inkább öncsonkítás, aszkézis, lemondás mindez; puszta negatívum. Nem a szolgálat konkrét tartalma, a közösségnek való alárendelés milyensége fontos számára: már önmagában, az ügy jellegétől függetlenül is ellenszenves és idegen számára minden ily törekvés. A Lenintől gúnnyal emlegetett „tömegszervezet és tömegfegyelem felett álló kiválasztott lelkek" közé sorolja ő magát. Csak vezér tud lenni vagy magányos lázadó, de sorkatona nem. A szolgálni vágyó emberrel szemben önmaga kiteljesítését mindenek fölé helyező emancipált Én jelenik meg benne. A kollektivizmus jegyében megformált életekkel szemben az individualista.

Nem a nép, nem a közösség, de az önmagában szemlélt absztrakt egyéniség szempontjait érezve lényegesnek, elsőd-

legesnek, könnyen szem elől vétődik ennél a típusnál – főként nehéz, próbáló helyzetekben – a történelem tényleges menete, a tömegek érdeke. Létrejöhet így a Lenintől idézett téves általánosítás: az ideiglenesnek törvénnyé való emelése: az emberi kitérés. A neorevizionizmus nem egy kiváló intellektueljének emberi-politikai megtorpanása nem utolsósorban innen érthető. Mivel nincs kellő kilátásuk a tömegek felé, leszűkül egyben a szemhatáruk is. Kívülmaradnak rajta a történelem valós problémái. Míg a munkásosztállyal egybeforrt forradalmiság megvalósítható, reális célokat tűz csak maga elé: ennek a típusnak reprezentánsainál gyakori az utópiákat gyártó türelmetlenség. A Lenintől emlegetett „intellektuel szocialisták", „álmodozó szocialisták", „álmodozó intellektuelek" lesznek így ők csupán. Nem a forradalmiság, de az immáron annyiszor tévesnek bizonyult harmadikutasság lel csak új hívekre, szószólókra bennük. Az utópiákkal elfedett vállalni-nem-tudás.

Mint mindig, mindenfajta revizionizmus, nem a kapitalista világ egészét, az imperializmus teljes rendszerét tartja szem előtt a jelen revizionizmusa sem: csak a legfejlettebb tőkésországok helyzetét méri fel. A maga értelmiségi arisztokratizmusa folytán az emberiség többségét jelentő elmaradott világ, a gyarmati s volt gyarmati népek, s a kevésbé fejlett tőkésországok rendje kívülreked a látóhatárán. Az éhező világot, a mind szélesebbre nyíló fejlettségi ollót nem veszik itt számba. Nem veszik számba azt, hogy az emberiség összjövedelmének több mint ötven százalékát annak alig tíz százaléka fogyasztja. Ez a világnyi – s a kapitalizmustól megszüntetni nem bírt, sőt mindinkább élezett – egyenlőtlenség nem befolyásolja a gondolatokat. Legföljebb csak – mint Marcuse esetében – pszichológiai-morális tényként, mint a „lent-levők", a „kint-levők" elromantizált, más dimenziójú világa jön mindez számításba, s nem mint

a neokolonializmus bizonyítéka, nem mint az imperializmus valós természetét mutató konkrét gazdasági tény. Valamiféle irracionális „vitális lázadás" lesz itt a volt gyarmati népek antiimperialista forradalmiságából. Mítosszá válik az, ami pedig az imperializmus ellen konkrét, valós érv.

S még a legfejlettebb tőkésországokban is pusztán a konjunktúra jelenségeire figyel ez az új típusú revizionizmus. Oly gazdasági természetű válság-jelenségek, mint például a vendégmunkások léte, a relatív elszegényedés, a lakosságnak majd húsz százalékát érintő pauperizmus, az egyre táguló jövedelemolló, a monopóliumok növekvő uralma, összefonódásuk az államhatalommal stb., nem kap szerepet a gondolatokat formáló tények közt. Az imperializmus létében rejlő gazdasági típusú válság-jelenségeket így zárójelbe téve, az ökonómiai fejlődés fő útjának tűnik a neorevizionizmus szószólói előtt a polgári társadalom szerzésre épülő, piaci, versenyző mechanizmusa. S éppúgy mint a számos gondolatukat ihlető polgári, marxizáló, kultúr-, illetve morálkritikai filozófiai iskoláknál, mint például az ún. frankfurti iskolánál, a modern kapitalista fejlődésnek csak egyik kóros fele, az elvont etikai vonatkozás, a fejlett tőkésországokban jelentkező morális válság, a személyiséget fenyegető elidegenedés kerül előtérbe a szempontok között. A marxizmus potitikai gazdaságtana a maga egészében idejétmúltá nyilvánítódik.

A „vissza Marxhoz" jelszó lényegében az „el Marxtól" tétellel lesz egy-jelentésű így. Nemcsak a leninizmussal, nemcsak a pusztán Engelsnek tulajdonított természetfilozófiával s materialista ismeretelmélettel, de lényegében *A tőké*t író Marxszal is szakít ily módon ez az elmélet. A maga tényleges fejlődéséből kiragadottan szemlélt fiatal Marx kap csupán hangsúlyt: a *Grundrisse* utáni kiteljesedett, érettel szemben a *Gazdasági-filozófiai kéziratoké*. Egyfajta

moralizáló humanizmus lesz az így eltorzított, revideált tannak a vállalt lényege. A természet és a társadalom első átfogó, igaz tudománya utópisztikus-idealisztikus emberfilozófiává szűkül.

S hasonló jellegű egyoldalúsággal, téves általánosítással mérik fel a neorevizionista eszmék hívei a szocialista világ fejlődését is. A szocialista út modern Vendeé-i, a világnyi Kronstadtok, a magyar 56, vagy a cseh 68, nem mint a harc bonyolultságát, összetettségét tükröző tragikus kitérők könyvelődnek el szemléletükben. Ellenkezőleg: a rendszer megoldhatatlan bürokratizmusának lesznek bizonyítékai. S Kolakowskihoz vagy Ernst Fischerhez hasonlóan – semmibe véve a történelem érvét, a fasizmust legyőző, az imperializmus hatalmát, egyeduralmát megtörő, az *American way of life* győzelmét ellensúlyozó hősies emberi erőfeszítést, a szovjet emberek millióinak nagyszerű harcát egy új társadalomért –„bürokratikus szocializmusról", „bürokratikus útról" hajlandó beszélni csupán egy öntelt, kérkedő intellektuel fölény, a gondolkodói elsietettség.

Félreértés ne essék: nem lehet lekicsinyelni a szocialista fejlődés menetében a bürokratikus torzulásokat, a bürokratizmus megkötő erőit. A szocialista társadalmat építő forradalmiságnak, a mindennapok forradalmának egyik legfőbb feladata az ezzel való nem szűnő mérkőzés. Lenin nyomatékosan utalt mindig erre. Szenvedéllyel szólt a „bürokrata gőgről", „a bürokrácia és az aktatologatás" „lehúzó" „mocsaráról", „az átkos bürokratikus mocsárról". „*Legveszedelmesebb belső ellenségünk a bürokrata*" – írta. Ugyanakkor azonban, ahogy főként a munkásellenzékkel folytatott vitája mutatta, senki sem óvott nála jobban ennek a kérdésnek helytelen, felszínes kezelésétől. Attól, hogy „kispolgári szempontból", „a kispolgári, anarchisztikus ösztönösség" álláspontjáról nyúljanak hozzá ehhez a kérdéshez.

Világosan látta ő, hogy a bürokrácia elleni harc rendkívül bonyolult, éppen olyan bonyolult, mint az emberi partikularizmus, a kispolgári ösztönösség elleni küzdelem. Hisz végső soron, ha nem is egy jelentésű: szorosan összefügg egymással a kettő.

Mert nincs igazuk azoknak, akik szerint szükségszerűen tovább élteti a bürokratizmust – még akkor is, ha megszűnt már annak objektív alapja: a magántulajdon, az osztályelnyomás, az egyenlőtlenség – a modern élethez elválaszthatatlanul hozzátartozó munkamegosztás és centralizáció. Igaz: ennek a két hatóerőnek a következtében mindig fennáll az a lehetőség, hogy létrejöjjön az elkülönült, a tömegek életétől, mindennapjaitól elszakadt igazgatási rész. De ez a lehetőség nem kell hogy törvényszerűen realizálódjék. Mindig ellenszer lehet itt: *1.* az okos, célszerű, a döntéseket érvényességi körükhöz minél közelebb vivő decentralizálás, *2.* a közvetlenség irányába ható, megfelelő áttételekkel dolgozó demokratizálás, s ellenszer lehet, *3.* a magas morális-kulturális szint: az emberi minőség. S ez az utóbbi az előbbi kettővel egyenértékű. Hisz ha szükséges is a társadalmi önigazgatás lehetséges útjainak szívós keresése s a fokozottabb decentralizálás: a modern termeléstől megkívánt központosítás és specializálódás következtében legfeljebb csak az anarchizmus utópiáiban oldható meg ez maradéktalanul; a szocialista tudatosság s felelősség megnövekedése nélkül nem jöhet létre így teljes eredmény. Nem jöhet létre már pusztán azért sem, mert a tudati szempontok jelentőségét számba nem véve a decentralizálás is könnyen kiskirályoskodássá, az eszményített „face to face" demokratizmus pedig szűk csoportérdekek védőjévé válhat. Ahhoz, hogy mindez ne újabb visszásságok szülője legyen, de ténylegesen is a bürokratizmus elleni orvosság: szükséges a magas morális szint, a kulturális forradalom kibontakozta-

tása. Hiszen ma sem annyira a megfelelő szervezeti kereteknek, mint inkább az azokkal megfelelően élni tudó embereknek hiánya élteti tovább a bürokratizmust. Tovább élteti a kapott örökség: egyrészt a kapitalizmustól kitermelt, önző, emberi kényelmeskedés, másrészt – az előbbitől elválaszthatatlanul s főleg a viszonylagos történelmi elmaradottság mélyeiből jövő kelet-európai szocialista országok esetében nagy szerepet játszó – művelődésbeli meghendikeppeltség. Jelentkezik benne a megkerülhetetlen történelmi teher, a negatív hagyomány; a József Attila-féle „sok a múlt".

Nem pusztán organizatorikus hiányosságokkal, de morális-kulturális, tudati tényezőkkel is összefügg tehát a bürokratizmus. S nem utolsósorban ez nehezíti meg a harcot ellene. Hisz szervezeti változásokat gyorsan létre lehet hozni, de emberieket nem. Éppen ezért, mint Lenin többször hangsúlyozta, *„hosszas nevelést", „hosszú fáradságos munkát követel"* ennek a kérdésnek végső rendezése. A tudati kérdések centrális szerepét látva, mint demagógiát utasított el ő mindenfajta gyors megoldást követelő türelmetlenséget. *„Aki azt ajánlja önöknek, hogy vessenek véget a bürokratizmusnak, az demagóg"* – írta. S vitázott a bürokratizmus anarchikus visszáját jelentő, fordított előjelű kispolgáriasággal, „intellektuel önhittséggel", azzal a magatartással, mely „bürokratikus elfajulásról" fecsegve *„általánosságokban mozgó kijelentéseken kívül semmit sem nyújtott":* a mindennapi fáradságos munkát – a nevelést, a példamutatást – nem vette magára. Holott erre van itt mindig elsősorban szükség: apró munkára, a mindennapok forradalmára, s nem a kívülállók, az ostobán okosak tetszelgő, kivagyis, öntelt fölényére: nem klim-szamginizmusra.

„Ahhoz, hogy a bürokratizmust leküzdjük – hangoztatta minduntalan Lenin –, *rendszabályok százaira van szükség, arra van szükség, hogy kivétel nélkül mindenki iskolázott,*

mindenki művelt legyen." Ennek a munkának az elvégzése pedig – a maga teljes, humánus értelmében véve a *művelt* szót – nem éveket, de évtizedeket, egy egész történelmi korszakot kíván. Hisz amennyire hamis az ember eredendő romlottságáról, változhatatlanságáról szóló nihilista-vallásos eszme, annyira hamis ennek ellenkezője is: a híg optimizmus. Az emberi természet – igaz – formálható, de nem túlságosan könnyen, s főleg nem gyorsan: nem változik az meg ráolvasásokra, kínai típusú kultúrforradalmak voluntarisztikus parancsszavára. Lenini értelemben vett kulturális forradalomra van ehhez szükség; lassú, türelmes köznapi munkára; olyanra, mely a tudatot s az életkörülményeket együtt, egyszerre, egymással párhuzamosan gyúrja, formálja. A szocialista forradalomnak leghosszabbra nyúló s tán legösszetettebb, nehéz szakasza ez.

A neorevizionizmus intellektueljei mindezt azonban nem vették és nem veszik számba. Mint ahogy kívülmarad látóhatárukon az imperializmustól a szocializmusra kényszerített, hol „hideg"- hol „forró"-háborús bekerítettség is, ez a katonai rendet, fegyelmet sürgető „ostromzár-állapot", amelynek aszkézist kívánó, feszült légkörében – mint a hadi kommunizmus kapcsán Lenin utalt erre – szükségszerűen könnyebben felnő a drill, a formalizmus, a bürokrácia. Hisz az aszketizmus hősei mindig vagy szentek, vagy inkvizítorok, s az osztálytársadalmaktól elrontott, még meg nem valósult emberi természetnek az a büntetése, hogy próbáló időkben többnyire nem az önmaguk felé, de a másokhoz aszkéták, „a lefelé aszkéták" sokasodnak meg.

A történelemnek ezeket az objektív tényezőit figyelmen kívül hagyva, nem a maguk összefüggésében, valóságos helyén látva a jelenségeket: eltúlozzák a neorevizionizmus intellektueljei a szocialista társadalom bürokratikus torzulásait. S így ahelyett, hogy a megoldás egyetlen lehetséges

útját, a Lenintől megkívánt, apró, gyakorlati munkát, a mindennapok forradalmiságát vennék magukra, pusztán manipulációnak nyilvánítanak minden ily jellegű igényt. Elutasítják a lassú reformmunkát. A nonkonformizmus, a szocialista *drop out, grosse Weigerung* szószólói lettek. A szolgálat-vágynál erősebb volt itt az intellektuel kiválni-akarás, a tündökölni-vágy; az individualizmus.

Feléledtek ebben a szemléletben az antikommunizmus oly régi érvei, mint például az elsikkasztott forradalomról szóló hamis teóriák. Ismét feltűnt az érv, hogy a szocialista átalakulás legföljebb csak felszíni változást, politikai forradalmat hozott: a társadalom egészét, morális-gondolkodói értékrendjét nem változtatta meg, nem hatolt a mélybe. Az *Animal farm*ot író Orwell rágalmait tovább örökítve újból meg újból visszatér a vád, hogy lényegében csak helycsere történt itt; – Orwell szavával –: „az urak cseréje": az addig lent-levők kerültek felül, de elmaradt a gondolkodás, a morál újraformálása, az emberség-váltás. Az az igaz lenini tétel, mely szerint a tulajdonviszonyok megváltozása nem hozza automatikusan magával az emberi viszonylatok, az emberi gondolkodásmód megváltozását, hogy hosszú forradalmi utat kíván meg még annak átalakulása: úgy könyvelődik el, hogy a kettő között nincs is kapcsolat. A munkásság gazdasági felszabadítását elvégző, a társadalom alapszerkezetét – a hatalom jellegét s a tulajdonviszonyokat egyaránt – megváltoztató szocialista forradalomnak elsikkadt nagy történelmi tette: az új korszak nyitás. S mint például az olasz *Manifesto* csoportnál, szembeállítódik ezzel valamiféle „össztársadalminak" elnevezett morál-forradalom, a marcuse-i „totális forradalom", Garaudy szavával: valamifajta „felszabadító pedagógia".

Kosing találó kifejezésével szólva egy negatív előjelű konvergencia-elmélet érvényesül lényegében itt. Hitelre ta-

lál Marcuse-nak s általában a kapitalizmus harmadikutas kritikusainak – így például a harmincas évek Németh Lászlójának – azon sokat vitatott, cáfolt tétele, amely szerint a munkásosztály s az ő forradalma a kapitalizmus értékrendjében, szükségletrendszerében, a kvantitatíve kielégíthető szükségletek világában gondolkodik csupán. A produktivitás, a hatékonyság és a fogyasztás kategóriái kizárólagosak az ő szótárában is: a „minőségi rész" – Marcuse kifejezéseivel élve – az ember „mint morális, esztétikai Universum", „az intellektuális, pszichikai oldal" kívül marad a látóhatárán. A tényleges szocialista változást, a szükségletek radikális transzformációját, a morális-esztétikai, igazán emberi szükségletek előtérbe állítását ez az osztály s a tőle létrehozott társadalmi rend éppen ezért nem végezheti el. Egy értelmiségi elitre vár ez mint feladat. Korszerűsítetten, marxista terminológiába öltöztetetten bár, de lényegében a régi Németh László-i gondolatrendszer, illetve egy ahhoz hasonló séma éled itt újjá: a minőség forradalma, a harmadikutasság.

Szem elől véti a neorevizionizmus, ez a modernizált, „marxosított" harmadikutas teória azt a beszédes tényt, hogy a maga léténél, mindennapi munkájánál fogva, épp a munkásosztály az, amely a közösségi tudatot, a kollektív gondolkodás, fegyelem, magatartás emberi erényét leginkább önmagában hordja. Nemcsak azért, mert termelésben elfoglalt helyzeténél fogva mentes a magántulajdonosi beidegződöttségektől: „foglalkozás-pszichológiája", konkrét munkavégzése is ebbe az irányba hajtja. Míg például az értelmiséget – mint Lenin többször utalt erre – individualista gondolkodásra, magányra szoktatja a maga életmódja, hisz még a kollektív alkotás is az egyéni teljesítmény látszatát kelti itt (elég csak utalni a feltalálói, írói, művészi avagy tudósi munkára): addig a munkásság a maga tevékenysé-

gének közösségi meghatározottságát sosem feledheti; folyvást éreznie kell, hogy a többitől is függ elért eredménye; éreznie kell beágyazottságát az emberi egészbe. Benne adott így legteljesebben az egyik legnemesebb s legelőbbre mutató emberi szükséglet: a nem partikuláris, önmagába zárt individuumként való élésnek a vágya, a képesség a közösségben való látásra, gondolkodásra.

Az értelmiség egy részének mind erősebben hangsúlyozott s az „önkifejezés", „önmegvalósítás" varázsszóként való emlegetésében is ott tükröződő nem-elegyedése, nonkonformizmusa, a személyiség önvédelmének ez a görcsös, tévesztett – mert individualista – útja, az a sajátos lelki állapot, melynek jellegét az avantgard művészetekhez való különös vonzódás már önmagában jelzi: nem utolsósorban annak a válságnak, nehéz átmenetnek a kifejeződése, melyet az intellektuális munka „proletarizálódása", mind „nagyüzemibbé", szervezettebbé válása jelent. Tiltakozás ez a fejlődés kérlelhetetlen sodrása ellen: a maga parcelláján elszigetelt individuumként dolgozó kispolgári én szembefordulása ez a tudományos és technikai forradalom korának minden területen egyre kollektívebb munkát kívánó életmenetével. A munkásosztálynak viszont nincs szüksége ilyen tiltakozásra. Maradéktalanul egybeesik az ő emberi-morális hozzáállása – a közös teljesítménybe beilleszkedő egyéni cselekvés – s a fejlődés igénye. Nem pusztán a gazdasági, de a belső minőségi emberi átalakulásnak is ez az osztály így a legfőbb záloga. Társadalmi helyzete s munkája természete folytán a közösségi embert mintegy önmagában hordja. A kapitalizmus profit-morálja legfeljebb az egyest vitte itt tévútra, de az egészet, az osztályt sosem foghatta be. Az szükségszerűen, léténél fogva kívülmaradt rajta. Ez volt az ő nagy, történelmi s igaz *drop out*ja, erkölcsi fölénye. Ahogy Engels írta: „*A munkás . . . nem az önzés szemüvegén át tekint mindenre.*"

Igaz – s a neorevizionizmus szószólóinál erre esik mindig a hangsúly –, erősen rétegezett belsőleg ez az osztály, s nagyon is sokszínű az egyedeiben. Empirikus valósága s történelmi lényege nem esik maradéktalanul s közvetlenül egybe: érvényesül a látszat és a lényeg dialektikája. Ez azonban a valóság bonyolultságát, le nem egyszerűsíthető összetettségét tükrözi csupán. S nem jelent érvet az osztály elhivatottsága, történelmi szerepe ellen. Oly költők, mint például Ady és József Attila, a maguk korában a kizsákmányoltság s az emberi szétroncsoltság világát látták maguk körül a munkásnegyedekben; azt a világot, hol „részeg botlik, legény bordélyba lóg", hol „cukros ételekről" álmodik csupán a szövőlány, hol „didergett" télen a maga „odúiban" a „rongyos sereg", a „koldusok népe". Ez volt akkor a köznapok illúziótlan, szomorú rendje: leszorult az élet majd állati szintre. De ennek ellenére, ebben a látszatban is észre tudták venni a mélyt, a lényeget. Meg tudták látni a lerongyolt, éhező, „helota népben" is azt a munkásosztályt, mely mint József Attila írta: „osztályharcba, vasba öltözött", melyet a test s a lélek éhsége egyszerre űzött, s amelyben ott élt az anyagiakon túli nemesebb – morális-esztétikai – emberi szükséglet: a teljesség igénye.

Mennyivel könnyebb meglátni ezt az elhivatottságot ma, a felszabadult munka világában. Mennyivel könnyebb a mai – igaz, gyakorta autóra, telekre gyűjtő, családi házat építő, talponállókban fröccsöket, söröket, féldeciket ivó, rosszul világított vonatokon nehéz álomba merülten ingázón utazó – munkásságban, ebben a tovább sorolhatóan rendkívül sokarcú és rendkívül rétegzett társadalmi konglomerátumban meglátni azt a mégis egységes osztályt, mely megindul minden reggel „a hajnali gyárszirénák kakasszavára", munkaversenyeken vesz részt, kommunista műszakokat rendez, szocialista brigádoknak tagja, melynek életébe

– Garai Gábor *Koránkelők*jének szép szavával szólva – „mindig belefér még Vietnamért egy vasárnapi műszak", mely a maga lényegét: az objektivitás törvényeit értő közösségi rendet, felelősséget – mint Majakovszkij írta – „csikorgó fegyelem fogaskerekei fölé" hajolva, nap mint nap vállalja.

A nagyiparral, a szervezett munkával, a mind átfogóbb termelői egységekbe tömörülni kényszerülő emberiséggel nőtt nagyra ez az osztály: a szervezettséget, a közösségi elkötelezettséget, a másikra is nézni köteles emberi fegyelmet így létében hordja. A jövő emberét, minden morális forradalom célját: az egyéni létét a nembeliség szintjén élni tudó, közösségi embert, mint lehetőséget, éppen ezért mindennel teljesebben őrzi, szavatolja. Nála nem kaland, puszta kirándulás, széplelkű ábránd, kommuna-utópia az egymásra utaltság, az együttes élet, a közösségi forma, de napi valóság, a termelésben elfoglalt helyénél fogva mint osztálynak lényege. Éppen ezért, ha tudata nemegyszer a kispolgári létben rekeszti is meg, objektív léte, tényleges munkája viszi, hajtja ettől eltérő irányba: az nem a kicsinyes, önmagába zárkózó individualistát, de a kollektív embert erősíti benne. S mivel végső soron a lét határozza meg mindig a tudatot: megfelelő társadalmi atmoszférában – a szocializmus körülményei közt – felnőhet a tudat teljesen a léthez, s maradéktalanul kibontakozhat a munkásosztálynak nemcsak társadalmi-politikai, de az új embert felnevelni képes erkölcsi-humánus nagy forradalma.

Mert nem lehet feledni: nemcsak gazdasági, de humánus értelemben is fordulatot hozott a munkásosztály kivívott hatalma, a tőle megteremtett társadalmi rend, a szocializmus, a történelembe. Fordulatot hozott elsősorban azzal, hogy a tulajdonviszonyokat alapvetően megváltoztatta: a társadalmi tulajdont juttatva uralomra a magánnal szem-

ben. P. N. Gyemicsev szavaival szólva: az embert eltorzító, individualizmusra szoktató magatartás objektív gyökereit semmisítette meg ezzel. Új távlatokat nyitott az ember elébe. Fokozottabb lehetőséget teremtett arra, hogy kibontakozzék a humánus lényeg. A privát egóval, a partikulárisan, önmagába zártan élő, gondolkodó magántulajdonosi énnel szemben lehetővé vált a nembeliség síkján élni, gondolkodni tudó embernek, a közösségi embernek, a külső társadalmi kapcsolatokban gazdag, sokrétű egyénnek – az igazi személyiségnek – az eddiginél maradéktalanabb s szélesebb méretű, mind általánosabb megvalósulása.

Nem véletlen, hogy még a szocializmus polgári ellenfelei is kénytelenek elismerni: a társadalmi gondolkodás sokkalta intenzívebb, mélyebb a szocialista világban, mint a tőkés rendben. Amint az számos áldozatban, nehéz küzdelmekben – forradalomban, polgárháborúban, a fasizmus elleni emésztő harcokban, ötéves tervekben, elkövetett hibák rendbetevésében, az imperialista világuralmi törekvéseket ellensúlyozni, keresztezni tudó feszített ütemű építő munkában s számos más formában – megmutatkozott: erősebb itt a belső elszánás az összességért való helytállni-tudásra. Nagyobb az érzék és az érdeklődés a közösség ügyei iránt a széles tömegekben.

A neorevizionizmus azonban feledve mindezt, feledve a lenini tételt, hogy *„az alkotók tízmillióinak esze valami hasonlíthatatlanul magasabb rendűt hoz létre, mint a legnagyszerűbb és legzseniálisabb előrelátás”*: nem a munkásmozgalom s a tényleges szocialista fejlődés Lenintől emlegetett *„egyszerű, szerény mindennapi csíráira”* néz, mint irányt mutatókra. Rajtuk kívül keres valami megoldást. Jellemzett az a Lenintől állandóan bírált „intellektuel önhittség”, amely a körülötte levő valóságot, a tömegek életét gonddal figyelő konkrét munka helyett *„szavakkal a leg-*

magasabb szférákig emelkedve" „téziseket és üres fejtegeteseket ír" csupán a *„hogyan kellené"*-ről. Mivel minden ügynél jobban érdekli az ész puszta tornája: kitalál inkább, mintsem feltalálna. Ez az a tragikus, még gondolkodó, igényes életeket is zsákutcába vivő, ártó magatartás, amely például a jelen egyik legizgatóbb, legfontosabb kérdésére, a lenini kulturális forradalom mai szakaszának problémájára – az életforma, a morál forradalmára – választ keresve nem a népi életre s a szocialista mindennapokra, nem a hajdani munkásegyletekre, a Veres Péter-i kubikusbandákra s azok mai utódaira, a szocialista brigádokra figyel mint iránymutatókra. Nem azokra a közösségekre néz, melyeket a dolgozó ember, a nép hozott létre, s melyekben – nem valami népi romantikusnak, de Marxnak a szavait idézve –: *„az emberek testvérisége nem frázis, hanem igazság, s a munkától megkeményedett alakokból az emberiség nemessége világít felénk"*.

A munka fegyelmével, azonos sorssal, célokkal, eszmékkel összekapcsolt életek, a dolgozó emberek valóban létező tegnapi s mai konkrét közösségeivel szemben a polgári társadalomból pusztán kilépő, de azon túllépni nem tudó értelmiségi meghasonlásnak, a marcuse-i „drop-out"-morálnak, „nagy tiltakozásnak" utópisztikus kis szigetei – a régi falanszterek, a mai kommunák, ezek az eleve bukásra ítélt, nem a termelői, de a fogyasztói énre építő délibáb-kollektívák – lettek itt minták. S mint például Marcuse nyomán Ernst Fischernél is: Orfeusz, illetve Dionüszosz nőtt szimbólummá a munka, a teremtés mitikus hőse, Prométheusz helyett. A képek nyelvén is megfogalmazódott a tévesztő gondolat: az anti-prometheuszi beállítottság.

Az „új baloldal" mozgalmaitól nem pusztán azok racionális magvát, a morális-emberi szükségletek jelentőségére figyelmeztető kritikai hangsúlyt vette át így ez a szemlé-

let, de átvette azok irracionalizmusát, utópizmusát. Ha hozzájuk hasonlóan nem is hirdette meg nyíltan, hogy „minden hatalmat a képzeletnek": a valóságban azzal, hogy a tényleges szocialista mozgalom s szocialista fejlődés eligazító jeleit, a szocializmus elért eredményeit semmibe vette – mégiscsak ezt az elvet követte: a fantázia világa felé fordult a valóság helyett. Elindult az álforradalmiság utópiákat gyártó, meddő, céltalan kalandjaira. A mindenáron újat-mondani-akarás a tényleges újat mondásnak, a valóságban, a szocialista fejlődésben ott található új felmutatásának lett itt akadálya. Egy – „az én-élet poklából" kigázolni sohasem tudó – intellektuel-individualizmus kínált ellenszert az elidegenedésre, az emberi magányra.

S mint a harmadik útnak, az „értelmiség hivatásának", s az életforma forradalmának első nagy súlyú XX. századi magyar meghirdetőjénél, Németh Lászlónál – változott, marxista jellegű terminológiával bár – de feltűnt itt is a tömegek forradalmával szemben a minőség forradalmának, a munkásosztályával szemben az értelmiség vezető szerepének, a munkásmozgalom s a szocializmus adott közösségeivel szemben valamiféle irracionális „valós közösségnek", a Németh László-i „szigetlakóknak", „telepeseknek", „nagy családoknak" jól ismert sémája. Ezzel helyettesítődött a hétköznapok forradalmisága. A történelemtől már nemegyszer megcáfolt harmadikutas illúziókba fúlt be itt a kor kérdéseinek reális, józan megválaszolása. A századeleji revizionizmus, illetve a mai szociáldemokrácia gazdasági elképzeléseit a kapitalista társadalom kultúr-, illetve morálkritikai értelmiségi ellenzékének idealisztikus-moralizáló tiltakozásával egybeötvözve – mint a harmadikutas ideológiák sajátos, marxista terminusokkal élő változata – létrejött a neorevizionizmus, a XX. század második felének intellektuel revizionizmusa.

A KÖZELRE NÉZÉS, MINT A MINDENNAPOK FORRADALMISÁGÁNAK EGYIK FŐ ISMÉRVE

Elválasztja egymástól a forradalmiságot és a szocialista építés mindennapjait mind a közönyt sugalló dezilluzionizmus, mind pedig az álforradalmiság világnézete, az utópiákat kínáló neorevizionizmus. A szocialista hétköznapoktól való távollét teóriái ezek. S a távollétnek, az elkülönülésnek ezen eszmerendszereivel szemben a jelenlét, a vállalás gondolata a mindennapok forradalmisága. S emellett kívánnak érvelni ennek a kötetnek a tanulmányai. A közöny s az álforradalmiság hamis végletei közt a *tertium datur*t keresik mintegy.

Mert nem igaz az – Kertész Ákos *Makra* c. regényének nagy művészi erővel feltett kérdőjeleire választ keresve –, hogy csak a Vali-féle villódzó, színes céltalanság, a semmibe rohanó individualisztikus-anarchisztikus álforradalmiság vagy csupán annak ostoba visszája: a napról napra való puszta vegetálás, a dezilluzionizmus, a süppesztő közöny adott mint kínálkozó alternatíva a maga életét formálni akaró igényesebb sors, emberség számára. Van harmadik lehetőség is (bár Kertész Ákos hőse, Makra ezt nem látja), s ez: a mindennapok forradalmisága.

Igényt jelent ez a fajta forradalmiság. Igényt a társadalommal, a külső világgal s önmagunkkal szemben. Igényt a hétköznapokban, az aprómunkában helytálló életre. Úgy kellene élni ennek törvényei szerint a mindennapokban, hogy érződjék folyvást – a kis tettekben is – az ügy, a feladat, a jövő pátosza, a dolgok komolysága. Tudni kellene állandóan azt, hogy rajtunk is múlik annak eldöntése: vajon utópia marad-e az emberiség legjobbjainak a nagykorú létről: a kommunizmusról szőtt számos merész álma, vagy

valóra válhat ez? Mitőlünk is függ a válasz a kérdésre, hogy vajon azoknak a gondolkodóknak van-e igazuk, akik Camus-höz, Jacques Monod-hoz hasonlóan örök otthontalanságra ítéltnek érzik az embert, kóbor cigánynak a mindenség peremén, a szélekre vetve, avagy pedig az evilágiság szószólóinak? Azoknak, kik azzal a meggyőződéssel éltek és élnek, hogy nem ellenséges, de testvéri világ veszi itt körül a magányos egyént, mégpedig nemcsak a társadalomban s a történelemben, de a természetben is: hozzá hasonló, egy anyagból való; éppen ezért érte valóvá tudja formálni lassan a környező, óriás, materiális világ kiküzdött tudata: a *homo sapiens*, a gondolkodó ember, az addig magánvalót, az anyagi végtelent; ismerőssé tudja változtatni a még ismeretlent, s képes berendezni a maga otthonát egy új, nagy, világnyi honfoglalás során a kozmosz egészében.

Két eltérő történetfilozófiai elképzelés vitája folyik valójában itt. Szembenéz egymással a nietzschei „ewige Wiederkehr", örök visszatérés s vele feleselőn a haladás hite; a képek nyelvén szólva a Nihil és az Otthon más-más gondolata. S ezért az utóbbiért való örökös helytállás mindenfajta forradalmiság legbensőbb ismérve: otthonteremtés ez a világmindenségben.

Mert nem lehet feledni, ez végső soron a történelem egyik legfőbb hajtóereje; a mind tágabb körökben való otthonépítés vágya, akarata. Ezért képzel gondviselő apát, messzi isteneket a magát árvának érző, még kiskorú ember az üres végtelenbe. Minden vallás a maga mitológiájával – túlvilágával, megváltáshitével – lényegében nem más, mint a magát idegenbe vetettnek érző ember otthonról szőtt álma. Jelképesnek tekinthető az, hogy tüzet lopott el az eszmélkedni kezdő emberiség ős mitikus hőse, Prométheusz az istenek lakából: az otthon melegét hozta le a földre. S nem véletlen az sem, hogy a kezdődő nagykorúsodás hír-

hozójának, az evilágiság szállásscsinálójának – a forradalmi költészetnek – az *otthon* volt mindvégig az egyik legfőbb képi motívuma. Ez volt a távlat, a földre hozott éden, a IX. szimfónia hatalmas, zúgó zárótétele, az öröm ódája: a világnyi otthon nagy utópiája.

Csak magyar példákat idézve is: egy békés otthonnak a képét sugallta például Petőfi *A XIX. század költőihez* c. versének híres, befejező szakaszaiban a „bőség kosaráról", a „jognak asztaláról", a házak ablakán felderengő „szellem napvilágáról", s a halál „szelíd, lágy csókjáról" vallva. S az otthon ünnepét, „az élet cukros borát", a „rigmusos gyermekeket", az „új karácsonyokat" idézte Ady is, sürgetve a kort, mikor *„ez a szegény Siralomvölgye – Mindenkinek kedves jó lakóhely lesz"*. S főképp elevenen éltek az otthon képei az otthonnélküliség, az emberi árvaság nagy költőjénél, József Attilánál. „Rengő lombok", „lugasok csöndes árnyai", a „tünde lágy kedvesség" simuló könnyű mozdulatai, „fehér habú, zöld egek", „művelhető csillagok", „fecsegő csillagfellegek" tűntek fel nála. Fénylettek, zenéltek az otthon képei „az üres űrben tántorgó világon": „az otthontalan, csupa-csősz világban". S „régi szelíd estéket", „nyárvégi csendet", „álmos kerteket" – idillt, azaz: otthont – sürgetett Radnóti Miklós is az élet „erőltetett menetében", a halál felé tartva; az embertelenben. Azt idézték folyvást Illyés versei. S a „százhuszat verő szív" lázas költőjének, Váci Mihálynak is ez volt mindvégig az előrehajtója: a „mindenütt otthonlét" konok kívánalma. Vágya volt mindig, ahogyan írta: *„hazát szeretnék lelni – a hontalan világban"*. S ennek az örök, szép, szomorú nosztalgiának, a világnyi otthonteremtésnek színterét jelentik mintegy a mi mindennapjaink. A kommunizmust építő társadalomnak ez a legfőbb célja: a költők szaváért, az ember álmáért, az otthonlét jogáért kíván helytállni a hétköznapokban.

S kiváltképp megnőtt az innen adódó felelősség a mosti pillanatban, a jelen helyzetben. Az otthonteremtés konkrét történelmi szituációja vesz körül ma minket. Erre utal – csak a legfontosabb tényezőket megemlítve itt –: a szocialista világ kiküzdött, impozáns gazdasági ereje, a tudományos-technikai forradalom kibontakozása, a szocializmus erőinek világméretű megnövekedése, s innen adódóan a szovjet békepolitika hatalmas győzelme: a szocializmus körüli „ostromzár-állapot" lassú megszűnése, a több évtizede, a Nagy Októberi Forradalom óta szinte szüntelenül tartó „forró"- és „hidegháborús" időszakoknak ígérkező vége. S tovább lehetne sorolni a kedvező jeleket. S ha lesznek is, mint ahogy elkerülhetetlenül lesznek, ezen az úton visszaesések, helyi háborúk, újabb feszültségek, hiszen az imperializmus legreakciósabb körei nem nyugosznak könnyen bele a nemzetközi atmoszféra szocializmus számára történő előnyös átrendeződésébe: a folyamat a maga egészében többé már nem állítható meg. S a haladás erőinek növekedésével együtt mind kedvezőbb lehetőségek teremtődnek a szocializmus megfelelő szintű építésére. Mind kedvezőbb lehetőségek teremtődnek arra, hogy az otthontalanság, az elidegenedés morális-világnézeti válságával küzdő kapitalista világgal szemben maradéktalanul s mindenkit meggyőzően mutassa meg ez a társadalom a maga másfajta adottságait: az otthonteremtő erőt, képességét. Erre ügyelve, ennek érdekében kell hogy különös hangsúlyt kapjon – a jelen megkívánta magatartás összetevői közül mintegy kiemelve – egyetlen mozzanat, az otthonteremtés akaratának attitűdbeli belső tartozéka: a *közelre nézés* igénye, óhaja. A mindennapok forradalmiságának elvontságát ez konkretizálja.

*

Szükséges ennek a magatartásformának – a közelre tekintésnek – a kiemelése. Szükséges azért, mert enélkül nincs otthonépítés. Kell ehhez – a kép belső logikáját követve – a felelős gazdák, a jó édesanyák aprómunkát végző, kicsire is néző, mindennap újrakezdő, tovább folytató törődése, gondja: a közelre nézés makacs elszántsága. S szükséges ennek a hangsúlyozása már pusztán azért is, mert egy téves beidegződöttséggel való szembeszegülést jelent ez egyben.

Igaz: elvontan senki sem vonja kétségbe, hogy a forradalmisághoz mindig is hozzátartozik a kétfajta látás: a közelre és a távolra tekintés. Mindig ismérve annak egyrészt az, hogy a távoli célt, a történelem Engelstől emlegetett vörös fonalát sohasem téveszti szem elől az egyén, másrészt pedig az, hogy a tömegektől, a realitásoktól sosem szakad messze. Ez az elvont igazság azonban majd mindig egyoldalúvá válik a konkretizálásban. A távolra nézésre, a történelmi szinten való élni tudásra esik itt többnyire csak hangsúly: a közelre tekintést és a forradalmiságot a köztudat általában nem kapcsolja össze, sőt nem egy esetben szembe is állítja.

Nem véletlen, hogy a forradalom elkötelezettjeinek a szóhasználatában negatív csengést kap gyakran ez a kifejezés: közelre tekintés; a szűklátókörűséggel jelent szinte egyet. Nem forradalmi íróknál viszont épp ellenkezőleg: ez lesz az érv a forradalmiság állítólagos túlzásai ellen. Mint például Büchner *Danton halála* c. drámája, Anatole France *Az istenek szomjaznak* avagy Móricz *Tündérkert* c. regénye a bizonyság reá: a közelre nézés nevében fogalmazódnak meg a forradalmi út helyességével kapcsolatos negatív állásfoglalások, vívódó kételyek. A nap felé száguldó tündérkirályfiak merész, szertelen lángolásával szembeállítódik a Bethlen Gáborok közelre tekintő, okos józansága, az Évariste Gamelinek álmok után futó, jövőbe transzcendáló

megszállottságával felesel mintegy a Brotteaux-k bölcs, reális, konkrét epikureizmusa, pozitív előjelű napban ragadtsága. Sőt – a klasszikus példától, Dosztojevszkij *Ördögök*jeitől kezdve Orwell *1984*-éig – az egyértelmű forradalomellenességnek is ez az egyik leggyakrabban felhasznált érve. A történelem ellen megidéződik a kisemberek sorsa.

Mint például Kosztolányi *Három arckép* c. ciklusa mutatja, a *csak* távolra nézés az ily típusú alkotásokban a forradalmárok karikírozott, kiugratott vétke. Hiszen mint Kosztolányi írja: *„Mit neki család, mit gyermek és árva anyja": „az emberiség szent barátja ő"*, a körülötte levőre nincs így tehát szeme. A dosztojevszkiji mintát követve: a forradalmárba bevetítődik Nyecsajev eltorzult, tragikus alakja. S ezzel a modellnek kikiáltott elembertelenedett ridegséggel szemben, mint tette ezt például Karl Popper a maga autobiografikus feljegyzéseiben: fölényben érezheti magát mindenfajta szkepszis, kiábrándultság. Az absztrakt emberiségre, az általános, elvont eszmékre való hivatkozást s a konkrét emberi sorsokkal való számot nem vetést – úgy véli – joggal hányhatja így a marxizmus szemére.

S ha nem is igazságérvényt, de bizonyos hitelt ad az ily jellegű kételyeknek, fenntartásoknak, hogy a hatalom átvétele előtti időszakban (s a köztudat a forradalmiság fő ismérveit általában ily időszakok tanúságai alapján tudatosítja) a forradalmárt elsősorban valóban ez kell hogy jellemezze: a távolra tekintés. Hiszen nyilvánvaló, hogy mikor a meglevő megsemmisítése a főcél, mikor az ellenséges, a visszahúzó jelenti a közelit, a mindennapokat: a távolra nézésre kell esnie akkor az erősebb hangsúlynak. A forradalmár ilyenkor elsősorban arra hivatott, hogy realitásokkal, a közvetlen adottal számot vetve is, azok erejét ne érezze soha nyomasztónak és legyőzhetetlennek. Arra kell törekednie, hogy látóhatárát ne fogja be a mindennapok

rendje, bennük élve se engedje el soha a messzi történelmet, álmodozni merjen, s legyen ereje az Idő síkján élve szilárdan menni céljai felé.

Nem véletlen az – elég csak utalni Petőfi *Apostol*ára, Gorkij *Anyá*jára, Fagyejev *Tizenkilencen*jére –, hogy általában nem ún. forradalmi helyzetben ábrázolja a hatalom átvétele előtti periódus harcairól írva az igazi művészet a maga forradalmár hősét, de vereségek után, apály-időszakban. Művészi értelemben véve ez az igazi forradalmi helyzet: a tipikus hőshöz illő tipikus szituáció. A forradalmár legfőbb tulajdonságát: a történelmi látás képességét, a lehúzó, botlató mindennapokon – Ady szavával: *„egy rövid Ma förtelmein"* – túlnézni tudó messzire tekintést ez teszi próbára. Ahogy Lenin írta: védeni tudni a forradalmat *„nem forradalmi körülmények között"* – ez a forradalmiság egyik fő ismérve. Persze az igazi forradalmiság ily körülmények között sem mellőzi soha a közelre tekintést: a konkrét emberekre, a népre figyelést. De a magatartás belső szerkezetét elsősorban mégis a távolra látás határozza meg. Az domináns benne.

Vannak azonban más törvényű időszakok is. Oly szituációk, mikor a távolra nézés elvi primátusát tudva, vallva is fordítottan kell hogy vetődjék a konkrét, napi hangsúly: a közelre nézésre. S a békés építés periódusa ilyen időszak. Persze – és félreértések elkerülése végett nem lehet elég nyomatékkal ismételni ezt – közelre nézés és távolra tekintés dialektikus kettősségében, mint általában mindig, a távolra nézés ekkor is a forradalmiság fő kritériuma: az osztályharc törvényeit értő, távlatokat látó, marxi tudatosság. Hiszen enélkül – a kommunista jövő perspektíváját szem elől tévesztve – szűk prakticizmusba fúl minden mégoly lelkes, konkrét, napi munka. Aki elsődlegesen nem történelemben gondolkodik, ítél, az nem cselekedhet forradal-

már módon a békés építés éveiben sem. De ilyenkor még kevésbé elég, mint más időszakokban, csupán a végcélt számba vevő messzire tekintés. Hisz a hatalom átvételével a konkrét út nyílt meg már a távlatok fele. Itt dől el immár elsődlegesen a forradalom sorsa: a közvetlen közelben, a szocializmust építő mindennapokban. Minden korábbinál nagyobb hangsúlyt kell hogy kapjon tehát a közelre tekintés: a szívós, kitartó gyakorlati munka. Erről tanúskodik a lenini példa.

Mert nem volt Leninnél a magaslati létnek, a távolba nézésnek jelentékenyebb hőse, szószólója. Ha valakinél, nála nyilvánvaló volt az, hogy aki életét az új létrehozására – történelemformálásra – tette: nem veszhet az bele a mindennapokba. Mind a tér, mind az idő síkján nagy távlatokkal kell annak élnie. Hiszen Makarenko szavait idézve: *„mennél tágabb a közösség, amelynek távlatai az ember számára egyéni távlatok, annál szebb az ember, s annál magasabb fokon áll."* S Lenin itt a legmagasabban állt. A történelmi messzetekintésnek volt ő a zsenije.

A puszta „gazdasági agitációval", a tradeunionizmussal, annak „céhszerű szűk látókörével" állandóan szembeszegezte ő a „nagyszerű munkát", „a nagy és merész tervet", „az orosz szociáldemokrácia legmesszebb menő történelmi feladatait". A forradalom bürokratáival, „a szakszervezeti titkárral" szemben odaállította a „hivatásos forradalmárt", a „néptribunt" mint eszményt: a messzenéző embert. A revizionista rövidlátás ellenében folyvást hangoztatta, hogy *„csak akkor lehet bebiztosítani a mozgalmat helytelen lépések és szégyenletes hibák ellen, ha mindig szem előtt tartják a végcélt"*. Éppen ezért a forradalom nyárspolgáraival, a csak közelre tekintés „praktikus", számító bölcseivel szembefordulva kiadta a merész, a kihívó jelszót: *„álmo-*

doznunk kell"; követelte a képzelet jogát, a nem beleveszést a közvetlen adottba.

Ugyanez a Lenin azonban 1917 októbere után, de főleg a húszas években – a forradalom hétköznapjaiban, a béke idején – másképpen érvelt már. Másképp esett írásaiban a hangsúlyt jelző *de*. A „kicsinyes prakticizmus", „a szatócskodás" gúnyos ellenfele ekkor éppen azok ellen fordult, kik felháborodtak azon a követelményen, hogy *„neki, a kommunistának, a forradalmárnak, ki a világ legnagyobb forradalmát hajtotta végre ... neki kell most attól az egyszerű kereskedősegédtől tanulni, ... ki érti ezt a mesterséget"*. A közelre nézés volt ekkor az elsődleges forradalmi parancs számára, mint Gorkijnak mondta: nem lebecsülése az apró-munkának. A konkrét hangsúlyt mindenekelőtt erre vetette. S semmit sem bírált kíméletlenebbül, mint az *„általános fejtegetések* és *az elvont jelszavak iránti rajongást"*, a *„komcsvansztvot"*, a *„kommunista gőgöt"*, azokat a kommunistákat, kik *„nagyszerűen tudnak beszélni a forradalmi harcról, a nemzetközi forradalmi harc állapotáról"*, de nem akarják megérteni a kicsiny, hétköznapi, gyakorlati munka – a közelre nézés – súlyát, fontosságát.

„Elég volt az általános elmefuttatásokkal és az állítólagos teoretizálással való játékból." „A tények alaposabb ismeretére és kevesebb a kommunista elviség igényével fellépő szócsatára van szükség" – hangsúlyozta folyvást a forradalom után Lenin. *„Nálunk már régen nem általános elvekről van szó* – írta –, *hanem éppen a gyakorlati tapasztalatokról, itt ... tízszerte nagyobb érték számunkra az a »tudományos és műszaki szakember«, aki ha burzsoá is, de érti a dolgát, mint egy felfuvalkodott kommunista, aki kész bármely pillanatban éjjel-nappal »téziseket« írni, »jelszavakat« kiadni és üres absztrakciókkal dobálódzni."* S a szocializmust építő munka alapvető irányvonalát jelölte meg

ezzel. Nyilvánvalóvá tette, mi a forradalmi magatartás lényege a hatalom átvétele után. Előtérbe helyezte a közelre tekintést: a célt nem feledő, mégis elsősorban az aprómunkára, a kicsire néző s – Castro gondolatát idézve – a Moncada megostromlásánál nemegyszer sokkalta nehezebb gyakorlati munkát, annak vállalását. A köznapi helytállást.

A személyi kultusz időszakának nem utolsósorban az volt az egyik legnagyobb hibája, hogy ezt a lenini örökséget következetesen nem vitte tovább. Torzulást hozott itt létre sok más egyéb tényező mellett egyrészt (s elsődlegesen!) az imperializmustól a szocializmusra kényszerített „hidegháború", a *cordon sanitaire,* a *containment* politika sokféle formája: az örökös vesztegzár. S torzulást hozott létre másrészt, az előbbitől elválaszthatatlanul a szocializmusnak erre a kihívásra adott, nemegyszer leegyszerűsítő, elnagyolt válasza: a szükségesnél fokozottabb mérvű, öncélú aszkézis, dogmatikus egyoldalúság. Megszületett az osztályharc állandó élesedéséről szóló téves teória. S mint kiélezett körülmények között, válságos nehéz helyzetben általában mindig: ebben az eltúlzottan kritikus szituációban is – közelre nézés és távolra nézés kettősségében – törvényszerűen az utóbbira esett ismételten a nagyobb nyomaték. S a bürokratizmus kezén még tovább torzult ez. Hisz a bürokratának a dialektika a legfőbb ellenfele. Nem *is-is*-ekben: csak *vagy-vagy*-okban tud gondolkodni ő. Leegyszerűsíti, megmerevíti az élet gazdagságát. S ezt tette itt is. Abszolutizálta a távolra tekintést. Így jöttek létre a *„kicsire nem nézünk", „ahol nagy fát vágnak sok a forgács is"*-féle „közmondások", s az ezek jegyében cselekvő, a köznapi, kicsiny, de az egyének számára mégis oly fontos részletproblémákon könnyen átsikló „pozitív hősök": a távolra nézés bürokratái. Uralkodó lett nem egy helyen valamiféle eltorzult, hamis nagyvonalúság.

Nem véletlen, hogy a kommunista embereszménynek a XX. kongresszus nyomán meginduló újrafogalmazása mindenekelőtt itt hozott változást. Visszaállította a lenini eszményt: a közelre nézés jogát, fontosságát. A pozitív hősről folytatott számos vitának nem utolsósorban ez volt egyik lényegi tartalma: rehabilitálódott a kicsire is néző – az emberi – ember. A nagyvonalúság hőseivel szemben, akikről Ajtmatov jóságos, igaz, állatgondozó, kirgiz bolsevikje, Tanabaj keserűen mondta: *„itt úgy látszik, senkit sem érdekel a mi életünk, hogy mi van a nyájjal, a gulyával"*, aki – mint Jevtusenko írta – *„... kitűzve magasra a célt úgy vélte, a célhoz jó eszköznek akármi"*: megjelentek a kis dolgok hősei, szerelmesei, a történelmet végigkísérő Jevtusenko-féle örök „Vászja bácsik", az apró ügyekkel is törődni tudó, érdeklődő sorsok. Megjelentek azok az emberek, kiket „villamos döcögtet", s akik mégis rakétákat építenek közben, kik magasabb, tudatosabb síkon bár, de továbbvitték az örök népi morált s József Attila szavait idézve: helytálltak folyvást „az örök talajon". „Tessék, ami kell."

*

Nemcsak új, másfajta hősöket idéz a közelre nézés konkrét hangsúlya, de nyomatékossá tesz oly érzéseket is, melyek ennek a társadalmi attitűdnek jellegzetes, korrelatív érzései mintegy, s mint ilyenek alkalmasak arra, hogy bevonják a szocialista építés – az otthonteremtés – nagy munkájába azokat a tömegeket is, melyeket – a lenini szóval – nem ér el még a „tisztán marxista felvilágosítás", s mely érzések ugyanakkor alkalmasak arra, hogy a szocializmus elkötelezettjeiben még mélyebbre vessék a közelre nézés kötelességét: a felelősségérzést a körülöttük levőért; a jelen feladatát. Így kerül előtérbe mindenekelőtt a hazaszeretet.

S így kerül előtérbe ez ennek a kötetnek tanulmányai közt is.

Annak, aki a forradalmi közelre nézés érdekében érvel, szükségszerűen vitáznia kell mindazokkal, kik nem veszik észre a szocialista építés időszakának jellegzetes érzései között a patriotizmus súlyát, fontosságát. Nem értik meg ezek, s nem veszik komolyan a jelen egyik legfőbb kívánalmát sem: az *itt* és *most* parancsát: azt, hogy a hatalom megragadása után, a békés építés viszonyai közt a forradalmiság egyik központi ismérve: a konkrét adott helyen, a mindennapi gyakorlati munkában való helytállni tudás. Ettől elszakítva, ezt számon kívül hagyva minden csak frázis, a valóságos feladatok elől való megfutamodás.

Persze a hazaszeretet és a nemzettudat kérdéseiről szólva nem lehet megfeledkezni arról, mily ártó veszélyt jelent ennek az uralkodó osztályoktól kizárólagossá tett, önzéssé torzított s a széles tömegek közt is hatni tudó faja: a nacionalizmus. Nem lehet megfeledkezni erről kiváltképp a jelenlegihez hasonló szituációban, mikor is az elvégzésre váró, nagy történelmi feladat – nemzetközi téren a szocialista integráció elmélyítése, belpolitikain pedig a fejlett ipari országgá válás, az átmenet az új, magasabb rendű, urbanizált létbe, a régi értelemben vett parasztság és falu lassú eltűnése – kedvez a nacionalista hangulatok feléledésének. Elkerülhetetlenné teszi ez a konkrét helyzet – még a mindennapok forradalmisága érdekében, a nemzeti nihilizmus ellen érvelve is – az ellenkező véglettől, a másfajta veszélytől: a nacionalizmustól való éles, szigorú elhatárolódást. Persze nem terjedelemben s nem pusztán jelzőkkel. Hisz az elvi határvonás, a helyes kétfrontosság sosem elvtelen, mindent egybemosó, semmit sem mondó ide is, oda is való egyensúlyozgatás. Az eleven, ható gondolatot öli meg az ily taktikázgató, olcsó óvatosság.

Mert nem lehet feledni: a terjedelmi arányokat általában a tárgyalt téma határozza meg (többnyire csak stiláris kérdés ez s nem elvi probléma): az elhatárolódás viszont a gondolatok belső szerkezetének, természetének következménye. Alakulhat bárhogy is az arány: nem lehet félreértés ott, hol nem ereszt át a logikai szigor, a következetesen végiggondolt gondolatok rendje. Éppen ezért bármilyen terjedelemben s bármilyen hőfokon szól is valaki a nemzeti érzés szükségességéről s vitázik a nemzeti nihilizmus jelenségeivel: semmi köze sincs a nacionalizmushoz, ha félreérthetetlen állásfoglalásának az elvi alapja; ha egyértelműen kiviláglik az, hogy mindenfajta polgári-kispolgári szemlélettel szemben nem a nemzeteszme itt a legfőbb mérce, de az internacionalizmus, az emberiségben és osztályokban való gondolkodni tudás. Ha nyilvánvaló az, hogy azé az elsőbbség. Az a determináns.

Hiszen nem lehet feledni, hogy az emberiséggé válás – a planetáris integráció – százada századunk. Provincializmusba rekeszt, a történelem fő sodrától szakít el minden másfajta, ezt figyelmen kívül hagyó, csak önmagára néző, szűkebb lojalitás. A haza, a nemzet kategóriáját nem lehet úgy tekinteni többé a XX. században, mint a szolidaritás legmagasabb rendű, legfőbb válfaját. Az emberiség mindig efölött áll. Az internacionalizmus, a haladó erők világnyi egysége a XX. század vezérgondolata. Ennek szem elől vesztése előbb vagy utóbb s még a leghaladóbb változatokban, még az antiimperialista nacionalizmusok esetében is, megbosszulja magát. Szemellenző lesz az, mi a maga valóságos helyén – a haladó erők szolidaritásának alárendelten – felfelé hajtó közösségi tudat kellene hogy legyen.

Ugyanakkor azonban nincs igaza annak a dogmatikus, vulgarizáló merevségnek sem, amely a nacionalizmus veszélyét látva csak azt veszi számba, s úgy érzi az ellene folyó

harcot gyengíti minden másfajta, a nemzeti nihilizmus ellen szóló érvelés. Azzal hárítja el ez a magatartás az ily típusú vitát: jelenleg nálunk a nacionalizmus a központi veszély, figyelemelterelésséé válhat a szupranacionalizmus problémáival való szembeszegülés. Nem veszi számba ez a szemlélet, hogy épp a nacionalizmus elleni küzdelmet gyengíti ezzel. Tüneti kezelést kíván csak ellene s érintetlenül hagyja a morális emberi alapokat, a közös gyökereket: az emberi önzést. Mert nem lehet feledni, hogy egyfelől nem nacionalizmus és nemzeti közömbösség, másfelől pedig hasonlóképpen nem a hazához való konkrét ragaszkodás: a hazaszeretet és az emberiségre nézés: az internacionalizmus közt van itt az ellentét, nem erre húzódik az elválasztó vonal. Két eltérő törvényű osztálymorál – a burzsoáziára jellemző individuumcentrikus és a munkásosztály lényegét jelentő közösségcentrikus gondolkodás – vitázik egymással. Mert míg a burzsoáziának (a tőke természete parancsolja ezt így) az individualizmus a legfőbb mozgatója, nála az önzés álarca csupán minden ún. kollektív gondolat: addig a szocializmusért küzdő munkásságot, azt az osztályt, melyet nem fogott be soha a magántulajdon torzító önzése, tényleges, igazi közösségi tudat felé hajtja társadalmi léte. Az osztályérdeke. A történelemformáláshoz, a vezető szerepre való elhivatottsághoz nem utolsósorban ez az ő egyik legfőbb morális jogcíme. Mindig nyitott az általa képviselt közösségi elv a nagyobb, átfogóbb igazságok fele. A partikuláris, az önös, a kicsinyes irányába zár az szigorúan. Érvényesül egyéni, csoport-, általános érdek dialektikája s belső értékrendje: a nagyobb kerül a kisebb elébe. Az önszeretetnél mindig erősebb itt a családhoz, hazához s azon túlenően, így menve felfelé, az emberiséghez való konkrét ragaszkodás. Fogékonnyá tesz nagyobb, teljesebb érdekekre, foly-

vást a másikra néző, szolgáló szenvedély: a kollektív emberség.

Az individuumcentrikus gondolkodás viszont épp ellenkezőleg, állandóan zár a másik ember felé. Nem barátot, társat, de idegent lát benne. Puszta ellenséget, akit le kell győzni. S mindegy hol helyezkednek el itt a záró vonalak: az egyénnél, családnál vagy a nemzetnél. Az alapmagatartás mindvégig ugyanaz: saját egoizmusának rendeli alá még a közösségi kategóriákat is a szűklátókörűség. Az önzés puszta kitágítását jelentik itt csupán a vállalt kollektívák. Sivár, öntelt nyárspolgáriság, illetve kicsinyes mucsaiság, provincializmus lesz a családhoz, illetve a szülőföldhöz való ragaszkodás. Nacionalista önzéssé, sőt az egocentrizmus legotrombább, legembertelenebb válfajává – fasizmussá – csúful a nemzeti érzés. S még az emberiségre való hivatkozás is csak az egoizmus megjelenési formája, fedőszerve lesz itt. Ennek a nevében oldja el magát a konkrét helytállást követelő feladatoktól, a megoldást sürgető lelkiismereti, kis kérdőjelektől a saját magán kívül mivel sem törődő individualista felelőtlenség.

S a nacionalizmus veszélyét morális emberi összefüggéseiből kiragadottan figyelő szemlélet ezt nem veszi számba. A nacionalizmus és a nemzeti nihilizmus bomlasztó mérgeit egyaránt tenyésztő egocentrikus gondolkodásmód ellen nem indul az harcba. Nem veszi számba azt, hogy a szocialista társadalom egészséges fejlődését fenyegető legnagyobb betegség nem a nacionalizmus vagy szupranacionalizmus, de mindkettő morális alapja: az individualizmus s a vele együttjáró fegyelmezetlenség, önzés, anarchia. Innen ered az a jeleiben itt-ott feltűnő társadalmi kór, melyet Durkheim nyomán *anomiá*nak hív a szociológia, s amelynél a közösség fegyelme, belülről vállalt értékrendje, normarendszere nem szabályozza többé az egyéni vágyakat, s nem rendeli

alá azokat az össztársadalmi nagyobb érdekeknek. A személyiség tisztelete ürügyén a közösségtől elszakított, önmagáért való individuum lesz a legfőbb mérce.

Minderre nem figyel a társadalmi problémákat nem a maguk tényleges beágyazottságában, de elvontan szemlélő teoretikus beállítottság. Az individualizmus növekvő veszélyét nem veszi az számba. Nem állítja szembe vele az egyetlen védőszert: a közösségben – Veres Péter kedves szavával –, a népben, nemzetben, emberiségben való gondolkodásmódot. S nem veszi számba így ez a szemlélet – a politika mai műszavával szólva – a csoportérdekek, illetve azok pszichológiai megfelelőjének, a közbünső tudatformáknak – a meditátor-érzéseknek – nagy fontosságát sem. Nem veszi számba azt, hogy az emberiséget igazán szeretni csak a konkrét embereken keresztül lehet, nem lehet átugrani tehát a kisebb közösségek – így nem utolsósorban a nemzet – problémáját. Nem lehet rögvest emberiségben gondolkodni konkrét hazák helyett. Az általánoshoz (ha az nem üres frázis csupán) az egyesen át vezethet csak út. Éppen ezért felfokozottan nagy szerepe van minden közösségcentrikus gondolkodásmódban olyan, az emberiségnél szűkebb, de az individuumnál tágabb, osztályszerűen értelmezett, közbünső kategóriáknak, mint amilyen pl. szülőföld, haza, nemzet, nép. S kiváltképp így van ez a szocializmus körülményei között. Hiszen a lényeget nézve a dolgozó osztályokkal egyjelentésűek itt már ezek a fogalmak. Éppen ezért konkretizálódhat rajtuk keresztül az emberiség messzi elvontsága. Ha ez nem történik meg, ha valaki a két ellentétes pólust, a szélsőségesen egyedit – az individuumot – s a szélsőségesen közösségit – az emberiséget – közvetlenül kívánja egybekapcsolni: sehová sem ér el. Nem valóságos, konkrét, de üres teljesség jön így csupán létre. S mint történik ez a polgári szupranacionalizmus esetében: álcázott,

szégyenlős individualizmus, eltakart, rejtett partikularitás lesz csupán az emberiséghez való képzelt eljutás.

A távolra nézést abszolutizáló vulgarizálások, a dogmatizmusok különféle formái ellen polemizálva – a forradalmi közelre nézés megjelenési formájaként, annak jogaiért, elismertetéséért küzdve – kap különös hangsúlyt a mindennapok forradalmiságának érzései között a hazaszeretet. A nacionalizmussal ellentétben nem mint cél, de mint közvetítő érzés lép az előtérbe. Mint közvetítő érzés, hogy ne váljék eltévedéssé, álcázott, leplezett individualizmussá az emberiség felé való menetel, hogy a valóságtól, a valós emberektől ne szakadjon az el. Érezze folyvást a szocializmus elkötelezettje, ami nélkül nem lehetséges igazi, ható forradalmiság: az idetartozást, a Veres Péter-i értelemben vett „földhöz ragadtságot", „sorshoz kötöttséget": a felelősséget a körülötte levő emberek iránt.

S ezért kell hogy különös hangsúlyt kapjon a mindennapok forradalmiságának magyar híveinél a szocialista hazaszeretet mellett, azzal elválaszthatatlanul egybeforrasztva a hagyományos, átörökölt magyar nemzettudat egyik sajátos válfaja: az ún. szabadságharcos patriotizmus is. Hisz a közelre nézésnek volt ez mindig is a tipikus érzése. Igaz: nem volt ez soha oly problémamentes, mint a tradicionális magyar hazaszeretet legelőremutatóbb vonulata: a forradalmi patriotizmus, mely az emberiséggel kötötte össze mindig a nemzetet. De a maga ellentmondásos voltában is értéket hordott ez. Mert ha a provincializmus irányába hatott is olykor történelmünk során, az érzés belső természetéből nem törvényszerűen következett ez. Ellenkezőleg: kritikailag elsajátítva és tovább örökítve, haladó eszmékkel kapcsolva egybe: a forradalmiságot tette ez teljessé. A *„hazádnak rendületlenül"*, az *„itt élned, halnod kell"* szép, igaz parancsát véste be a szívbe: a megkötöttségérzést; az ide-

rendeltséget. Éppen ezért maradéktalanul összefér ez a szocialista forradalmisággal is. Összefér azzal a forradalmisággal, melynek lényegéhez – a távolra nézés elsőbbsége mellett – elválaszthatatlanul hozzátartozik a közelre nézés is. A konkrét népszeretet.

Leninről jegyezte fel Gorkij az emlékezéseiben azt a számára eleinte „idegenítő", „felfedezésszerűen" ható sajátságot, hogy *„büszke Oroszországra, az oroszokra, az orosz művészetre". „Ezt a tulajdonságot* – írta –, *Leninről lévén szó, néha különösen idegennek, valósággal naivnak éreztem, később azonban megtanultam, hogy ebben a munkásnép iránti, mélyen elrejtett boldog szeretete cseng vissza."* S minden igazi hazaszeretetnek ez a legbensőbb lényege: a „munkásnép iránti, mélyen elrejtett boldog szeretet", a nép szeretete.

Éppen ezért nem lehet idegen ez az érzés a ma forradalmáraitól sem. Ellenkezőleg: bennük kell, hogy éljen. Hinniük kell saját népükben: annak tehetségében, elhivatottságában, értékeiben, kötődniük kell sorsuk társaihoz, a köröttük élőkhöz, s az emberiségre való nézés primátusa mellett sem feledhetik el a gondjaikra bízott, valós embereket. Mindig tudniuk kell: csak akkor dolgoznak jól, eredményesen, ha úgy mennek előre nagy távlatok felé, hogy nemcsak eljövő messzi nemzedékek életét akarják szebbé, jobbá tenni, de környezetükét is. Munkájuk minőségének ez mintegy a mércéje. Ahogy születésnapi, meleg hangú, szép emberi vallomásában Kádár János mondta: *„... a marxizmus–leninizmus, a szocializmus, a kommunizmus és a magyar munkásosztály, a magyar nép kapcsolata nem az, hogy nekünk van egy kitűnő teóriánk, és azt kipróbáljuk, mondjuk tízmillió kísérleti alanyon ... Én ezt fordítva gondolom: a marxizmus–leninizmus, az egész kommunista eszmerendszer azért van, hogy ennek a tízmillió magyarnak*

jobb legyen. Mert ha nem azért volna és e téren valami nem lenne rendjén, akkor nem dolgoznánk jól."

A forradalmiságnak egy lényegi vonása van itt megfogalmazva. Nem az bízik maradéktalanul a szocializmus igazságaiban, aki az eszme elvont tételeit hangoztatja, vallja, hanem aki tudja, hogy rajta – az ő és társai – mindennapi munkáján, erőfeszítésén múlik elsősorban az, hogy ennek az eszmének jegyében dolgozva, valóban jobbá, tartalmasabbá legyen a körülötte élő emberek sorsa. S ezt a munkát vállalni is tudja. Internacionalizmusának konkrét megjelenési formája lesz a helytállni igyekvés a szocialista építés rábízott szakaszán: a mindennapokban. S mint a forradalmi távolra tekintés bonthatatlan része életének centrumába kerül az adott gyakorlat, a közelre nézés: a mindennapok forradalmisága. Világnézetének szerves része lesz a számára rendelt földhöz és néphez való makacs ragaszkodás, a konkrét népszeretet. A haza szeretete.

A MINDENNAPOK FORRADALMISÁGÁNAK MORÁLIS, EMBERI ISMÉRVE: 1. A MEGÉRTŐ EMBERSÉG

A forradalmiság egyik lényegi ismérve – a távolra nézés – nem vesztheti soha szem elől az emberiséget, de az igazi forradalmiság másik tartozéka – a közelre nézés – különös hangsúlyt ad az egyes embernek, az iránta való gondnak, figyelemnek. Fontossá lesz itt a megértő emberség. Csöppet se véletlen, hogy a közelre nézés feladatainak előtérbe kerülése nyomán – a XX. kongresszust követő polémiákban – értékelte át, illetve gondolta újra az irodalomtudomány a humanizmus szavát. A Gorkij Intézet 1962-es vitája a korábbi álláspontokkal szemben például azt hang-

súlyozta már, hogy a forradalmiság lényegét jelentő társadalmi-közösségi irányultságú humanizmus mellett nem elhanyagolható s nem tekinthető pusztán kispolgári maradványnak a konkrét személyre, az egyesre néző sem. S éppen ezért nemcsak olyan szavak, mint pl. *bátorság, akarat, felelősségérzés, kötelesség, célratörés* tartozékai ennek az eszmének, de olyan fogalmak is, mint például *jóság, bizalom, részvét és szeretet.* Rehabilitálódott a *megértő emberség:* a közelre nézés humanizmusa.

Mert igaz ugyan, hogy csak a társadalmat átalakító tetteken át bontakozhat ki a tényleges, tartalmas emberszeretet. Az ember pusztán az egyesre néző cselekvéssel – részvéttel, jósággal, vigasztaló szóval – sosem váltható meg. Mindenekelőtt a világot kell átalakítani körülötte ahhoz, hogy saját életét jobbá formálhassa. Ezt számba nem véve hazugsággá válik minden mégoly fennen hangoztatott emberiesség is, a Lenintől leleplezett „humanizmus à la Heyden" lesz ez. Ugyanakkor azonban igaz másfelől az is, hogy a helyes társadalmi cselekvésnek része kell hogy legyen a konkrét emberre, az egyesre néző jóság, megértés is. Ellenkező esetben könnyen embertelenné torzul a hangsúlyozott embertisztelet, s épp azoktól szakít messze, kiknek érdekében pörölni akar. Megismétlődik *Az istenek szomjaznak* Évariste Gamelinjének tragédiája: az erény lesz a csapda. Az értelmes, nemes hit is átcsap romboló, ártó fanatizmusba. S az állítólagos forradalmiság mint individualizmus, eltévesztett önmegvalósítás lepleződik le.

Igaz, nem sikerült maradéktalanul megjelenítenie Anatole France-nak a dialektikus kapcsolatot a társadalmi-cselekvő és a személyes-megértő humanizmus között. Gamelinnel szemben eszménnyé nőtt némileg művében a közelre néző, konkrét, személyes humanizmus hőse, az epikureista szkeptikus Brotteaux. A művészi értékelés egyoldalúvá

vált. Ennek ellenére is helytállók azonban az észrevett típusok. Nem tévedett a jó írói látás. S a *csak* távolra néző emberiség-hit eltorzulásának nincs nagyobb erejű művészi ábrázolása az irodalomban. A lényeg világítódik meg benne: a meghamisítódott, önmaga ellentétébe átcsapó emberszeretet mechanizmusa.

Mert Évariste Gamelin, ez a félbemaradt művész, a jakobinus vésztörvényszék esküdtje, a robespierre-i terror odaadó híve nem volt rossz ember. Ellenkezőleg: a „nyájas és szelíd", „emberséges, érzékeny lelkek" közé tartozott. Azok közé, akiket személyükben bántott minden rosszakarat, minden szívtelenség, minden emberi boldogtalanság. Szép, tiszta, nemes, morális szenvedélyek izzottak benne. Mindez azonban a visszájára fordult, mert mint közepes művészben reménytelenül élt csupán az önmegvalósítás, az önkifejezés makacs kívánalma; önmagába zárta be mintegy beváltatlan művészi becsvágya. Saját partikularitásán éppen ezért nem léphetett túl. A közösség szolgálatába szegődve is foglya maradt annak. Álcázott individualizmus, rekompenzáló önmegvalósítás – pótcselekvés – volt így valójában a forradalmisága. Csupán annak látszata, külső formája, a *csak* távolra nézés volt adott benne: az igazi forradalmiság szerves tartozéka: a közelre nézés hiányzott belőle. Csak az Embert látta, s nem azt az embert, ki ott élt körülötte. Ahogyan mondta: *„Mit számít a nélkülözésünk, pillanatnyi szenvedésünk. A Forradalom századokra biztosítani fogja az emberi nem boldogságát."* A jövő nevében feláldozta a mát, az Emberiségért az egyes embereket, köztük önmagát. Ahogy egy kisgyereket karjaiba kapva elkiáltotta: *„Rémséges vagyok, hogy te jóságos lehess, könyörtelen vagyok, hogy holnap minden francia örömkönnyet hullajtva egymás karjába hulljon."* „Laicizált" – jövőt idéző – túlvilágiságggá változott nála az evilágiság legkövetkezete-

sebb gondolatrendszere: a forradalmiság. Ez a gamelini lét paradoxona: a *csak* társadalomra, *csak* távolra néző humanizmus belső tragikuma.

Hogy mennyire másként vetődik fel ez a probléma – az elérendő cél s a hozzá vezető út olykor ténylegesen elkerülhetetlen, átmeneti konfliktusa – az igazi forradalmárnál: meggyőzően mutatja azt Lenin példája: a Gorkijtól idézett híres *Apassionata* jelenet. *„De nem hallgathatok gyakran zenét* – mondotta Gorkijnak Lenin egyik beszélgetésük alkalmával a polgárháború nehéz éveiben –, *hat az idegeimre, ilyenkor szeretnék kedves butaságokat mondani és megsimogatnám azoknak az embereknek a fejét, akik a szennyes pokolban élve ilyen szépségeket tudnak alkotni. Pedig ma senkinek a fejét nem lebet megcirógatni, mert leharapnák az ember kezét –, hanem ütni kell a fejeket, irgalmatlanul ütni, holott mi elméletileg ellenzünk minden emberellenes erőszakot. Hm-hm, pokolian nehéz a mi dolgunk!"* Ez a felelősség, a *„pokolian nehéz a mi dolgunk"* töprengő felelőssége nincs adva a Gamelinek magatartásában. Hiányzik belőlük az a fajta forradalmi morál, mely a távolra nézés parancsát követve: a közelre nézést sem feledi soha. Éppen ezért nem dönt könnyelműen. Adott benne az autonom emberség; a felelősségérzés: a gondolkodó embernek a kérdések bonyolultságát, összetettségét nem szem elől vétő belső komolysága. Ő nem pusztán az *ügynek az érdekét:* az *ügy lényegét* látja. S az erőszakmentes társadalomért, az Ember felszabadításáért küzdve nem könnyen félrelegyinthető dolog számára – még történelmileg elkerülhetetlen kiélező pillanatokban sem – az egyes szabadság. Érzi még akkor is, mikor más választást nem enged a kor s az Ember álmainak veszélyeztetettsége, hogy *„pokolian nehéz"* az erőszak kényszerű, szükséges alkalmazása.

Éppen ezért, mert ez az ügy lényegét valló felelősségérzés

él mélyen benne, sosem eshet az igaz forradalmár a gamelini csapdába. A társadalomra, történelemre néző humanizmus mellett jellemző rá mindig az egyesre néző is. Benne él az, amit önmagával s a „tavasz Magyarországon" nemzedékének problémájával bátran szembenézve Benjámin László fogalmazott meg az ötvenes években: a „köznapi dolgok igézete"; a konkrét élet- és emberszeretet. Tudja, amit a „jó szóval oktató" szép jövőt idézve, az ellenforradalom szorításában is vallott József Attila: *„munka, szabadság, kenyér, jószavak"* kellenek a „tehetetlenül s daccal remegő" dolgos tömegeknek. Az alapvető létkellékek közé sorozódnak be itt a jó, a szép szavak. Hisz szükséglet ez is. Éppúgy, mint a kenyér kell az embereknek; kell a megértés, kell a bizalom és a szeretet. S kiváltképp így van ez a szocializmus építésének az időszakában. Hisz az otthonteremtés itt a fő feladat, s a József Attila-i „jószavak" nélkül otthon nem lehet.

Vitakérdés az, hogy helyesen jártak-e el azok a rendezők, akik a Szovremennyik Színház Jefremovjához, avagy a Madách Színház Ádám Ottójához hasonlóan átértékelték az utóbbi években az *Éjjeli menedékhely*ben Luka alakját, s negatív hősből, illúziókba ringató, frázisokat mondó „vigasztalóból" pozitív figurát formáltak. Lehet vitázni arról, hogy az író szándékával, a darab mondandójával egybehangzóan cselekedtek-e. Nem kétséges azonban, hogy egy reális, a társadalomban mélyen bent élő igényt fejeztek ki ezzel: az igényt a megértő, közelre is néző emberség iránt. Olyan hősök iránt, kiket az jellemez, mint Jevtusenko Vászja bácsiját: *„Mindenkinek adott enni-inni – Mindenkinek mondott vigasztalót"*; azaz: hozzájuk tartozik a személyes jóság.

Akik a távolra nézéssel azonosítják a forradalmiságot, hajlanak rá, hogy a privatizálás, a liberalizmus szótárába

utalják az olyan fogalmakat, mint például türelem, megértés, részvét, együttérzés, jóság és szeretet. S a forradalmiságot szegényítik el ezzel. Megfeledkeznek arról, hogy értelmet mindig az összefüggés ad. Az dönti el a konkrét jelentést, s nem valamiféle részlethasonlóság. Éppen ezért csak akkor lesznek negatív irányba húzó szavakká a megértő humanizmus ilyen típusú kulcskategóriái, ha mint történik az a burzsoá humanizmusban avagy a szociáldemokrácia, illetve a revizionizmus „etikai szocializmusában", a Leon Blum-féle „humanista szocializmusokban", a közösségre néző, cselekvő, küzdő emberszeretettel – a proletariátus osztályharcával és diktatúrájával – állítódnak szembe ezek a fogalmak. Ha elfelejtődik, hogy az ember mindenekelőtt társadalmi lény, társadalomban, közösségben él, s az itt folyó cselekvésnek megvan a maga belső törvénye, konok logikája. A hatalom itt fegyver. S mindennél fontosabb. Annak szigorú, kemény kézben tartásán – s a chilei tragédia újabb nagy történelmi mementó erre –, míg az emberellenesség nincs végleg legyőzve, semmiféle megértő emberség nevében lazítani nem lehet. Szükség van addig az emberszeretet önvédelmi kérlelhetetlenségére, készenlétére. Hisz nem lehet feledni, hogy a társadalmi irányultságú cselekvésé mindig az elsőség, s vannak szituációk, mikor a forradalmárnak – Gorkij szép szavával – „szárnya mögé kell rejtenie lelkét", mikor a távolra nézés hajthatatlansága helyénvaló csupán s a közelre nézés lágysága vétek. Fagyejev *Tizenkilencen* c. regényében nem a széplelkű Mjecsiknek van például igaza, mikor háborog a nehéz sorsú koreai paraszt egyetlen disznójának könyörtelen elvétele miatt, hanem Levinszonnak, ki elrendeli ezt a látszólag kemény, szívtelen tettet: hiszen a rábízott életeket s a rábízott ügyet csak így mentheti meg.

De nem elvontan nézve: a konkrét helyzetet s a konkrét

összefüggést folyvást számba véve, s a távolra nézés követelményét, annak primátusát sohasem feledve: nem keresztezi a megértő emberség a szocializmus humanizmusát. Ellenkezőleg: kiteljesíti. A közelre nézést, a realitásoktól való el nem szakadást szavatolja mintegy. Mint a népfront-gondolat szerves része – magatartásbeli-morális vetülete –, a politikai cselekvésnek is normája így ez. Az emberekhez való viszony terén mintegy irányt mutat.

*

Az a forradalmár, ki közelre is néz, nemcsak igényes a körötte levőkhöz, de a maguk valóságában nézve őket, törődve velük, megértő, türelmes egyben hozzájuk. Idegen tőle mind az ember-heroizálás, mind az ember-megvetés hamis véglete. A dogmatizmussal ellentétben mindig tudja ő, hogy ha elsődleges is az eredmény: a szándék is számít. Az emberekkel foglalkozva, róluk ítéletet mondva észre kell venni indítékaikat.

Persze egy jelenség tényleges politikai tartalmának megítélésén mit sem változtat az, hogy mi volt a szándék. Hiszen – mint Lenin hangsúlyozta – *„a politika emberek millióinak tényleges sorsa, és sorsukon nem változtat az a körülmény, hogy gyöngeségből vagy haszonlesésből árulták el a munkások és a szegényparasztok millióit"*. Az 1956-os ellenforradalom például ellenforradalom annak ellenére, hogy a benne részt vevők óriási többségének más volt a szándéka. De ha egy politikai tény objektív jellegén nem is módosít a szubjektív indíték, ha helyénvaló is itt a következmény-etika következetes, szigorú alkalmazása, a benne részt vevők sorsáról döntve, a hozzájuk való viszonyt kialakítva figyelembe veendők már a szándék-etika szempontjai is. Kádár János nyomán Karinthy Frigyes *Krisztus*

és Barabás c. novelláját idézve, gondolni kell például arra, hogy ha együttesen Barabásként hangzott is azon a bizonyos bibliai nagypénteken Pontius Pilatus kérdésére az ott levő tömeg dühödt kiáltása: külön-külön mégis Krisztust mondott az egyének többsége. A politikai vezető számára nem közömbös ez. Fontos annak a megkülönböztetése, mit szült gyarlóság és mit rosszakarat. Az emberekbe vetett bizalomnak kulcskérdése ez. Hiszen amiről nem az egyén tehet, de környezet, múlt, lehúzó pillanat vagy téves sugallat: az meg is változhat. Ezt figyelmen kívül hagyva a Gamelinek hibáját ismételné meg a napi cselekvés: egy síkra helyezné az ellenforradalmár arisztokratát s a megtévesztett masamódlányokat. S potenciális szövetségeseit vesztené el ezzel. Bírája lenne a rábízottaknak, vezetőjük helyett. Az igazi politikussal – a népvezérrel – szemben egy más, nem helyénvaló típus – a bírótípus – lépne előtérbe. S végzetesen eltorzulna ezzel a cselekvés iránya.

Mert két diametriálisan eltérő vezetői stílust jelent ez a két politikustípus: a *népvezér* s a *bíró*. Ahogy Gyurkó László nagy hatású politikai parabolája, a *Szerelmem, Elektra* meggyőzően mutatja: a bírótípus a potenciális zsarnokot hordja mindig magában. Elektra a maga messzire néző morális igényességével, absztraktul érvényesíteni akart következmény-etikájával elsiklik egyben a valóság felett: ellensége lesz alattvalóinak, királynőjük helyett. Vele szemben a népvezértípusnak a szándék-etikát is magáénak valló „reálpolitikus" Oresztésznek van inkább igaza, nemcsak a napi politika síkján, taktikailag, de elvileg és morálisan is. Mindenfajta doktrinérséggel szemben ő tudja, hangoztatja, hogy *„akinek kést szegeznek a torkának, arról ne ítélj"*. Tudja, hogy az embereket nem szabad a legmagasabb mérce alá állítani: *„Te Elektra vagy, ne mérd magadhoz a tetteiket"* – mondja. Lenin megértő szavai csengtek itt vissza. Azé a

Lenine, aki az emberek iránt tanúsított nagy igényesség mellett a türelem, megértés, a reális látás elveit is mindig hangsúlyozta, s figyelmeztetett rá, hogy *„a szocializmus építését nem képzeletbeli és általunk külön erre a célra teremtett emberanyagból lehet és kell megkezdenünk, hanem abból az anyagból, amelyet a kapitalizmus hagyott ránk örökül"*.

Az igazi politikai vezérnek – a népvezértípusnak – szavai voltak ezek. Azé a Leninéi, akiben az emberiség szeretete mellett ott élt, adott volt a konkrét emberek iránti igaz szeretet is, ki nemcsak az egészre, de az egyesre is nézett, s ki a meghonosítani akart új erkölcs jelszavául ezt választotta: *„mindenki egyért, egy mindenkiért"*. Nemcsak a *mindenki* volt fontos számára, hanem az *egy* is. Ez volt az a Lenin, aki – Krupszkaját idézve – még a halála előtti napon is „nevetgél és tréfálkozik", s „gyengéden gondoskodik másokról", akiben jelen volt a közelre nézés humanizmusa.

Találó ábrázolását adta ennek a Leninnek Kazakevics élete utolsó művében, *A kék füzet* c. kisregényében: *„Hallatlanul vonzódott a munkásemberekhez* – jegyezte meg róla –, *nemcsak a munkásosztályhoz a maga egészében, hanem külön-külön minden öntudatos vagy még öntudatra nem ébredt munkáshoz is. Ki nem állhatta azokat a szocialistákat, akik . . . dicsőítették a »proletariátust«, esküdtek a »proletariátusra«, de nem nagyon kedvelték Ványát, Fegyát, Mityát, Ivan Ivanovicsot és Pelageja Petrovnát, nem hittek értelmükben, semmire sem becsülték őket."*

Az ilyen típusú szocialistáktól való eltérésnek lényegét jelezve egy kiélező, vallató szituációt, az egyén legrejtettebb gondolatait felszínre hozó, egzisztenciális határhelyzetet idézett meg Kazakevics művészi ereje. Az ideiglenes kormány üldözései elől bujkáló Lenin s a vele együtt menekvő

Zinovjev együtt hallgatják 1917 nyarán, rejtekhelyükön, a Razliv-tó mellett, egy leningrádi kirándulócsoport vidám, dévaj, a bolsevikokon is csúfolódó dalát. S Zinovjev ekkor – inkább bíróként látva – *„azon töprengett, hogy a régi Oroszország él, énekel, hangoskodik, kisüstit és spirituszt iszik, hanyatlik, kereskedik, trágárkodik, fütyül az üldözött és bujkálásra kényszerült forradalmárokra; az öntudatos proletár még kevés, elvesznek a kispolgáriság belátthatatlanul nagy ingoványában"*. Lenin viszont ezzel szemben egészen másra gondolt: *„Arra, hogy így vagy úgy, de a forradalmat véghezvinni és a szocializmust felépíteni részben ezekkel a kisemberekkel kell majd, akik itt énekeltek, visitoztak a csónakokban, hogy nem lehet különleges embereket megteremteni a szocializmus építésére . . . velük kell majd dolgozni, hiszen Utópiaország nem létezik, csak Oroszország van, ezzel kell számolni. Nem könnyű dolog. Nagyon nehéz lesz . . . de nincs más kivezető út."* A valódi politikai vezér, a népvezértípus egyik leglényegesebb vonását jelenítette meg itt a jó írói látás: az emberek iránti türelmet, bizalmat, a közelre nézés megértő, személyes humanizmusát.

S mindenfajta dogmatizmusban ez halványodik el. A népvezértípussal szemben a bírótípus lép ott előtérbe; az a politikus, aki Brecht gunyoros, kegyetlen szavát idézve képtelen megérteni, hogy a népet nem válthatja le. Ő legszívesebben azt cselekedné meg. Egy ideális, sehol nem levő utópianépre, egy fogalombálvánnyá tett munkásosztályra apellál s nem a ténylegesre. Nem tudja azt, amit Lenin mindig hangsúlyozott. *„A történelem sokféle átalakulást ismer* – írta pl. a húszas években –, *meggyőződésre, odaadásra, s más effajta nagyszerű lelki tulajdonságra építeni a politikában egyáltalán nem komoly dolog. Nagyszerű lelki tulajdonságokkal csak kevés ember van megáldva, a törté-*

nelem útját viszont az óriási tömegek határozzák meg, amelyek, ha az a bizonyos kis csoport nem közeledik hozzájuk, néha bizony nem bánnak túlságosan udvariasan azzal a csoporttal." S a magyar 1956 is ennek a figyelmeztetésnek helytálló voltát bizonyította.

Mert ezt a lenini igazságot nem vette számba 1956 előtt nem egy becsületes, tiszta szándékú, párthű kommunista. Elsősorban azokra a bizonyos „nagyszerű lelki tulajdonságokra" kívánt építeni. Nem vette észre, hogy – a jövő érdekében, a történelemre hivatkozva – áldozatkészséget, aszkézist kívánva, az egyéni érdekeltség elvét semmibe véve, pusztán erkölcsi tényezőkkel hatni akarva, mindenkitől forradalmi hitet, szilárd meggyőződést, határozott állásfoglalást sürgetve-kívánva, s így az „aki nincs velünk, ellenünk van" elvét vallva: lényegében a tömegektől került messzire. A nép vezére helyett bírája lett annak. Hitelre találhatott gondolatai közt az „elrontott", „fasiszta" nép torzító mítosza. S könnyen visszaélhetett ily körülmények közt lelkesedésével a személyi kultusz. A tömegekben nem bízó, tőlük elszakadt cselekvő ember, Gamelinhez hasonlóan, elfojtotta magában a „természetes érzéseket", elhallgattatta természetes eszét, s nem tudott tiltakozni a népet sértő önkényes intézkedések ellen. S ha világtörténelem készült is közben, ha politikailag büszke is lehet a maga útjára mindenki, ki részt vett az akkori szocializmust építő harcokban, s ha a Tvardovszkij-féle *„jó ügyre szánt hitek, szavak"* kevély tudatával mehet is előre s joggal utasíthat vissza mindenfajta politikai kérdőre vonást, ellenforradalmi ostoba rágalmat: a belső morális felelősséget, a *csak órá tartozó* önvizsgálatot, erkölcsi számvetést nem háríthatja el. A lelkiismeret-vizsgálat jelképes hegyére, az Ajtmatovtól idézett Fudzsijámára el kell mennie.

Nem a világnak: önmagának tartozik ezzel.

Kötelessége szembenézni vele, hogy szándéka ellenére bár, az embertelenségnek is statisztált olykor: nem tettekkel, de tapssal vagy csönddel, ártó hallgatással. Buktatója lett a *csak* távolra néző, elvont, doktrinér emberszeretet. A személyi kultusztól, a dogmatizmustól (mégpedig annak minden típusától, az ellenkező előjelű rekompenzáló revizionista avagy „új-balos" válfajoktól is) csak így szakadhat el. Csak így válhat olyan emberré, ki nem formálisan, csupán szavakban, hangos frázisokban, vagy ami még rosszabb: önbemocskoló s a szocialista építés kezdeti éveit könnyelműen gyalázó ostoba jelzőkben kerül messzire egy tévesztett politikai vonal súlyos hibáitól s önmaga gyermekibb énjétől: az aszketikus-romantikus forradalmiság gyengeségeitől, hanem ténylegesen: érzésekben, gondolatokban s nem utolsósorban magatartásban. Önvizsgálat révén lesz felelősséggel élő, felnőtt, morális, belsőleg szuverén, gondolkodó ember. Igaz kommunista.

S erre a lényegi, belsőleg sürgetett előrelépésre, alkotó jellegű önvizsgálatra adott ösztönzést és példát a magyar kommunista párt a maga politikai gyakorlatával 1956 után. A folytonosságot, a szocializmust építő politika határozott, következetes továbbvitelét, a régi értékek bátor vállalását úgy tudta ez biztosítani a megtett utat felmérő számvetése során, hogy közben megvalósította a hibákkal való kemény szembenézést is: a diszkontinuitást. Nemcsak arra volt ereje ekkor a pártnak, hogy egy már-már kilátástalannak tűnő helyzetben, az ellenforradalmi megkavartság után az igaz forradalmárok távolba tekintő, történelmet értő nyugalmával, következetességével és kérlelhetetlenségével menjen előre a megkezdett úton, a szocializmus építése útján, de ereje volt egyben arra is, hogy a forradalmiság másik oldalát, a közelre nézést is komolyan vegye s annak a dogmatizmustól dezavuált egyik fő ismérvét: a megértő emberséget, az

egyénre figyelő személyes irányultságú humanizmust politikájának mintegy egyik lényegi vonásává tegye.

Ennek volt tükre – csak a legfontosabb példákat említve – az „aki nincs ellenünk, velünk van" elvének a meghirdetése: az életszínvonal-emelés politikájának az előtérbe hozása, az egyéni érdek és a csoportérdek fontosságának a hangsúlyozása, a szocialista demokratizmus problémáinak tudatosítása stb. Érvényesült az a magatartás, melyet Veres Péterről szólva így jellemzett Kádár: *„adva volt benne az emberek iránti megértés, türelem". „Vallotta* – folytatta tovább Veres Péterről írva, de az igazi forradalmiságot is jellemezve egyben –, *megértőnek kell lenni az emberek iránt, nemcsak a hibákat kell észrevenni bennük, hanem látni kell jó vonásaikat is, s oda kell figyelni szavukra. S még közvetlen érdekeiket sem lehet a nagyobb, általánosabb érdekek felől csak úgy félrelegyinteni."*

A kis egyéni szenvedéseken, gondokon, bajokon a forradalom, a történelem, az emberiség nevében könnyedén átsikló magatartással szemben az a magatartás lett itt irányadó, mely elkerülendőnek parancsolta a felesleges szenvedéseket. *„A pártnak, a szocializmus minden hívének* – hangsúlyozta egy másik írásában Kádár – *kötelessége kímélni népünket az elkerülhető szenvedésektől, hogy felesleges gondot ne okozzunk az embereknek."* A politikai cselekvés meghatározója lett a *kicsire nem nézünk* látszatnagyvonalúságával mintegy feleselve a *kicsire is nézünk* követelménye. Hangsúlyossá vált a humanizmusnak nemcsak a társadalmi, de a konkrét személyes vonatkozása: az egyén tisztelete.

A MINDENNAPOK FORRADALMISÁGÁNAK MORÁLIS, EMBERI ISMÉRVE:
2. A NYUGTALAN EMBERSÉG

A megértő emberség a forradalmi közelre nézés egyik fő ismérve. De ugyanakkor mi sem idegenebb ettől a magatartástól, mint az igénytelenség: a mindent megbocsátás cinikus közönye. Éppen ezért elválaszthatatlan tőle a humanizmus másik válfaja: a társadalomra, közösségre néző, cselekvő emberség. Csak épp a közelre nézés fokozott hangsúlya következtében egy sajátos vonása kerül előtérbe ennek: *a nyugtalan emberség.*

A távolra néző forradalmiság elsősorban a nagy történelmi feladatok végrehajtásában közvetlen részt vevő hősökhöz vonzódik. Szereti az ilyen figurák megjelenítésére alkalmas szituációkat: a nagy átalakulások, a nagy fordulatok korát. Forradalom, polgárháború, kollektivizálás, nagy építkezés stb. a kedvelt művészi pillanat számára. S az itt feltűnő hősök, mint például Solohov Davidovja, Osztrovszkij Pavel Korcsaginja, Fagyejev Levinszonja, Illés Béla Petrusevics Mikolája, Darvas *Hajnali tűz*ének Bónis Józsefe, Sarkadi Gál Jánosa stb. nagy történelmi méretű küzdelmek résztvevői mind. Az ügyre, a feladatra – a távolra – néző odaadás szabja meg így főként jellemüket. A közösségi céloknak önnönmagukat maradéktalanul alárendelő belső elszántság a fő tulajdonságuk: a tudatos fegyelem. Velük szemben a mindennapok forradalmiságának tipikus hősei, az olyan figurák, mint például Dvoreckij „kívülálló emberé", Ajtmatov Tanabaja, vagy „első tanítója", Düjzen, Darvas *Térképen nem található* c. drámájának fiatal hősnője, Galambos *Mostohagyermek*einek Molnár Katalinja stb. szürkébb, köznapibb körülmények közt tevékenykednek már. Nem egy nagy történelmi feladat végrehajtásában való

közvetlen közreműködés, de egy részletmunka gondos elvégzése – egy elhanyagolt üzem, egy szétzüllesztett ménes, vagy egy elmaradott tanyai iskola rendbehozása – a feladat számukra. Jellemük determinánsa éppen ezért már nem annyira a cselekvő fegyelem. Bár ez is ott él bennük. Hiszen a fegyelem a társadalmi szempont elsődlegességének elismerése az egyéni előtt. S ők kollektív lények, nem individualisták: így fegyelmezettek. Van munkásmoráljuk. De ugyanakkor jellemző rájuk az a sajátság is, melyet Ajtmatov Tanabaja kapcsán így fejez ki a regény egyik hőse, Csóró: *„Istenem, neked minden olyan sürgős"*. Ez az ő legfőbb s lényegi vonásuk: az örök sürgősség, a másokat is folyton mozgósítani kívánó, kezdeményező, türelmetlen cselekvési láz. A nyugtalan emberség.

Mert a romboló szándék, individualista, hisztériás nyugtalansága mellett van egy másfajta közösségi színezetű, alkotó jellegű nyugtalanság is. Egy olyan nyugtalanság, melyben nem valamiféle feltűnési vágy, de a közösségi elkötelezettségű életek igényessége, belső tisztasága, minőségálma tükröződik vissza. A vágyuk arra, hogy az élet méltó legyen önnönmagához, hogy felnőjön a saját hívó, ösztönző lehetőségeihez. Az életre, a népre, a valóságra nézve egybe tud forrni ebben a tartásban az alkotó, ösztönző türelmetlenség s a kiváró fegyelem, a realitásoktól el nem szakadó felelősségérzés s az álmodni-tudás. Az általuk vállalt közösség rendjét, az együttes tettet meg nem bontón bár –, némi pozitív előjelű, jó értelemben vett „anarchizmust" is hordanak magukban az ily típusú nyugtalanság jegyében megformált írói figurák. Dvoreckij hőséhez, Cseskovhoz hasonlóan „kívül álló emberek" valamennyien. Kívül állnak a megszokottságtól, kényelemszeretettől, „kéz kezet mos" elvtől összetartott álközösségeken. S kívül állnak az ott tenyésző bürokratikus munkamódszereken: a csak adminiszt-

ráló, csak „ügyintéző", aktatologató – közvéleményformálás, meggyőzés és példamutatás helyett mindent hatalmi eszközökkel elintézni vágyó –, öntelt ostoba álcselekvéseken. Nagy igénnyel vannak ők az élettel szemben. Ott él bennük az örök, nyugtalan javítani-vágy. A vágy arra, hogy becsületesen, odaadással, én-bedobással végezze mindenki a maga munkáját. Ebben adnak példát. A munkaszeretet s a munkafegyelem az ő hősiességük. S a szívós, kitartó újatakarás. A törekvés arra, hogy ne rekedjen meg sehol sem az élet régi sablonoknál. De felnőjön az újhoz, a kor kívánalmához minden egyes ember és minden munkahely. Hisz nagyon jól tudják, hogy végső soron így – a részleteken át – mehet csak előre mindig az egész. Ott kell helytállniok meggyőződésükért, emberségükért s az újnak a jogáért: az apró dolgokban, a mindennapokban. A nekik szánt helyen.

A XX. kongresszus nyomán kibontakozó új szocialista irodalmi hullám a megértő emberség mellett ennek a magatartásnak adott különleges hangsúlyt. Nemcsak együttérző jóság jellemezte például a Jevtusenkótól ábrázolt lírai hősöket, de türelmetlen, hajtó igényesség is. Szembefordulás az „ahogy óhajtjátok, urak" közönyével, a nemtörődömséggel, a gyűlölete a „nyugalmas szíveknek", azoknak, *„kik vállalják a bútor szerepét, kiket a kényelem súlyos pora lep"*. Velük szemben olyan életeket kívánt ez a líra, „kik szüntelen az újjal küszködnek", idézte, sürgette a „merészeket", a „nyugtalanokat".

S alapvetően ez a nyugtalanság határozza meg az 1956 utáni szocialista magyar új hullám reprezentatív költőjének, Váci Mihálynak a művészetét is. *„Szőkén, szelíden, mint a szél – Feltámadtam a világ ellen"* – írta ő magáról. S valóban az ebben a paradoxonban ott feszülő kettősség jellemezte művészi arcát. Egyrészt „szőkén, szelíden" simogató

emberszeretettel élt. Ezért tudta észrevenni „a híreken túli Magyarországot": „a műhelyekben derékig meztelen férfiakat", a csomagtartón, fékezőn, hajnali villamosokon utazókat, a kisembereket, azokat, kik 600 forint nyugdíjból éltek, a névteleneket, a jó szóra várókat. De ugyanakkor „hadseregek indulatát" vezényelte ő folyvást a szívén át, égett a maga „tiszta tüzeiben". „Vállalt keresztek, megfeszítő gondok, haragok" emelték magasra. „Hívatlan is érkező, szólítatlan jelentkező" nyugtalan emberként, „történelmünk vad ügynökeként" élt. Olyan emberként, kit – ahogyan írta – *„minden jó úgy besoroz – a baj magához toboroz"*. Adva volt benne a „százhúszat verő szív" belső lázassága: a nyugtalan emberség.

S a magyar film új hullámának is ez a magatartás adott sajátos egyéni veretet. Az olyan filmek mellett, mint például Zolnay *Fotográfiá*ja, Makk *Szerelem*je, vagy Szabó István *Szerelmesfilm*je, melyekbe az egyesre néző megértő emberség, a humanitás vitt be meleg, megejtő szépséget, lírát, jelen van itt egy más vonulat is. Az olyan filmek sora, melyeknek hősei nyugtalan emberek. Kovács András *Nehéz emberek*jétől vagy Makk–Galambos *Megszállottak*jától kezdve Fábri–Sánta *Húsz órá*ján át Bacsó–Zimre *Jelenidő*jéig, *Harmadik nekifutás*áig a magyar filmgyártás számos, értékes alkotása tartozik bele ebbe a sorba. Ezeknek hősei mind olyan emberek, kik nem a megszokás, a kényelem lerakta síneken élnek, mindenfajta sémákhoz igazodó, elbürokratizálódott gondolkodásmóddal ellentétben kezdeményező merészség, szenvedélyes újatakarás jellemző rájuk. A szembenállás a csak vegetáló mozdulatlan léttel: ez számukra a tipikus konfliktus. A nyugtalan emberség kettős fő ismérvét hordják ott magukban: egyrészt a „negatív" előjelű nyugtalanságot: a felháborodni tudást, a javító szen-

vedélyt, másrészt pedig ennek pozitív előjelű megfelelőjét: a példamutatást, az igényességet nemcsak másokkal, de önmagukkal szemben.

*

Mert ez a kétfajta magatartás – *1.* a javítani vágyás, *2.* a példamutatás – jellemzi elsősorban a mindennapok forradalmiságának pozitív hősét, a nyugtalan embert. Egyrészt igényes ez az embertípus mindennel szemben, mi körötte történik. Nem tűr semmi rendezetlent, semmi tisztátlant soha maga körül. Megvet mindent, mi olcsó, henye, hamis. A gazda öntudatával jár-kel az országban, s a gazda szemével lát. Őt személy szerint sérti minden tehetetlenség, fegyelmezetlenség, minden kényelmesség, korlátolt, ostoba szűklátókörűség, hetyke slendriánság. A Bálint György-i felháborodó ő. De az *Intelmek kezdő felháborodókhoz* szellemének megfelelően sosem személyes sértettségből, okból, de elvi alapon. Mindig másokért szól. S mivel otthon érzi magát a körülötte levő társadalomban – Bálint György címzettjétől eltérően –, az ő felháborodása nem pusztán tagadás: javítani vágyik. S ha százszor rászólnak is: mi közöd hozzá, százszor is visszavág: van közöm hozzá, itt én vagyok a gazda. Csökönyösen, konokul illetékesnek tartja mindenben magát. Hisz övé az ország.

Galgóczi Erzsébet kisregényének a *Pókhálónak* tsz-elnökéhez, Niklai Gézához hasonlóan kettős felelősséggel, kettős kötöttséggel igyekszik élni mindig ez a típus. Galgóczi hősével együtt vallja: *„Ezek azt hiszik, az embernek választania kell: vagy a nép oldalán áll, vagy a hatalom oldalán. Mintha a kettőt együtt nem lehetne képviselni! Sőt! Ma már csak együtt lehet."* Egyszerre áll így az új felháborodó, a nyugtalan ember, a hatalom és a nép pártján. „Kormánypárti" és „ellenzéki" egyben. A lent és fent egysége belső

parancs mintegy számára. Ez a morálja. Éppen ezért egyformán idegen számára – Galgóczi regényhőseinek jellegzetes magatartásformáinál maradva – mind a Csegeiekre jellemző, a lent véleményével sohasem törődő, manipuláló, parancsolgató bürokratizmusa, mind pedig a Zsuppánoknak anarchisztikus, direkt akciókra hajló indulatossága. A „kettős kötöttség" szab törvényt számára. A demokratikus centralizmus elvi kívánalmát fordítja le mintegy a maga fegyelmezett, mindig pártszerű, mindig alkotó, de sohasem alkudó, sohasem hallgató nyugtalanságával, felelősségérzetével emberi jellembe.

A szocialista demokratizmus adott kereteit éppen ezért elsősorban ez a típus tölti meg valós tartalommal. Gondoskodik arról, hogy a rendszer nagy hatalmi vívmánya, a közvetlen demokratizmus számtalan formája – a tanácsi, munkahelyi stb. demokrácia – ne sorvadjon el, hogy ne válhassék mindez üres formasággá, de valóban modern fórum, agora legyen, hogy József Attila szép szava maradéktalanul valósággá váljék, s a „dolgozó nép okos gyülekezete" életre keljen.

Szívós, konok ez a típus a maga javítani vágyó igényességében. Váci Mihály *Te bolond*jának magatartása a példa számára: a soha el nem hallgatás, a nem belenyugvás. Ennek a hangsúlyozottan öntegező s így már a forma segítségével is az egyéni partikularitás fölé emelő versnek rendeltetés-tudatával vallja:

De mondd, kiáltsd, terjeszd, dadogd
Jogos igazad, igaz jogod.
kiáltsz – s nem hallgatnak oda?
Te nem hallgathatsz el soha!
Elhallgatnak? – Légy hangosabb!
Nincs jogod, hogy hangot ne adj.

Nyilvánvaló így, hogy legfőbb ellenfele ennek a típusnak a legyintő cinizmus, a gyors leszerelés, a könnyű megalkuvás. A lenini szavak élnek ott benne: a parancs a következetes végigvitelre. Ahogy Lenin írta: *„felelősségre kell vonnunk azokat a párttagokat, akik járnak-kelnek és panaszkodnak vagy tréfás történeteket mesélnek arról, hogy ebben meg ebben az intézményben ilyen meg ilyen disznóságok történtek, akik bejárják Moszkvát és tréfás történeteket mesélnek a hivatalok bürokratizmusáról. Hát önök, elvtársak, öntudatos kommunisták, hogyan harcoltak ez ellen? – Panaszt tettem. – S melyik intézményhez juttatták el ezt a panaszt? Kitűnik, hogy semelyikhez, pedig a panaszt el kellett volna juttatni a Népbiztosok Tanácsához is, az Összoroszországi Központi Végrehajtó Bizottsághoz is, vagyis élni kellett volna az Alkotmányunk biztosította jogokkal. Ez háború, és természetesen olykor vereséggel jár. De ki mondta, hogy akár a leggyőzelmesebb háborúban is elkerülhető egy-egy vereség? Itt is érhetnek bennünket vereségek, de mégis harcolni kell. Nálunk azonban nem veszik komolyan a dolgot."*

A nyugtalan emberek halálosan komolyan vesznek mindig mindent. Nem törődnek azzal, hogy „ez vesződséges dolog", hogy „egyesek talán rossznéven is veszik"; nem fogják be soha pörölő szájukat. Bizalmuk a maguk rendszerében nem hűségnyilatkozatokban mutatkozik meg, de elsősorban abban, hogy a végsőkig elmennek az érzett igazság megkeresésében. Tudják azt, hogy nem valamifajta modern Michael Kohlhaas-i sorsot felidéző világ veszi körül őket: az igazság s a rendszer itt végső soron egyek. S éppen ezért azt cselekszik, amit Lenin kívánt: sosem hátrálnak meg. *„Ön egyszer sem járt a dolog végére"* – írta szemrehányóan Lenin 1921-ben egy kommunistának, mikor az egy hivatali visszaélés felfedése kapcsán ahelyett, hogy elment

volna a hiba kijavításáért küzdve a végső fórumokig, túl könnyen különbékét kötött az észlelt fonáksággal, túl könnyen leszerelt. *„Ön nem küzdött, nem merítette ki az összes harci eszközöket, hanem feladta a harcot"* – írta neki Lenin. S a nyugtalan ember nem teheti meg ezt. Azért forradalmár.

*

A javítani vágyás, a nemes értelemben vett örök izgágaság a forradalmi közelre nézés hősének, a nyugtalan embernek egyik fő ismérve. S mint másik sajátság – pozitív irányultság a „negatív" mellett – hozzá tartozik a *példamutatás*. Elválaszthatatlan egymástól ez a két attitüd: a javítani vágyó felháborodás és a példaadás. Hisz a bírálat hitelét csak a példa adhatja meg, s a pozitív minta megvalósításának a visszahúzó tendenciák ellen forduló indulat teremthet csak teret. S nem utolsósorban szükség van erre a másik – affirmatív – oldalra már pusztán azért is, mert – mint Rozov drámája, *A szituáció* meggyőzően mutatja – ez mintegy az ellenszer. Biztosítja azt, hogy hajdani ősével, a Kleist-féle drezdai lókereskedővel szemben ne torzuljon el belsőleg, lelkileg a szocializmus új Michael Kohlhaasa. Ne vigyék őt is a maga igazságkereső, nyugtalan *nem*jei a patologikusba, az összeférhetetlenbe, az embergyűlöletbe. Az igenjeivel, a példamutatással – az emberekért élve és nem velük szemben – helyre tudja állítani a maga belső egyensúlyát. Nem veszíti el a bíráló, felháborodó igényességben sem a szeretetet és megértést az emberek iránt.

Nemcsak a nemet mondás fegyver tehát az alkudni nem tudó életek kezében a slendriánság ellen, hanem az az emberszeretet, a szelídség fegyvere: a példaadás is. A mindennapok forradalmárai, a nyugtalan emberek közé tartoznak az olyan hősök is, mint például Vampilov *Tavaly*

nyáron Csulimszkban c. darabjának fiatal kis kiszolgálónője. Egy szót sem szólva, nem veszekedve helyrerakja ő mindig a büfé udvarában a virágokat védő léceket, nem törődve azzal, hogy az érkező vendégek puszta hanyagságból újból meg újból lelökik azokat. Látszólag meddő a fáradozása, de végül mégsem az. Elszégyellik magukat lassanként a mégoly henyék is, a példa kikezdi az emberi közönyt, a nemtörődömséget. Mutatja ez mintegy: ha adott a megfelelő keret, az eszményekre törő társadalom, az óvó környezet: a különbemberség néma lázadása, a példamutatás eredményes lehet.

Csöppet sem véletlen, hogy centrális szerepet játszik a példa a szocialista építés lenini elképzelésében. A szocializmus egyik nagy vívmányát épp abban látta Lenin, hogy a kapitalizmussal ellentétben a példaadás romantikus ábrándból, utópiából reális társadalmi erővé, igazgatási-irányítási eszközzé lehet: *„A tőkés termelési módban* – írta – *az egyéni példa jelentősége . . . elkerülhetetlenül a legnagyobb mértékben korlátozott volt és csak a kispolgári illúzió álmodhatott arról, hogy a kapitalizmust erényes intézmények példájával meg lehet javítani. Miután a politikai hatalom átment a proletariátus kezébe . . . a dolog gyökeresen megváltozik és . . . első ízben válik lehetővé, hogy a példa erejének tömeghatása megmutatkozzék."*

A harmincas évek Németh Lászlójánál például ha egy szép, tiszta morális szenvedéllyel élő nem mindennapian igényes, nemes életnek az utópiája is, de utópia maradt a példára épülő, emberibb társadalom vágya. Mintatelepekkel, példaéletekkel nem lehetett robbantani az ellenforradalmi társadalmi rendet. A példa ott csak a társadalom egészével szemben, a valóság ellen érvényesülhetett. Nem ő kezdte ki így a körülötte levő világot, de ellenkezőleg: az őrölte fel őt. S hírt hozott erről az írói becsület. A Németh-

drámák hőseinek, a Sárkány Béláknak, Hódi Barnáknak, Cseresnyéseknek tragikus bukása a példa útjának járhatatlanságát is mutatta egyben. A társadalom szerkezete vitt ott más irányba. Az embertelen fele. Azt kellett előbb megsemmisíteni, hogy tér nyíljon az emberi számára. A szocializmus viszont a nagykorú emberek szabad, szép világa. S megnő itt a nagykorú emberhez méltó, az ember nemesebb, felnőttebb énjéhez forduló igazgatási eszköznek: a példának szerepe. Hisz ahogy Lenin írta: *„feltehető, hogy itt követni fogják."* Nem hat más irányba többé a társadalom egész szerkezete; egész értékrendje. A kor hősévé válhat a szó nemes értelmében vett pedagógus, a nem parancsszóval, ostoba drillel, de az észhez szólóan – a példa erejével – hatni akaró minőségi ember: a példa embere. Megtörténhet a társadalom bürokratizálásával, militarizálásával szemben a társadalomnak mintegy a „pedagógusítása". A Németh László-i mintatelepeknek itt jött el a maguk reális ideje. Megteremtődött a lehetőség arra, hogy érvényesülhessen a lenini gondolat.

Mert nem feledhető el: határozottan különböztetett mindvégig Lenin a társadalomirányítás kétfajta módja: a *hatalmi út,* az erőszak útja s a *példa-út* között. A szocialista rend egyik legfőbb vívmányát épp abban látta, hogy ez az utóbbi kerülhet előtérbe benne. *„Az erőszaknak azokkal szemben van ereje, akik vissza akarják állítani hatalmukat. De ezzel ki is merül az erőszak jelentősége, ezután már csak a befolyásolásnak és a példának van ereje. Gyakorlatilag, példán kell megmutatnunk a kommunizmus jelentőségét"* – írta. Az *Állam és forradalom* szerzője nem tartozott az ábrándozó, romantikus intellektuelek, a „széplelkek" sorába: az erőszak történelmi szerepét tudta és vallotta. De szocialista volt, s mint Gorkijnak mondta: „elméletileg ellenzett minden emberellenes erőszakot." S ha az

adott történelmi körülmények következtében annak eszközeivel kényszerült is élni, a társadalom-igazgatás legfőbb eszközének nem azt, hanem a példát tekintette.

„Mi mindig mondtuk és most is azt mondjuk: a szocializmus ereje a példaadás" – hangsúlyozta minduntalan Lenin. *„A példamutatás propagandáját várják tőlünk: a párton kívüli tömegeknek példát kell mutatnunk"* – ismételte számos változatban a kommunista párt tagjaihoz szólva. S sürgette a „mintaintézményeket", „a mintaszerű termelést", „a mintaszerű gondoskodást és lelkiismeretességet", s nem utolsósorban „a mintaszerű kommunista munkát". Sürgette a példát. Azt a magatartást, melytől idegen a „mit tehetek én" individualista, vagy „mit tehet egy kis nép" nacionalista felelőtlensége, hetyke cinizmusa. Hiszen amint többször rámutatott erre: *„Vannak olyan körülmények, amikor a helyi munka mintaszerű megszervezésének – akár a legkisebb méretekben is – nagyobb állami jelentősége van, mint a központi állami munka sok ágának."*

A mindennapok forradalmiságának egyik leglényegesebb igazsága fogalmazódott meg itt. Annak a tudata, hogy a kicsi is naggyá nőhet a példamutatásban. Szükség van reá. Lehet hivatása. Hiszen a példa nem az elfoglalt külső pozíció, de a belső lelkierő, nem a mennyiség, a minőség kérdése. A különb-emberség vizsgázik benne.

Centrális helyen áll a példaút – a példán keresztül történő társadalomfejlesztés – gondolata Lenin szocializmusról vallott elképzeléseiben. Ezért tekintette például a sajtó egyik „legfontosabb feladatának", hogy *„a tömegeket az élet minden területéről vett élő példákkal és mintaképekkel"* nevelje. *„Népszerűsítsünk és reklámozzunk teljes erőnkből minden valamelyest kiemelkedő helyi funkcionáriust, állítsuk példaképül"* – írta. Az emberi lényeg, az állandó morális-szellemi magasabbra törés, a nemesebb em-

berség mozgósítását kívánta. S utat mutatott ezzel a jelen számára is. Igényt ébresztett a példaúton való menni akarásra. A szocializmus építőinek kötelességévé tette, hogy törekedjenek mintegy realizálni, konkrét gyakorlati politikai tennivalókba átfogalmazni ezt az irányítás-módot. Az *erkölcsi ösztönzés* kérdése nem utolsósorban ezért kerül minden szocialista politikában súllyal előtérbe.

Mert elválaszthatatlanul összefügg egymással az erkölcsi ösztönzés és a példaúton való menetel. Az előbbinek ez az utóbbi eszköze és ugyanakkor célja. Eszköze, mert az erkölcsi ösztönzés nem utolsósorban a példán keresztül hat, az annak a megjelenési formája. Hisz óriási a jó kezdeményezések – az „életreceptek" – erjesztő ereje. Ezért tulajdonítanak például a kommunista pártok tagjaik kötelességei közt oly nagy jelentőséget a példamutatásnak. Annak felismerése rejlik emögött, hogy a társadalom egészét, mint erkölcsi ösztönző, leginkább a pozitív minta viheti előre. A példa húz felfelé.

Ugyanakkor nemcsak eszköze, de célja is az erkölcsi ösztönzésnek a személyes példa. Célja az, hogy a szépen, nemesen élni akaró – a példamutató – emberség igényét mindenféle módon, a lenini szót használva: akár okos „reklámozással" is – de egyre növelje. Nem utolsósorban ezért fontos például a szocialista brigádoknak, a munkaversenyeknek s a példamutatás más, ily típusú mozgalmainak a megszervezése. A szocializmusban tömeges jelenséggé kell hogy váljanak ezek. Az élet minden területén jelen kell hogy legyen rajtuk keresztül a példák ereje. Nem pusztán azért, mert a termelést ez viszi előre, de elsősorban azért, mert ez viszi előbbre az emberséget is. Az életszínvonalon túl az életkultúrát emeli magasra.

Az ember nemesebb énjére apellál ugyanis a példán keresztül irányítani törekvő társadalmi rend: az egyén hasz-

nálni akaró énjét mozgósítja. A legértékesebb szükségletet ébreszti fel benne: az igényt, a vágyat a hasznos életre. Mert szükséglet ez is. S tán a legfontosabb. Nem véletlen, hogy mindent könnyebben megbocsát a magára adó, belülről büszke, igényes élet, mint azt, ha erre a vágyára nem figyelnek fel, ha ezt legyintik félre. Nem bírja el azt, ha érezni kényszerül, hogy csak használni akarják, de nem tekintik igazán hasznosnak, s a küzdőtársat megillető, egyenrangúnak vevő megbecsülés helyett csak manipuláló kegyeket osztanak. A legnemesebbet – emberség-igényét – sértik meg ezzel. Önbessülését hasznosság-tudatát, s mi egyet jelent ezzel: ember-méltóságát veszik itt semmibe.

Ezért nincs igazuk a technokratizmus – szocializmusban is feltünedező – új bürokratáinak. Azoknak, kik az anyagi ösztönzés fontossága mellett (bevallva vagy bevallatlanul) az erkölcsi hajtóerők emlegetését csak frázisnak vélik. A maguk nyárspolgári, bürokratikus, szűk horizontján nem látnak túl ezek. Nem veszik észre az emberben rejlő szép lehetőségeket. Az egyik részletet – az anyagi igényekkel, elementáris-külső szükségletekkel élő embert – tartják számon csupán, s nem a teljes embert; nem azt, kit másfajta – jellegzetesen humánus-morális-szellemi rugók is mozgatnak.

Anyagi ellenszolgáltatással vélnek megoldani a technokratizmus hivatalnokjai majd minden problémát; az emberség szerepét mintegy kikapcsolják. S bármennyire igazuk van is a maguk érveivel az anyagi ösztönzést semmibe vevő, valóságtól elszakadt szektássággal szemben, az ő másfajta, más előjelű egyoldalúságuk, „célracionalizmusuk" is téves irányba viszi a fejlődést – veszélyt rejt magában. A szocializmus lényegéhez hozzá tartozó humánus oldalt, emberi tartalmat szegényíti ez el. Borisz Vasziljev szép regényének, a technokrata gondolkodás törtetői és bürokratái ellen irá-

nyuló *Iván hajójá*nak központi gondolatát idézve, elfelejtik ennek az álláspontnak a szószólói azt, hogy nemcsak a célszerűség, de a szépség, a morál, a humánum törvényei szerint is formálni akarják az emberek a maguk világát, s nemcsak a hatékonyság és a jövedelem fontos számukra, de – Vasziljev egyik hősének szavaival szólva – fontos az is, „hogy igazság és megbecsülés legyen", hogy emberség legyen.

Kirívóan mutatkozik meg például a technokrata szemlélet félresiklató egyoldalúsága (csak egyetlen, de nem jelentéktelen részletet említve) a munka szerepének a megítélésében. Dogmatizmust, vulgarizálást vagy valóságtól elszakadt, irodalmiaskodó széplelkűsködést emlegetve kétségbevonják a szocializmus újkori Homais-i, hogy a kommunizmus létrejötte előtt, minden emberi tevékenységnek maradéktalan alkotássá válása előtt lehetséges a munkához való új viszony kialakítása; lehetséges az, hogy ne csak pénzkereset s az anyagi érdekeltség ügye, de egyben „becsület és dicsőség dolga" legyen a munka: az egyéni élet értelemadója.

Igaz, nem lehet – a dogmatizmushoz hasonlóan – leegyszerűsítetten kezelni az ezzel kapcsolatos kérdéseket. Nem lehet megfeledkezni arról a marxi tételről, hogy a politikai-szociális előfeltétel – a társadalmi tulajdon létrejötte – mellett technikai-fejlődésbeli előfeltételei is vannak annak, hogy *minden* munka *maradéktalanul* „travail attractif, az egyén önmegvalósulása" legyen. Teljes egészében csak akkor jön ez létre, ha minden ember – Marx szavaival szólva – a termelésben nemcsak „mint meghatározott módon idomított természeti erő", de mint „minden természeti erőt szabályozó" szubjektum is jelen van egyben, ha az emberi fantáziát, gondolkodást, kezdeményező erőt minél intenzívebben igénylő tevékenységgé válik a munka.

Mindez azonban a kérdés árnyalt, összetett szemléletének szükségességére figyelmeztet csupán, de semmi esetre sem jelentheti azt, hogy vissza kell térni a munkaértelmezésben a társadalmi tulajdon, a szocializmus viszonyai között is ahhoz a hagyományos, a magántulajdonosi múltban létrejött koncepcióhoz, amely a Biblia híres képével a munka nélküli, pusztán élvező „fogyasztói" létet tekinti csupán „paradicsomnak", s az édenből való kiűzetés – az elidegenedettség – állapotának veszi a munkát. Hiszen nagyon is viszonylagosak a munka két foka – a marxi terminussal – az „idomítottság" és a „szabályozó tevékenység" közti átmenetek. Nagyon is viszonylagos az, mikor csillan fel a mechanikuson túl az a bizonyos alkotó mozzanat, mikor érzi meg az egyén a munka örömét, a természeten, a kézhez vett anyagon úrrá lenni tudó emberi erőt, azaz önmagát. S főleg viszonylagos ez az átmenet akkor, mikor az egyik előfeltétel: a társadalmi-politikai – a szocialista-kollektív tulajdon lényegében megvalósult már, s a gazdaöntudat így könnyen felnőhet. Megjelenhet a munkavégzés mögött az a motiváció, melyet korábban csak a kistermelői lét adott meg: a saját munkájának hasznosságát érző tulajdonosérzet. Az a szemlélet, amely a munka innen adódó változó jellegét, a szükségletté válás lehetőségének a felmerülését nem veszi észre, s csak az anyagi érdekeltséget tekinti az egyetlen adott hajtóerőnek; lebecsüli végső soron magát az embert. Olybá veszi azt, mint ki individualizmusán nem léphet túl soha. Nem ismeri fel az egyik legnemesebb emberi szükségletet: a közösségi igényt, a másoknak való használni akarást.

Nem érti meg a mechanikus, technokrata, „célracionalista" szemléletmód azt, hogy a munka sajátos természetén – alkotó vagy kevésbé alkotó voltán túl – számít az azt körülfogó társadalmi atmoszféra is. Hiszen az egyén szá-

mára a megélhetésen, a pénzkeresésen túl – erkölcsi okokból – nemcsak azért válhat fontossá a munka, mert vonzza annak teremtő jellege, mert megérzi benne saját képességét, alkotni tudását. A személyiség, az ember-méltóság érzésén túl megadja ez az emberiséghez való tartozás boldog tudatát is. Az önérzés mellett a nembeliség-érzést: a hasznosság tudatát.

Nem utolsósorban épp ez érteti meg, hogy – amint egy frissen megjelent könyv, Czakó Gábor meggondolkodtató írói szociográfiája, az *Indulatos jelentések* számokkal is jelzi – nem pusztán az ún. par excellence alkotó munkát, de minden másfajtát – a legnehezebbet, a leggépiesebbet is – odaadással s jószívvel tudják végezni mindig az emberek, s a Németh László-i találó szóval, képesek arra, hogy laboratóriummá változtassák a gályapadot is, ha úgy érzik: szükség van reájuk, kell az, amit tesznek. Mitológiai képekkel szólva, az fontos csupán, hogy a munka értelméhez való viszonyt tekintve ne céltalanul követ görgető, meddő Sziszifusznak, de fontos, szükséges feladatot végző Héraklésznek tudhassák magukat. Csöppet se véletlen, hogy például az anyák, feleségek az egyik leghálátlanabb s leggépiesebb munkát, a háztartásit is teljes én-bedobással, lelkiismeretességgel tudják végezni; nem tehernek vélik, de önmegvalósításnak, mert érzik maguk körül az otthon jelenlétét: az egyenrangúnak tekintést, a megbecsülést, a fontosnak tartást. S a szocializmus körülményei között (nem egy példa tanúskodik erről!) az otthonlétnek ezt a légkörét – nem utolsósorban az üzemi demokrácia, az erkölcsi ösztönzés és a munkakultúra kérdéseinek komolyan vételével – be lehet már vinni minden munkahelyre. Csak épp ezt nem veszik számba a technokrata Homais-k. Nem veszik számba azt, amit Lenin folyvást hangsúlyozott: *„Nekünk minden munkát, ha mégannyira piszkos és nehéz is, oly módon kell*

megszerveznünk, hogy minden egyes munkás és paraszt úgy tekintsen magára: én – egy része vagyok a szabad munka nagy hadseregének."

Mindezzel nem törődnek a modern bürokraták. A munkaerőn túl nem látják az embert. Nem figyelnek arra, hogy hasznosnak akarják tudni magukat mind a külön sorsok. Ott él bennük a vágy, hogy példát mutatva nyomot hagyjanak ebben a világban. Érezni akarják: volt értelme a létezésüknek, hogy nem éltek hiába.

Ajtmatov *Fehér hajó*jának emberi tisztaság után vágyódó, figyelő, töprengő kisfiúja beszél egy ízben „furcsa dolgokat" az őt hallgató kirgíz katonának: „– *Nagyapa mondja, ha az emberek elfelejtik az őseiket, akkor elromlanak . . . – És miért? – Nagyapa azt mondja, hogy akkor senki sem szégyell rosszat csinálni, mert a gyerekei és a gyerekeinek gyermekei úgysem emlékeznek rá. És senki sem csinál jót sem, hiszen mindegy, úgysem tudják meg az utódai.*" A maga egyszerűségében is mély igazságot rejt magában ez a kisfiú szájába adott népi gondolat. A legszebb emberi szükségletet tudatosítja: az igényt, a vágyat, a példamutató, a használó életre. A másokért való becsületes létre. Mutatja ez mintegy, hogy az emberi önmegvalósítás egyik legfőbb megnyilvánulási formája mindig is a példa. Harc ez a saját végességünk ellen, az elmúlás ellen. A magányosság ellen. Küzdelem azért, hogy kivívjuk munkánkkal helyünk a világban, az emberek szívében, megbecsülésében; a megmaradást – ha közvetetten, névtelenül, pusztán az elvégzett munka tovább öröklődő néma jelén át is – a körülöttünk élők s az utánunk jövők jó emlékezetében. Törekvés ez arra, hogy beleolvadjunk ily módon mintegy a magunk létével is a végtelen egészbe: az emberiségbe; nyugalmat leljünk, ha nem is a vágyott, s elérni nem bírt messzi teljes-

ségben, de annak biztató, vigasztaló, szép előképében: a másokért való használó létben.

S ez a mindennapok forradalmának legmélyebb tartalma. A használni akarás. A példamutatás. A folyvást mondott *igen*. Az *igen* – József Attila szép szavát idézve – annak érdekében, *„hogy a sors ringatózást hozzon a tenger sírás vizeiben"*. Helytállást jelent ez a nagy kezdeményezésben: az értelmetlen szenvedések, az ostoba félelmek ellen folytatott történelmi harcban; az országnyi, világnyi nagy otthonteremtésben.

EGY FORRADALMI MODELL: ADY ENDRE: MARGITA ÉLNI AKAR

I

A kortársakkal szemben, a nemtetszéssel szemben íródott ez a vers, nem utolsósorban így maradt torzóban. Nagy ambícióval fogott neki 1912 júniusában a költeménynek Ady, a „magyar Sion énekét", a magyar szellemi-társadalmi megújulás – „az új genézis" – könyvét, saját indulásuk történetét akarta megírni. *„Robbantani vágytam Hungáriát"* – hirdette gőggel. De robbantás helyett csak viszolygást keltett. Ahogy jöttek a *Nyugat*ban az egyes folytatások, úgy növekedtek a költeménnyel szemben az ellenérzések is. Mindenekelőtt a személyes érzékenység kezdett tiltakozni. Kulcsfigurákat keresett az egyes hősök mögött a pesti kíváncsiság. A főhősnőben Vészi Margitot, a három barátban Adyt, Kernstokot és Bölönit vélték megtalálni. Margita férjében, ebben a jelentéktelen, névtelen senkiben pedig Vészi Margit egykori szerelme, Molnár Ferenc ismert magára. Ignotus s Vészi József útján is tiltakozott a költemény ellen. Mint Vészi Margit feljegyezte: „világraszóló botránnyal fenyegetőzött". S Ady, Ignotus kérésére – ahogy egyik levele tanúskodik róla – „sok veszekedés" után bár, de át is írta az egyik folytatást, megjegyezte gőggel a következő rész, *Margita és Ottokár* kezdő soraiban:

(Kicsiny, gyanakvó nálunk a világ:
Mese-hőseim alig elevenednek
S már rádobják a vizes takarót
Élő nevére hol annak, hol ennek

S ez édes lázú visszaálmodást
Sorsra, korra, álomra, Margitára,
Szent szimbólumát ma is boldog harcnak
Átadják néhány budapesti arcnak.)

De nemcsak a kicsinyes gyanakvás, a sértett személyi hiúság: értetlenül állt a költemény előtt a baráti féltés is. Mint Ignotus egyik 1912-es leveléből kitűnik, hamar kialakult a lesújtó vélemény: vannak a műben „magukkal ragadó tételek", de az egész mégis elhibázott. Ezt a kortársi bírálatot közvetítette Hatvany, mikor a versről még évek múltán is, mint „szeszélyesen és nem mindig értelmesen csapongó stanzákról" beszélt, „mintha – ahogyan írta – egy részeg szedő ékes Ady-sorokat összevissza szedett volna. (Jaj, mi tudjuk, nem a szedő volt részeg)". Általánosan elterjedt a hit (Hegedűs Lóránt s Bölöni feljegyzése egyaránt tanúskodik róla), hogy Ady tehetsége nem való „nagyobb koncepciójú műre", ilyen alkotás körültekintő megmunkálását „cikcakkos napjai" nem engedélyezik. „Nem jó a regényed" – mondogatták Hatvany Lajos emlékezései szerint Adynak folyvást barátai, s célzott az ilyenfajta megjegyzésekre az egyik folytatásban maga a költő is:

(Nem imádom a cifra temetést
Akkor sem, ha eleven isten kapja
S fekete parádés sír-lovagok
Állnak körül: jó barátok csapatja,
Mely eltemetne pompás-örömest
S mely azt hiszi, hogy Margita regénye
Agónia, búcsúzkodás, rogyodt sor:
Hohó, urak, látjuk még egymást sokszor.)

A dac visszavágott, de az alkotó kedv mégis alábbhagyott. Nehéz volt írni a nemtetszés ellen. Valóban, mindinkább vonszolni kezdték magukat a költemény sorai. Megsokasodtak a mellébeszélő, zárójeles részek. Feltűntek a mentegető közbeszúrások: *„Hogy bántva-tartva lanyhán haladok."* *„De ez a vers tán három folytatás – És azután elnémul szépen, enyhén – Százszor ennyi készült íródni benne, – Ha, itt, Pesten, ez olyan könnyen menne"* – vallotta be növő rosszkedvét a költő. S felpanaszolta: *„Hajh, hajh, sok minden nem akarta úgy, – Hogy külről is egész legyen ez ének, – Siettetett vád, új vágy, vén betegség – S nem akartam, hogy Te versed ne tessék."* S a vers csöndben, szinte szégyenlősen el is halt a *Nyugat* hasábjain. Mint Schöpflin feljegyezte: „A kedvezőtlen fogadtatás annyira kedvetlenítette, hogy abbahagyta a dolgot. A *Margita élni akart* is elérte a verses regények Byron óta tipikus sorsa: befejezetlen maradt. Írt a végére egy szép *Rövid, kis búcsúzót*, amivel formailag befejezte, de azt nem árulta el, hová akart az egésszel kijutni." Nem érett szüretre – Ady szavát mondva – „e gerezdes nóta". A „magyar Sion éneke" helyett ez a félbehagyott, az életmű perifériájára tolt (Hatvany még az *Összes Versek* első kiadásában is csak a Függelékbe engedte bevenni!) poéma született meg.

De Ady – mint Földessy Gyula tanúskodik róla – mégis, ennek ellenére is, így torzó-voltában is szerette művét. „A Margita-regény befejezésekor csendes-higgadtan jegyezte meg előttem – írta Földessy –, hogy ez a költemény nem olyan rossz, mint amilyennek tartják." Még kötet formában is meg szerette volna jelentetni. (Nem rajta múlott, hogy ez csak posztumusz történt meg.) Úgy érezte: a fanyalgó fogadtatásban nem a vers hibás, de az értetlenség: egy hamis esztétikai előítélet: az a babona, amely a hagyományos műfaji jegyeket kötelező törvényeknek véve, nem a mon-

dandóra, csak a felszínre figyel s az ő művét is a regény, a versesregény kialakult poétikai normáihoz méri, az elsikkadt epikát, az alakok és a cselekmény plaszticitását kérve számon tőle. Bosszantotta ez az iskolás merevség, s az ilyen típusú bírálatokra válaszolhatott 1913-as Krúdy-kritikája: „Itt hát megint egy pompás kihágás történt a műfajszabályok ellen, íródott egy regény, mely sehogy sem regény. Egy prózaizált és krúdysított, de mégis annyira belső versű Byron-hőskölteméný, amilyenszerűt úgy akartam volna tavaly egy versesregény kísérletemmel". S nem utólagos magyarázat volt ez, kezdettől fogva puszta keretnek tekintette Ady az epikai vázat: keretnek egy „belső versű" költemény, egy gondolati költemény számára.

„Nem-regénynek", „önmagát titkoló" „gőglírának" nevezve versét, lenézéssel szólt már rögtön indításkor, az első folytatásban Ady a „sekély meséről", s később is csak, mint „mesétlen mesét", mint „nem-történetet" aposztrofálta a „Margita-regényt". *„És nem is fontos, sőt hűbeleség – Mi regényünknek sora, módja, rendje"* – legyintette félre az epikai igényt, s „gondolatosoknak" nevezve hőseit megjegyezte róluk: *„Lázadni is csak énbennem lázadnak." „Csaktestekből kiöltözött ez ének"* – utasította el a hasonlóság s az életesség minden kívánalmát. Ürügy volt itt csak az epikai keret: ürügy arra, hogy felszakadjon a gondolati líra.

Mert megengedte ezt a kitágítást a versesregény-forma. Eleve magában hordta ez annak lehetőségét, hogy gondolati lírának legyen hordozója. Nemcsak úgy született meg Byron kezén ez a sajátos epikai műnem, mint anti-regény, mint verses tiltakozás az új hódító műfaj, a regény ellenében, de úgy is, mint a magányos én, a végsőkig szubjektív romantikus hős tiltakozása a kezdődő kapitalista világ kicsinyessége, köznapjai ellen. Hol ironikus, hol patetikus, hol elrévedő lírai kommentár volt hivatva pótolni itt a tényle-

gesen megértett s átvilágított összefüggéseket. Kezdettől fogva domináns szerepet kapott ebben a műnemben a líra, mégpedig annak sajátos válfaja: a gondolati típus. Nem véletlen, hogy a töprengő gondolatiság egy másik jellegzetes műnemével, a drámai költeménnyel együtt, egy időben jött létre. S nem véletlen az sem, hogy fokozott töprengésre késztő pillanatokban, a válság napjaiban nyúltak ehhez a formához az Ady számára közvetlen hagyományt jelentő magyar alkotók is. A szabadszállási választást követő belső válság nyomán íródott *Az Apostol*, Petőfi Sándor verses-regénye, a 49 utáni krízis hívta életre Arany *Bolond Istók*-ját, ezt az álcázott belső lírájú autobiográfiát, s a 67 utáni évek töprengésre késztető illúzióvesztése, a kibomló polgári világ meghasonlottsága szülte Arany László *Délibábok hős*-ét, vagy Vajda János *Alfréd regényét* s *Találkozások*ját, a tépődő, kereső kiábrándultságnak ezeket a vívódó, szomorú költeményeit.

Az erős lírai gondolatiságnak ezt a tradícióját vitte tovább Ady a *Margita élni akar*ban, csak még jobban kitágította a líraiság felé a mű kereteit. Az epikai elemek teljesen elvesztették itt már önértéküket, maradéktalanul a lírának rendelődtek alá. Azért volt szükség csupán reájuk, hogy a maguk többsíkú megjelenítést lehetővé tevő sajátságaikkal – az egy lírai hőst több fajta hősre felbontó s így point de vue-t, időt és teret könnyedén váltogatni tudó, az eltérő nézeteket ütköztetni bíró jellegzetességükkel – oldják a lírához, az egy lírai hőshöz szükségszerűen hozzátartozó egysíkúságot, s alkalmassá tegyék így a verset a gondolati tartalom kifejezésére, a gondolkodás belső, rejtett mechanizmusának, ennek az önmagunkkal folytatott, önmagunkat több hősre szakasztó, hangtalan, néma polémiának lírai-művészi érzékeltetésére. Innen szemlélve, világossá válik, hogy nem annyira a byroni, Arany László-i verses hagyományt

folytatta tovább a *Margitát* elképzelő Ady, de előzte inkább a komplex, összetett gondolatiságnak azt a sajátos, polifon lírai műnemet, melyet később a világirodalomban – többek közt – Majakovszkij, Eliot avagy Saint-John Perse, a magyar irodalomban pedig a *Jónás könyvét* író Babits vagy Juhász Ferenc művelt, s melyet a szovjet kritika Majakovszkij nyomán általánossá vált terminus technicusát némileg módosítva – konkretizálva s leszűkítve kissé – *poémának* lehetne nevezni.

Így felfogva a művet, nagyobb szabású, többrészes, polifon, lírai-gondolati kompozíciót – poémát – látva benne, bomlik ki csupán a Margita-regény teljes mondandója. Innen nézve lesz csak láthatóvá, hogy nem csupán részleteiben – egyes szakaszaiban, lírai betétjeiben – érték ez a mű, miképpen kritikánk általában véli, de a maga egészében, mint egységes szerkezet, mint zárt koncepció is. Gyorsan befejezett (már-már lefejezett) torzó voltában is helyt áll önmagáért. Műegészként véve, a mondandót vizsgálva rehabilitálni lehet és kell is itt egy méltatlan mellőzött, értékes alkotást.

Mellékessé válik ilyképp szemlélve – gondolati-lírai tettként, poémaként véve – a *Margita élni akar*ban a „sekély mese", a különös történet a Párizsból induló három barátról, kiknek közös szerelmük a serdülő távoli Margita. Lényegtelenné válik az indokolatlan fordulat, hogy miért épp Ottokár szegődik hármójuk közül a leány nyomába, s miért követi tovább imádottját még azután is, mikor az élni elindulva beleszeret egy névtelen senkibe. Ottokár házassága alatt is rajong Margitáért, pedig az még akkor sem lesz övé, mikor elválik férjétől: a váró festő helyett urához megy vissza. Majd megint szökik tőle, s közben Ottokár a maga szerelmével mint örökös árnyék, ott lohol mögötte, s a soha el nem ért Margita helyett annak gyermekét becézi, imádja.

Befejezésként, mikor végleg reménytelen lesz már ez az egyoldalú, groteszk ragaszkodás, a hősök Margitával együtt fáradtan, unottan ismét idegenbe – a passzivitásba, a közönybe – mennek. Dezillúzió s egy „rövid, kis búcsúzó" tesz pontot a műre.

Az epika törvényei szerint indokolatlannak, sőt, nemegyszer naivnak hatott ebben a kezdetleges verses történetben a kontúrtalan hősök lótás-futása, de nem is a mese volt itt fontos, hanem – mint a költő maga megjegyezte – csak a „furcsa mese lelke". Nem eposz íródott, de összegező, mérlegelő gondolati líra: *„Édes lázú visszaálmodás – Sorsra, korra, Margitára."* Élete s harcai célját, értelmét kívánta végiggondolni a férfikorba belépő költő. Nem véletlen, hogy 1912 júniusában, élete két nagy fordító eseménye – a Lédával való szakítás s a május 23-i véres tüntetés – után kezdte írni művét, mintegy számvetésként. Akkor fogott hozzá, mikor, ahogy írta: *„Sorsomat jobban érzem valahogy, – Mint küldöttnek hitt, szép, lírás időkben."* A nagy igény, az összetett mondandó, a felmérni vágyott sors új műfajt teremtett. Megszületett a magyar irodalom első poémája.

2

Polifon, gondolati-lírai dráma volt valójában a *Margita élni akar,* bonyolult érzéstömbök összegeződtek benne. Az egyik ilyen érzéskomplexus – s a három barát, Ottokár, György úr s az elbeszélő lírai hős köré ez jegecesedett ki –: *a teljesség vágya,* a *minden akarata.* „Nyugtalan, zászlós és mohó lelkek", „nagy fantaszták", „az érzések hősei" éltek ebben a versben; „bódult szerelmesek", olyan emberek, kiknek „ifjú fejük" „Égnek s csodáknak szegzett", kik-

nek „hitei" „magasakra nőttek", kik mind a magán-, mind a közéletben teljességre törtek. Az egyik irányban – a magánéletiben – ott kísértett bennük egy nagy szerelem álma. „A mesék mély Szerelem-tója" hívta, vonta őket. „Közös nőnk volt egy fehér távoli" – vallották magukról, s képzeletükben „forró testű nők tobzódtak, lihegtek". Ettől elválaszthatatlanul a közéletben is valami újra, „bolondszebb jövőre", „ránk siető, új, szép, magyar időkre" – csodára vártak. Egy küldetéses, az emberiséghez szólni tudó Magyarországot idéztek, reméltek. Várták azokat az időket, mikor a magyarság lesz majd az emberiség hőse, mikor – ahogy a vers írta –„vén Földünknek majd még mi magyarázunk".

Ez a közéleti és magánéleti teljességvágy érteti jellemüket. Nagy öntudattal éltek. Tudták ők magukról, hogy „hős Jövőkkel jegyződtek", hogy „lomha, nagy illetlen, magyar forradalmat" érlel a sorsuk. Mind álmodók voltak. „Éltünk álmaink sok-sok istenének" – hangzott jellemzésük. Avagy másutt így idézte alakjukat a vers: *„Hívott, csábított kék közeledőn – Bennünket, hogy kiharcoljuk, a Messze."* „Szélvészvárásban" telt hát életük. „Újító, nagy levegő utakon" szálltak szíveik. Vonzották őket a „csodálatos esték", vonzotta őket „a lehetetlenség". Vonzotta őket a teljesség, a minden. S ennek volt szimbóluma vágyott Margitájuk.

Margita alakja mondott leginkább ellent mindenfajta epikai értelmezésnek. Ő volt az, akit csupán a líra éltetett. Annyira eltérő dolgok összegződtek benne, hogy egy epikusan elképzelt jellemet ez csak szétfeszíthetett. A kortársak, kik a versesregény hagyományainak megfelelően egy hús-vér figurát (sőt: kulcsfigurát) vártak a hősnőben: egy költői fantomot, egy látomást kaptak. Lírává oldotta, érzelmekkel, gondolatokkal ötvözve össze, jelképpé tette Margi-

ta alakját a költői képzelet. Mindenekelőtt a nagy szerelmet meghozó asszony szimbóluma volt ez a hősnő, mint közvetlen ihlető, ott állott mögötte Ady régi vágya Vészi Margit iránt. Alkalmas volt ez a titkolt, sohasem teljesedett csak emlékszerelem arra, hogy megfogóddzék benne egy lírai érzéstömb: a magánéletben keresett teljességvágy, a nagy szerelem álma. A poéma vágyódó hőseinek „fehér, távoli" menyasszonya volt ez a „fehér karú", kívánt, messzi lány, kinek *„Ifjú szépségét növelte a tér – Legenda, pletyka és furcsa bánat"*, kivel a szerelem sosem teljesedett, csupán „forró szomjakban emlék" lehetett. Ahogy a vers írta: *„S árnyak között szépítő, szines bánat – Ölelgeti hő-árnyát Margitának."* Éppen ebben az el nem értségben lehetett ő a teljességet adó nagy nő szimbóluma; változhatott azzá az asszonnyá, akit akarni, vágyni érdemes, s kihez így szólhatott a költő vallomása:

Mert Te vagy az én minden asszonyom,
Azaz Te vagy az asszony, aki nincsen,
Kit pótolni próbál nekünk ezer:
Ölelésben, álomban, tettben, rímben,
Akarom, ha a dal végére járt,
Akarom, hogy légy, ha nem is vagy lévő
S vedd magadra én zilált hívőségem
Egy mindent betelítő csak-egy nőben.

Ugyanakkor azonban nemcsak a magán, de a közéleti teljességvágynak, nem csupán a csak egy nőnek, de a csak egy ügynek is hordozója lett a távoli Margita. Nem az epika, de a líra törvényei szerint – sűrítetten – történt itt a jelképalkotás. A közéleti és a magánéleti teljességvágynak, a Petőfi-féle „szabadságnak és szerelemnek", ennek az ősi, korrelatív, forradalmi, költői motívumnak egyberendelése,

egységbe élése ment végbe itt is. Magyarországnak is reprezentánsa lett a versbeli hősnő. A hús és vér asszony jelképpé változott. *„Szent szimbóluma ma is boldog harcnak", „Hungária, ha blaszfémiának is hallik"* – ahogy a vers írta. Az Adytól sürgetett új Magyarország öltött testet benne. Nemcsak szép, szerelmes szavakat, de politikai programokat is vonzott így tehát. *„Robbantani vágytam Hungáriát – S Margitám, pardon, Reád emlékeztem, – Politikát akartam, jellel szőve – S nem a Te hibád: szükségem volt egy nőre"* – hangzott róla a költő vallomása.

Ha az úri Magyarország *Mária Országának* látta a hazát, Ady mint *Margita országát* élte meg újra. A tudat mélyein ott lappanghatott ez a negatív képi ihletés: a *Regnum Marianummal* való rejtett polémia. *„Vén Árpád-lap s ifjú, piros pecsét"* ez volt itt a léleknek az álma. Az uralkodó, hivatalos véleménnyel szemben, mely az arisztokratizmus és a konzervativizmus nemzetének kívánta láttatni a magyart: a haladást és a magyarságot akarta szétválaszthatatlan egységbe hozni ez az elképzelés. Az a költő rajongott a messzi Margitáért, ki versbeli önportréját így rajzolta meg: *„Egy poéta-Széchenyi vágytam lenni – S mellékesen, hogy lábunk frissen szedjük, – Vészi József és Bartha Miklós együtt."* Margita, az élni induló ifjú zsidólány, ezt az egységet, az ősi magyarság s a progresszivitás eggyé forrasztásának nyugtalan vágyát épp a maga zsidósága révén kiélezetten, polemikusan szuggerálhatta. Nemcsak azért, mert a falusi Magyarország provincializmusának, xenofóbiájának, ostoba, korlátolt antiszemitizmusának, szűk látókörének kihívást, s hadüzenetet jelentett már a puszta léte, hanem azért is (s ha valaki, épp Ady nagyon jól tudta ezt, többször beszélt róla), mert az újkori magyar történelem sajátos alakulása folytán elválaszthatatlanná vált szinte egymástól az asszimilálódó magyar zsidóság, ez a hagyományos városlakó réteg, s a

kiegyezés után formálódni kezdő, új, városos ország. Ahogy ez a vers „pro patria et libertate" küzdeni vágyó fiatal hősei erre a folyamatra párizsi bujdosásuk évei alatt reménykedőn, várón hamar felfigyeltek:

De hallottunk már merészségeket,
S pesti Eszterek kezdtek öltözködni,
Zsidók közül támadott férfi, nő,
Ki bátrabb, szebb s több volt, mint mind a többi.
És lent, a Pest-szabású végeken
Rejlő jelre vártak nyugtalan ifjak
S Bródy Sándornak jó hivei nőttek
S nem azért, mert szép s kellő volt a nőknek.

Az Adytól idézett, várt új Magyarország készülődött tehát nem utolsósorban épp a gyors iramban asszimilálódó magyar zsidóságban. Ezért írhatta daccal a költő minden butaságot, torz indulatot, szellemi-morális kiskorúságot gőggel provokálva: „*Hungária s Margita majdnem eggyek*", s idézhette ilyképpen hősnője alakját: „*Zsidóleány – mondtuk – szimbóluma – Ránk-siető, új, szép magyar időknek.*" Az egykorú magyar társadalom sajátos színképét, tényleges mozgását visszatükrözve az eljövő, új, haladó Magyarország forró kívánalmát, magyarság s baloldaliság eggyé forrasztani akarásának szenvedélyes vágyát jelentette itt az, hogy „fölvadult szittya s fränyás zsidó nember" lett a vers két fő hőse.

Ellentétes irányú – magánéleti és közéleti – eszményeket vont tehát egységbe Margita alakja, s teljesen elvesztette így epikus jellegét: sokrétű lírai szimbólummá vált, kit nem a megfigyelés, de a gondolat éltetett, a vágyott teljességnek volt a hordozója. S mint ilyennek, még tovább foszlott konkrét testisége, még tovább tágult a benne rejlő

jelkép. A költő maga is úgy beszélt már róla, mint „veszélytelen s már elég zavaros lelke e kis históriának". Minden benne összpontosult, amiért csak élni érdemesnek látszott, „százféle szerelem", a messzi ideál öltött testet benne. Ahogy a vers írta:

Be megnőttél útközben Margita:
Hozzád szegődött mindene egy kornak,
Tenger, tömeg-sors, bérc, csók és titok,
Mit nagy fantaszták kínnal ostromolnak.

Ilyen és ehhez hasonló halmozások hozták hírül, hogy már nem pusztán egy nő, s nem is a Nő, s nem csupán Hungária volt ez az asszony, de a „minden-válság": „*Ösztön, szenvedély, fajta és haza – Áldozás, Élet, vallás és imádság*". Ő lett az eszmény, az emberiség örök, hívó délibábja, ki ott kerengett mindig a jobbak lelke fölött a bennük élő „nagy álmokra vigyázva". „Villó viharú tavasz-nap" gyanánt táncolt ki ő folyvást a „télből kikukkantott fagy-világból", az adott valóságból s hívta maga után a másra törőket:

Mögötte és előtte a mi mennyünk
S nyomából nagy, zengő parancsa: menjünk.

A cél, a távlat, az eszme, a Messze üzenete volt a versbeli Margita. Ezért lehetett a teljesség után sóvárgó hősöknek szimbolikus, lírai partnere. A mű cselekményét pedig épp az az ellentmondás adta, hogy ez a szerelem, a vágy Margita után, nem vált valóra. A *zavar* volt a versben az egyik vezérszó s a mű cselekménye is ezt szuggerálta: az egybe illő dolgok – „a nyugtalan szeretők", s a „fehér Margita" – nem kerültek össze. Nem „boldog", de „tévedt sze-

relmeseket" rajzolt a költemény. Mint harmadik központi lírai érzéstömb – a teljesség-vágy s a vágyott teljesség mellett – a sikertelenség, a meg-nem-valósulás érzése költözött a műbe. Ez szabta meg a központi beszédhelyzetet, a verspozíciót: a rezignált, szomorú, emlékező formát. S ez szabta meg a cselekményvitelt, a kompozíciót is: a dezilluzionáló versesregények hagyományos történés-sablonját követve a nagy álmokkal induló hősök az elbeszélés során „letörődő" és „beletörődő", „jóéjszakát" mondó megcsaltakká váltak. A poéma egyik szimbolizált síkján, sem a magánéletin, sem a közéletin nem jött teljesedés. Az élni induló Margita nem azé lett, mint nő, akik – mint a vers írta – *„. . . a szemünket százszor is kisírtuk, – Kik a réveteg, halvány Margitát – Szerelmes, biztos életvágyra bírtuk"*. A vágyódó hősök egyike sem lett „kezdete a kezdetek legeleslegszebbikének". Sőt: még folytatása sem. „Torz házasságba" űzte be Margitát tévedező sorsa s férjéhez kötötte a későbbiekben is „nagy rabszolganő-vágya". Feltörhetett a fájó keserűség:

S egyformán sírjuk titkon száz helyütt,
Mért nem lehettünk gyermekének apja
S hogy szűzre, hitre, célra, szép s ha jó is:
Méltatlanoktól jön metamorfózis.

S ugyanez történt a másik jelképezett síkon, a közéletin is: a megvalósulóban levő új Magyarország nem azok számára látszott elkészülni, kik küzdöttek érte. „Zsiványoknak" jutott ki a „du-rész". *„S kezdéseink kincsei itt maradnak – Értékesítő, alj-sisera-hadnak"* – vádolt a költemény. A hősök érezni kényszerültek „megaláztukat", „méltatlan sorsukat", „olyanok" lettek ők, „kik cirkuszban résen néznek a ponyván". Felpanaszolták a „pazarolt hite-

ket", „szegény, elprédált kincsű életüket": a meg-nem valósulást. Ahogy Margitához küldött levelében, Tatjána levelének ebben a kései, férfias másában, Ottokár írta:

Hogy minden voltál, ugy-e jól tudod
És hogy semmim sem, ugy-e bűn és átok?
Tied volt a kívánt és teljes Élet,
Enyém száraz száj, éhség, harc és vércsepp.

A teljesség-vágy és a vágyott teljesség, a cél s a célratörés külön úton futott, nem talált egymásra. Olyanvalaki szólt a költeményekben, ki „ő helyét, nőjét soha meg nem lelte", kinek életéhez hozzátartozott a célhoz-nem-érés, a beváltatlanság.

3

Az árnyaló variációkat figyelmen kívül hagyva, csak a lényeget, a tiszta típusokat nézve, kétfajta választ adhatott a lélek a *Margita élni akar*ban ábrázolt sikertelenségre, célhoz-nem-érésre. Adhatta egyrészt a belső legyűrtség, a tragikus keserv lemondó válaszát, s adhatta másrészt a fölébe kerülés kevély, büszke szavát. S a poéma mondandójának a lényegére utalt, hogy a vers fő hőse, a mű narrátora, a benne szereplő én, ha ingásokon át is, de végső soron ezt az utóbbi feleletet adta. A jellegzetes lírai alapszín már egymaga tanúskodott erről: *irónia* s *pátosz* egymást kiegészítő, teljessé tevő szoros kettőssége határozta meg a költemény hangulati terét.

Egyrészt *irónia* – Kierkegaard találó meghatározását idézve –: a saját élet felett való szabad lebegésnek ez a vibráló művészi visszfénye vegyült be folyvást a *Margita*

élni akar énekeibe. Már maga az alapkoncepció – a hazának, az új Magyarországnak és Margitának, a szép zsidólánynak állandó közvetlen egybejátszatása – is magán hordott némi ironikus zöngét, s a művészi formálás ezt a hangulati inszcenírozást maradéktalanul kiteljesítette. Az irónia megteremtésének számtalan eszköze merült fel a műben; Az orosz formalisták kedvelt műszavát idézve: különféle stiláris-grammatikai inadekvációk „dezautomatizáltak" ebbe az irányba. Adva voltak mindenekelőtt a jellegzetes iróniát árasztó paradoxonok: a *leleplező, bagatellizáló paradoxonok.* Visszájára fordította a kimondott állítást a szókapcsolat másik – jelentéktelenítő, megfosztó – fele. *Ledér forradalmakról* (552)*, *jégmuzsikás kacajról* (563), a magyarságról, mint *Európa legbölcsebb bolondjáról* (568), *Szent Izidorról, a nagy hamisitóról* (573), *vak éjben gázoló ébredésről,* (596), *a legnagyobb hitről, a nincstelen hitről* (573) beszélt a költemény: a látszat mögött az eltérő lényeget sejtette. S ugyanebbe az irányba hatottak a jellegzetesen ironikus állítások, a *pszeudo-állítások* is: az összefüggés a komoly szavakat mint komolytalanokat számtalan esetben megsemmisítette. Bölcs, *nagy Tiszta Pistá*ról (576), az érzelmeken gúnyolódó *szellemes újságíróról* (561), szeszélyes magáról, mint *igazságtevőről* (544), *az elfáradt Krisztusok boldogságáról* (563) szólott a költő, holott nyilvánvaló volt, hogy mindennek épp az ellenkezőjét vélte.

Éppúgy, mint a bagatellizáló paradoxonok s a pszeudo-állítások, az irónia eszközét jelentették a visszájukra fordító körülírások, az ún. *litotesek* is. Ellenkező előjelű, gunyoros burkot adtak ezek egy-egy állításnak. Igennek tün-

* A számok itt is, a későbbiekben is a *Magyar Klasszikusok* című sorozatban megjelent Ady-kiadás (Budapest 1962. Szépirodalmi Könyvkiadó) első kötetének megfelelő lapjára utalnak.

tették fel az elutasítást, ígéretnek a tagadó nemet: (544: *„S én megígértem: lelkem lehiggadván – Megirom sohsemjöhet péntek napján"),* teljesedésnek a nem-teljesedést (562.: *„Bár földi dolgok rosszul teljesednek: – Mell a pisztolynak, csalásnak a hit, – Vénnek balga vágy, üszkülés a sebnek")* stb. Vibrálóvá tette az egyes mondatokat ez a körülírásokkal szóló, fölényes, játszi, ironikus kedv. S a belső komolyság aláaknázására voltak hivatottak az irónia jellegzetes túlzásai, *az aránytalan, proporciótlan túlzások is.* Azt a hírt például, hogy urával együtt külföldre távozott Margita, ilyen végletekbe csapó visszhang fogadta: *„S ekkor olyan feledés-szél suhant – Harcba tépett fejeinknek fölötte, – Mintha erdőn nagy, ősi fát kivágnak: – Vége van a mesének és világnak"* (561). S a szerelmet is ilyen kirívó állítás vitte túlzásba. *„S hogy ajkam egyszer fehér karját érte, – Esküszöm, hogy minden csatánk megérte."* (552). S kiváltképp alkalmasak voltak a stilisztikai figurák közül az irónia eszközeiül a *zeugmák* és a *halmozások* a maguk összetettsége, két, illetve több tagúsága révén könnyen ment ezeknél az irónia jegyében történő, az ő igényeinek megfelelő művészi deformálás az inadekváttá, groteszkké tétel. Külön nemű – ellentétes – dolgokat ránthatott itt egybe a leleplezni, elidegeníteni, distancirozni vágyó fantázia. Ilyen ráértéses szókapcsolat, mint például *„S addig hagyjunk szabad-utat a vágynak – S minden becsületes magyar zsiványnak"* (565), *„Olyan szép volt indulatos és dőre"* (565): a különböző, ellentétes jelentésű szavak egybemontírozása révén a hetyke, kivagyis, ironikus fölényt már rögtön sejttették.

S mint az irónia esetében általában mindig, a disszonáns hangulatú nyelvi elemek felhasználása, műbe keverése volt itt is az egyik leghatásosabb deformáló eszköz. Ez magyarázza, hogy a legkülönbözőbb formában igyekezett zökken-

tő, trivializáló elemeket vegyíteni Ady a *Margita élni akar*ba. Mintegy robbanó petárdákat helyezett el velük a vers patetikus, komoly soraiba. Amit például nagyobb méretekben utoljára nagyváradi újságíróként, a „rövid dalok" és az „alkalmi strófák" kelte idején tett, itt újból feléledt: a krokiversek hangját idézve aktuális, a napi politikai célzásokat illesztett művébe: *„Justh akarjon, ha van, hogy mit akarjon* (558); *„De rémnek hittek egy Vázsonyi Vilmost"* (546); *„Engem Nagy Györgynél jobban keserít – Vén, korcs Hunnia újra-újra násza"* (561); *„Singer és Wolfner: Magyart, a magyarnak"* (565); *„Halkul vétózva Lukács – Tisza-rendre* (570). stb. – követték egymást a közvetlen napi célozgatások. S éppúgy, mint ezek a krokielemek, az irónia irányába hatottak a versből való „kibeszélések", ezek az elidegenítő, illúziótörő közvetlenségek is. Ilyen műhelytitkokat leleplező, bizalmaskodó fordulatok sorakoztak rendre: *„Valakinek későn visszaköszön – A rövidlátó, szegény Ady Endre"* (543); *„De ez a vers tán három folytatás – És azután elnémul szépen, enyhén"* (568); *„Azután egy kis epilóg leszen – Ijedt költőknek e régi fogása"* (572). Feloldotta a belső tragikus komolyságot egy-egy ilyen demisztifikáló, bizalmas kiszólás. S hasonló hatást ért el a különféle ironikus lírai kommentárok sokasága is. *„S a Nő (magunk közt) úgyis annyit ér fel, – Amennyit hozzá férfihajlam képzel"* (543) – jegyezte meg például a költő közvetlenül az olvasóhoz szólva. Ezt a „kiszóló", elidegenítő hajlamot tükrözte vissza a zárójelek megsokasodása is. Mint például Mikszáth prózája tanúskodik róla: nemcsak a töprengésnek, de nem utolsósorban a kívüllétnek, a felülemelkedésnek – az olvasóval való összekacsintásnak volt ez az írásjele. Versben éppen ezért ritkán szerepelt, a *Margita élni akar*ban viszont – szokatlan módon – rangot adott neki az akart irónia.

De mint általában a heinei vers óta, a szókészlet, a frazeológia síkján jelentkezett itt is legerőteljesebben a hangulatkeverő ironikus szándék. Felötlő köznapi fordulatok vegyültek a műbe. „*S már rádobják a vizes takarót*" (552), „*Teknővízzel kiöntött szegény kisded*" (553), „*Ejh, most mindezt az ördög vigye el*" (558), „*S ha bakot lő a szerelmi merés*" (560), „*A fene tudja, hogy mi lesz velünk*" (561), „*Bújják ki a szeg a zsákból*" (561) – írta például gúnyosan a költő. S ezekkel a nyers, keresetlen kifejezésekkel együtt benyomultak versébe az ironizáló mindennapi szavak, a különféle vulgarizmusok s modernizmusok is. Egy gyors szemelgetés is számos ilyet vehet ki a műből. Lásd például: *agónia* (556), *akna* (550), *bizarr* (569), *blaszfémia* (548), *cimbalom-tus* (544), *dróthírek* (556), *frányás* (542), *garni* (542), *gátverseny* (577), *gyököznie* (544), *hecc* (558), *kalamajka* (563), *modellt áll* (565), *muszáj* (553), *nyekken* (559), *pardon* (569), *piktor* (545), *praktikus* (544), *rámol* (545), *ribillió* (553), *seftes* (542), *szenzáció* (551), *turbál* 552, *vicc* (561), *vorstadt* (546). S az adott összefüggésben az ironikus hatást erősítették a különféle nyelvi játékosságok is. Azt erősítették a felötlő, akart paronomáziák: „*Következik a következetlenség*" (544), „*Bízót nem kapva másokért is bízván*" (545); „*Ki vár, város, várják s nem várhat várva* (557); „*A vágytalan rossz vágyú visszavágyba*" (558) stb. S az iróniát tette teljesebbé a rímek helyenkénti játékossága. A stancának egyébként is kemény, élesen felcsapó záró rímpárjába ilyen ugrató, mozaik-rímeket helyezett el a költői fölény: *ér fel – nember* (542), *szunnyadt – politikushad* (545), *mint most – Vilmost* (546), *mind itt – hintik* (548), *tombolt – forradalom volt* (553); *gyásszal – nász-dal* (554), *levitézlett – szép lett* (554), *rogyodt sor – sokszor* (556) stb. Kikacsintó, bizalmaskodó közvetlenséggel, akart-szándékolt köznapisággal, játékossággal a vers

komolyságát állandóan oldva a szomorúság fölött lebegett a lélek. Világnézetet közölt az irónia: a fölényt jelezte.

Ez a fölény azonban nem a cinizmusnak: a szuverenitásnak volt a fölénye; nem legyintő rezignáltságot – a parciálison felülemelkedő távlatérzést jelzett. Nem véletlen, hogy nem egyedül állott. Az értelmes életek tágasságot jelző szép szenvedélyével, a nagy dolgoknak szóló okos szenvedéllyel – Schiller szavát mondva –: az ember belső függetlenségének, morális szabadságának hírül hozójával: a pátosszal forrt össze, azzal közösen határozta meg a hangulati teret. Az irónia eszközei mellett a pátosz kellékei sorakoztak rendre. Feltűntek a jellegzetes adys szakrális szavak és kifejezések. Azok hozták hírül a nem mindennapi, az ünnepi szintet. A *magyar Sionról* (542), *fehér éjek szent valamelyikéről* (541), *szent hírekről* (547), *szent olvadásról* (549), *szent harcról* (574), *szent, nyugodalmas nagy boldogságról* (559), *az apostolságról* (560), *krisztusi tettről* (566), *Názáret sarjáról* (566) beszélt a költemény. A Biblia és a zsoltárok szavai zengtek. *„Vegyétek és egyétek* – hangzott a *„szent Úrvacsora" szava* (564). S jelezve a *nagyon bibliás időket* (576), megjelent *„tömjénes gomolyogva": „Tebenned biztunk s Circumdederunt – Minden nehéz, nagy, fojtó síri zsoltár"* (571). *„Lásd fölemeltem az én szívemet"* (542) – zúgott a sursum corda. S *áldottnak* látszott (541), mi a *lelkekben* tombolt (553), az, hogy a *hitek magasra nőttek,* akarva, tiltva, de *megszentelődtek* (571). A vallásos frazeológia köntösében a pátosz pompázott. A tágasság érzése.

S ez kísértett a tágölelésű, ünnepi szavakban. *Csodás* ismeretlenről (548), *csodálatos Télről és kora-Tavaszról* (549), *hős jövőkről* (544), *hős őrületről* (564), *nagy üzenetről* (549), *nagy álmokról* (550), *nagy szerelemről és vad politikáról* (565), *táncos, nagy küldött-útról* (551), szabad,

gyönyörű megélni valókról (550) folyt itt a beszéd. Hívott a *mesék mély Szerelem-tója* (549), *nagy fény-csodákban* (560), *édes lázú visszaálmodások* (552), *különb álmok* (567) jöttek. *Álmaik sok-sok istenének élve* (546) a bennük lakó *életek ős csodáját* (556) érezték a hősök. Ünnepi, nagy méretű szavak jellemezték a mindennapjaikat, a magasságok vonzásában éltek. S a nagy méretekhez igazodott az időben is a lét. Az *ősi* volt a vers egyik vezérszava. *Ősi jaj* (556), *Ősi fa* (561), *Ősi poétás dolog* (566), *Ős magyar gyötrelem* (571) – sorakozott rendre. Oly sorsok látszottak, kiket – a vers szavait mondva – „*Nem kötnek a hitvány, pór tegnapok, – Ha hunn legendás, sok ezredű emlék*" (573). Fent éltek a hősök a pátosz hazájában, a kitágult időben, az ősi dolgok között, a Sors szomszédságában. *Sors, sors* – ismétlődött rendre, tudósítva róla, hogy a *Sorstól küldetett* (542) és a *Sorstól érlelt* (545) emberek voltak, kik *sors-útján jártak Margitának* (553). Természetes közeg, lételem volt számukra a nagy igény, a véglet. A szavak hőfoka a lélek tágasságát, a szárnyalni akarást hirdette, jelezte.

A végtelenbe húztak, pátoszt szuggeráltak a tágölelésű, belső fényű szavak, s ebbe az irányba húztak a képek is. A művészi beállítás alapsajátságát visszatükrözve a hősök lírai pozícióját a száguldás, a repülés, a *szállás* jellemezte. *Újító nagy levegőutakon szálltak* itt a szívek (553), *élő száguldó valakik* mentek (550), a *nagy Hídnak repülve* (551) *fehér szárnyakon* élni a világba (570) s azok vágtak neki *őszi zordonan Margita után az elröpülésnek* (574), S a pátosz hazájaként a kitágult, szárnyaló, száguldó életek természeti színei villantak: az ünnepiesség határozta meg a tájszemléletet. *Széles kedvvel tágultak meg a pályák* (556), *az Élet fölé kerülten* (575), *ormosodó évek ormain* (542) *Hegy szakadékánál* (542) *a magyar szakadékok mel-*

lett (573) *a vágyak tengerének szomszédságában* (577) éltek itt a hősök; ott, hol – *hivő kendő* integetve róla (569) – *omlatagon a bús tegnap-múlt emlék-bástyája meredezett* s *az éjbe gázolóknak* (569) *a robajjal siető Idő* (572) *gyújtott* máglyákat (557) *Feledés-szél suhant* ebben a kitágult romantikus, kozmikus világban (561) s *virág-esőben* (547) *szélvészváró* (546) *villó viharú tavasznapok jöttek* (573) *Véres, váratlan csillagok* villantak (568). *A fejek Égnek s csodáknak szegzetten* (547) az *Élet forró, egyetlen napjára* néztek (570). Minden kitágult. Ahogy egy nyugtalan, feszítő, halmozó kép mondta: *„Pályák, célok, emlékek, ingerek. – Békék s bánatok aranyégig nőnek"* (556).

Éppúgy mint a tér korlátait szétvető, végtelenbe húzó képeket: a pátosz határozta meg a dominans stiláris figurát – a halmozásokat is. Pointillista szókapcsolatok sorakoztak rendre. Alkalmas volt a használt strófaformának, a stancának viszonylag széles sor- s szakaszkerete ennek az alakzatnak a befogadására. Ilyen négy, öt, sőt több tagú szószerkezetek kerültek a műbe: *„Gazdátlan, bűnös, tévedt, szomjas csókok* (561), *Bűnös, dús, büszke, harcos életem"* (542), *„Csalva, kábítva, kápráztatva, fájva"* (556), *„Kinn a világban olyan messze Pest – Vidéke, sorsa, népe, rongya, gondja"* (573); *„Ami elmúlt mindenkit szépnek látunk, – Múlt, Rejtély, Tilos, Messze és Soha"* (562) stb., stb. Egymásra torlatta itt a szavakat a lélek sodró megáradottsága. Adva volt a pátosz stiláris értéket jelentő, szándékolt, beszédes pleonazmusa.

Együtt s egyszerre határozta meg a *Margita élni akar* hangulati terét két színező érzés: a pátosz s irónia. Látszólag ellentmondott egymásnak a kettő. Az egyik inkább hideg, gunyoros, eszes kétkedésnek, a negativitásnak, a másik pedig a hitnek, rajongásnak, a pozitivitásnak volt kifejezője. Együtt szereplésük mégsem jelentett disszonanciát: a

fölötteállás, a tágasság érzése – mint rejtett eszmei közös nevező – a kettőt minden ellentmondáson túl egységbe fogta, sőt: együttes megjelenésüket előnnyé tette. Mert mind a pátoszhoz, mind az iróniához hozzátartozott annak az igénye, hogy az egyén ne a mindennapokban elveszve éljen, de – magaslati helyet küzdve ki magának – fölébe lendülve. Egymagában azonban mindkét attitűdöt fenyegette saját ellentéte: a partikulárisban való elveszés. Az irónia a maga negativitása révén könnyen válhatott – Hegel szavával – „a jellemtelenség iróniájává", cinikus iróniává; könnyen lehetett az önző szűk lelkű kicsinyességnek – ismételten Hegelt idézve – a „valótlan és üres" „önélvezetnek", „beteges széplelkűségnek", „értéktelen és használhatatlan szubjektivitásnak" hordozó modora. S a pátosz is belefúlhatott, mint frázisos ál-pátosz – a jelentéktelent, a rajongásra nem méltót a szenvedély tárgyává téve – a partikulárisba, a mindennapokba. Épp ezért, minden ellentmondásosság ellenére sem semmisítette meg egymást ez a két eltérő érzelmi attitűd, hanem – mint például Heine, Marx, Csehov, Thomas Mann életműve tanúskodik róla – egymást épp ellenkezőleg: kiegészítette. A pátosz szavatolta, hogy az irónia üres, lélektelen minden-tagadásba, cinikus iróniába ne veszhessen bele, az irónia pedig – paradox módon – a pátosz komolyságát, mélységét védte: a maga erős kritikai jellege révén a végítéletet váró, chiliasztikus üres lobogástól, az álhitekkel élő hamis pátosztól a valóságra néző, gondolkodó pátoszt, az illúziótlanság kemény pátoszát elválasztotta. Egymást kiegészítve, egymást támogatva volt alkalmas így ez a két eltérő érzés – az iróniával pontosított pátosz s a pátosszal körülhatárolt irónia – arra, hogy azt, mi kettőjükben közös: a fölébe kerülést, a magaslatról nézést intenzív erővel, gőggel szuggerálja. S így lehetett a *Margita élni akar* a maga ironikus-patetikus összetettsége

révén a fölötteállás, a kicsinyességet zárójelbe tevő, belső fölény verse, nemcsak a teljességvágynak, de a teljességben látásnak, az antipartikularitásnak, a szuverenitásnak szép költeménye.

4

A művészi forma, a pátosz s irónia egymást támogató kevély tágassága már egymaga jelezte: fölébe került a *Margita élni akar* lírai hőse a kicsinyességnek, a bántott hiúságnak. A Margita utáni vágy s a nem-teljesedés lelki konfliktusát a fölény oldotta. S ennek belső tartalmi tükreként a köznapitól elütő értékrend jelent meg. Nem az egyéni siker volt itt a dolgok becsének a legfőbb mércéje. Az értékelést a fölötteállás, a teljességben-látás, az antipartikularitás igénye végezte. Átpoétizálódott a sikertelenség. Tudta a Margita-regényét elbeszélő költő, hogy: *„Sohsem azok a dús aranyhegyek, – Melyek kincseket kincsek után tárnak"*. Tudta, hogy van szépsége, varázsa a nem-találásnak. Mint versében írta:

Talán pályánk sosem találkozó,
(– Minden találkozás váratlan szégyen –)
Úgy szépek ám ezek a földi pályák,
Hogy keresők egymást meg ne találják.

Hangsúlyozandó, hogy mennyire nem a siker a fontos, mennyire nem abban keresendő az értékelés kulcsa: a szerelem itt eleve nem várt viszonzásra. Kiélezett a lírai cselekmény: a sikertelenséget külön aláhúzta. Margita férjének, siker-leszedőnek, az eredmények felgereblyézőjének igénytelen sorsok, kis érdekemberek, jóllakni akaró ügyes-

kedők jöttek. De csak azt példázta ez – a vers szavait idézve –, hogy „földi dolgok rosszul teljesednek": a belső elszánást, értéktudatot – a Margita iránti szerelmet nem befolyásolta. Mintha csak újraélődött volna itt Goethe Philenejének Lukács Györgytől oly sokszor idézett, szép kifejező szava: „Ob ich dich liebe, was geht dich an" – „Mi közöd hozzá, hogyha szeretlek". A hősök számára nem a jutalom – a szerelem volt a fontos; az számított csupán, hogy legyen egy asszony, ki – mint a vers írta – *„szeret vagy nem szeret – De ott kereng nagy álmunkra vigyázva."* Ők nem az adok-veszek kereskedelmi elve alapján gondolkodó üzletembereknek, de „Sorstól küldetett", „zászlós és mohó lelkeknek" jöttek: nem a beváltás – az érzés maga adott létüknek értelmet. Az egyéni sikerrel szembeni közönyt a végsőkig élezve eszményítődött a gőgös Adynál a már-már krisztusi, megalázkodó, főhajtó szolgálat. Ha iróniával elvegyülten is, de így csodálta a vers azt az Ottokárt, ki Margita más férfitől született gyermekét becézte:

Gügyögtetni egy asszony gyermekét,
Ki szakadt boldog ágyékából másnak
S kinek lyány-anyját úgy vágytuk vala
Nyilásán az életnek és a hársnak:
Nincs ennél csodább, forróbb valami,
Krisztusi tett, habár Ottokár tette:
Mária, József, Krisztus és ól-rácsok:
Názáret sarját áldom, a jó ácsot.

Művészet: hogy forrón megölelünk
Sorsainktól távol-eltévelygőket,
Ál-rokonokat, idegeneket,
Rég elhagyott vagy sohse talált nőket,

S ezt a művészetet gyakorolták mindvégig a költemény hősei. Nem valamiféle keresztényi hitből vagy olcsón romantikus „kék virág"-űzésből. Nagyon jól tudták ők, miképp a vers írta: *„Szép elmenni, de mégis gyönyörűbb – Álmot zúzva bár mégis visszatérni – S kiknek lelkén metafizika rágott – Adni földi ölelnivalóságot"*. Nem vetették meg ezek a hősök a beteljesedést: az evilágiság s nem a túlvilágiság szószólói voltak. Sorsukkal mégis, ennek ellenére is lemondó, önfeladó önzetlenség hirdetői lettek. Pusztán hiúságból, magukra adásból, emberi rangjukra való büszkeségből. Azért, hogy minél határozottabb legyen a polemiájuk, a határvonásuk; hogy minél tisztábban, meggyőzőbben lássék a költemény sodró, bíráló pátosza: a pusztán az énben, egyéni érdekben élő, gondolkodó nyárspolgársorsoknak s a köztük uralkodó, címekre, rangokra, sikerekre leső, telkeket vásárló hamis értékrendnek – torzító presztízsnek – gőgös elvetése.

Ennek a szemléletnek, az egyéni sikert helyére rakó fölénynek jegyében alakult mindvégig a *Margita élni akar*-ban az emberi jellemek minősítése. Két típust állított szembe egymással művében a költő: a számító, számoló „praktikusokkal", az „ügyes vagy seftes életekkel" szemben az egyéni hasznot nem legfőbb célnak vevő, messzire tekintő és messzire törő „ősi álmú embert" eszményítette. Ahogyan a mű egyik versszaka ezt a „tipológiát" félreérthetetlen megfogalmazta:

Habzsoló étvágy, mely nem válogat,
Csak kapós, táros utcát les a szemmel,
Száguldón, rablón nem hiszi soha:
Van egy másfajta, ősi álmú ember,

Ki csupa-cél és Cél felé rohan
S kit fejbe sújt mégis minden elérés,
Mert célhoz érni vagy ostoba látszat
Vagy névkártyája a gálás Halálnak.

A „habzsoló étvágy" „száguldó, rabló" sikerlovagjaival szemben megjelent a „csupa-cél" ember, „az ősi álmú ember", az az embertípus, „életük kiknek száz másokért pőre". A nyárspolgári sorsok siker-mítoszával szemben dacosan hangzott az egyéni sikert nem leglényegesebb értéknek vevő emberi életek kevély vallomása:

Harcos férfi sok-sok mindent elér
S minden sikertől keserűbb a szája:
Siker-vágy, amely telhetetlen éget,
Üdve csupán a közönségességnek.

Egy másfajta igazolás, egy másfajta értékrend tűnt fel itt az individuális haszon ellenében. Önértékké vált az életigenlő, másokra néző, emberi cselekvés, s mint ennek szimbóluma: önértékké vált a szerelem.

Mert a *szerelem* volt végső soron a poéma központi hőse, a vers egésze az ő dicséretét zengte. S több volt itt ez az érzés, mint pusztán egy nő utáni vágy, mint nemi vonzódás. Éppúgy, mint a *Lakomát* író Platónnál, avagy a Szófiáért rajongó Bloknál a világhoz való alapvető viszony, az élet értelmét megadó érzés jelent meg benne. Ahogy a költemény ezt megszólaltatta:

Úgy gondolom, hogy minden: Szerelem:
Politika, tudás, pénz, kocka, üzlet,
Apostolság, művészet, vakmerés,
Mind a csókoktól vagy csókokhoz üznek.

Alkalmas volt a szerelem arra, hogy ilyen kitágult, az emberi életet átfogó szimbolikus érzéssé váljék. Sűrítetten volt adva benne az, amit Ady az emberi élet két legnagyobb igazoló mozzanatának, önértékének vélt: egyrészt a láz, a nyugtalanság, a cselekvő szenvedély, másrészt pedig a hit, az önmagán túlnéző, másokért való lét.

Általában is felfokozza mindig a szerelem az egyéni életben a tenniakarást: a *Margita élni akar*ban pedig kiváltképp hangsúlyozottan előtérbe ugrott ez a mozzanat. A rohanó, nyugtalan szenvedélyt kifejező *láz* volt itt az egyik elirányító szó, képi síkon pedig eggyé forrt egymással Margita neve s a legkiélezettebb cselekvésforma: a *küzdelem*, a *harc*. Több volt ez a lány, mint puszta szerető: csatáknak volt egyben hívó varázsszava. Ahogy a költemény megjelenítette:

És föltárultak előttünk csaták
S csaták fölött Margita fehér árnya
Ahogy bennünket balga fiúkat
Hí a harcba, magához, haza, várva.

Neve, alakja ott kísértett mindig a viadalokban: „*S kardos kezünkben Margita nevét – Dalolták ki bő-véresen a pengék*" – hangzott róla a szó. S a szerelem érzésével együtt, attól elválaszthatatlanul – korrelációs képi motívumként – a küzdelem szavai járták át a verset. A maga *bűnös, dús, büszke, harcos életéről*, a *munka, láz, bajvívás* kemény szépségéről beszélt a mű hőse. Vallott a korról, mikor „az emberek mertek merni s bomoltak", mikor „harc dobogott", a „mikor Párizsban kék magyar acél – Masszájából formálódtak a kardok". S folyt a *harc-gyűlés*, megnyílt a *csatatér, zengő kürtök* búgtak, s *kis űzött, éhes, vad csapatok, hajszás seregek, új inszurgensek, pártot ütni készek, félig föl-*

készült, jó és szánt vitézek siettek *portyázón és társakat keresve* új meg új csatákba. Minden a merést, a cselekvést, a harcot, a vitézi létet hirdette, sugallta. Ez volt a szerelem, a visszaálmodott, vad ifjúság feledhetetlen, gyönyörű láza. S ez volt egyben az élet értelme s igazolója is. Mert amint a vers egyhelyütt, mélyről kipattanón – a cselekvés, a harc kísérő képeit mintegy összegzőn, gondolatra váltón – megfogalmazta:

Nem tenni s egy szót ki nem mondani
Szent, nyugodalmas, nagy boldogság volna,
De tenni és szólni hozzá sokat
És letörni a mai ember sorsa.
Óh, földi dolgok, ha nem kellene
Birtoktokért megmozdítani az ujjat
S úgy magatoktól ölünkbe esnétek:
Be szép volna és be kevés az Élet.

Persze, a cselekvés, a láz, a puszta szenvedély önmagában, a maga elvontságában még nem igazolás, még nem ad értelmet, hiszen a „habzsoló étvágy" önző cselekvése, vagy a reménytelenség action gratuite-je, a nietzschei heroikus pesszimizmus átpoétizált, értelmetlen tette is egyfajta cselekvés. Nem lehet feledni, nemcsak Prométheusz volt az aktivitás hőse, hanem Sziszifusz, sőt Herosztratész is. A *Margita élni akar*ban azonban a szerelem gondolatával volt ez a tett egybekapcsolva, s ehhez az érzéshez már pusztán jellegénél fogva hozzátartozott a cselekvő láz mellett egy másik elhatároló, definiáló mozzanat: a morális transzcendencia – a túlnézés az énen. Aki szeret, az valamiért másért, önmagában felülemelkedve, azaz (a szót a maga etikai s nem vallásos értelmében véve) *hittel* él: cselekvésének ha nincs is sikere, de van ösztönző, felemelő célja, van értékigénye.

S a *Margita élni akar*ban ilyen cselekvés tűnt fel: *a harc* mellett a *hit* volt a szerelem jellemző, definiáló, korrelációs motívuma. Nem véletlen, hogy a legszenvedélyesebb szerelmes, Ottokár volt egyben a „leghívőbb, a legszebb". A belsőleg kiégett, „bölcses duzzogású" életekkel szemben az „ős buzogású" lét, a hívő élet volt a költő számára az eszmény. S olyan hősöket rajzolt, kik „bízót nem kapva s másokért is bízván" küzdöttek mindig, s kiknek a cinizmus, a mindent kikezdő gúny volt a legfőbb ellenfele. *„Jaj, hogy mindenre, amibe kéne hinnünk, – Klisékben áll fölényes, pesti viccünk"* – hangzott panaszuk az „érzések hősein" gúnyolódó, s magukat „cinikusan eltagadó" életek ellen. S az énen túlnézés – a hit – legfőbb jeleként adva volt a versben a távlat, a remény.

Igaz: a nem-teljesedés, a sikertelenség határozta meg a mű cselekményét; „pazarolt hitekről" beszélt a költemény. A javíthatatlanságnak hagytak ott mindent fáradtan a hősök. *„Margita kóválygog, mink is letörődtünk, – Nem leszünk semmi, már beletörődtünk"* – hangzott a szavuk. S így vonták meg a végső mérleget: *„Jóéjszakát, be jó, hogy minden elmegy, – Hit és dühök, Margita és szerelmek"*. De ezzel az epikai menettel feleselt a vers lényegét jelentő líra. Abban, ha az irónia kételyével aláaknázva is, adva volt végig a remény, a jövő, a *Rövid kis búcsúzó* szavaival szólva: adva volt benne a „zilált hívőség": a kételyek fölött lengő harmónia; a meggyőződés arról, hogy vár valahol mégis a vágyott Margita: van teljesség, álom, a küzdésnek célja. S ha az egyéni sorsban nem is rajzolt a költő boldog véget, annak lehetőségét nem tagadta meg. Az egyéni sikertelenség, a szubjektív távlat hiánya nem ontologizálódott, pillanatnyi, egyéni érzésből nem vált általános törvény jogára igényt tartó filozófiai áligazsággá. Az objektív távlatot nem fedte így el. Az individuális kudarc ellenére

is tovább élt a remény: a „földi örökkévalóság" létének hite: a meggyőződés arról, hogy amit az egyén nem érhetett el, az összesség mégis afelé halad. A vers szavait idézve:

S ha Margita és piktor Ottokár
E mesében nem lesznek boldog párok,
Egy boldogabb végű történetet
Rajongva, sőt holtan is bizton várok.

Formai elem volt így csupán az epikai zárás, a rezignált legyintés; a sikertelenség kiélező, kirívó jeleként csak hangsúlyosabbá tette ez a láthatatlan sikert: az önmagán túlnéző, antipartikuláris, hívő, cselekvő lét értékességét. S az epikai zárás rezignáltságával mintegy feleselve a lírai zárás a nem-beletörődést, az örök készenlétet, a nem-szűnő szerelmet eszményítette. Ahogy Ottokár Margitának írta:

S egyszer mélázzon fehér kezed jelre:
Ott roskadok színed előtt térdelve.

S a tűnő Margitához is így szólt a vallomás:

Lelkünkben és a világban bolyong
Azóta s most és olykor mintha intne
S a mi szétszéledett, hős csapatunk
Glédába áll és megifjodik szinte.

S a befejezés, a *Rövid kis búcsúzó* a maga egészében a hivő, küzdő élet, a szerelmes élet szépségét dicsérte. Az utolsó szakasz sorait idézve:

Köszöntöm benned minden asszonyom,
Akik voltak s kik valaha lehetnek,
Köszöntöm fél, de nagy bátorságomat
S az énekét százféle szerelemnek
És magamtól távozó önmagam,
S beléd-álmodt szerelmeimnek lázát,
Köszöntöm és köszönöm, mert nem árva,
Ki csak egy éjen vágyott Margitára.

A „nem árva" életnek, az értelmes életnek lett a szerelem s mi egyet jelent azzal: a cselekvő, hívő lét a legfőbb záloga. Ez lett a létezés igazolója. Az emberiségben, a történelemben gondolkodó ember, a prométheuszi ember értékrendje tűnt fel. Ha az önmagába zárt én csak hamis végletekben, a happy end általtató illúzióival vagy a teljes peszszimizmus, a kilátástalanság pánikérzésével nézhetett a sorsra: ez az embertípus, a prométheuszi „ősi álmú ember" a maga reális, kemény szépségében szemlélte a létet. Nem jutalmat várt: sikert, elismerést egyéni sorsában – önértéket jelentett számára a nagy dolgokért élés, az énen túlnéző küzdés és hit maga. Jól tudta ez azt, hogy nem a privát sorsban való nyugvás, célhoz érés, de a közös, együttes, örök célra törés, az állandó, kitartó Mindenség-ostromlás az egyéni létezés értelemadója. Hisz így lesz az egyén önmagánál több: a történelemnek, az egésznek része. Mert végső soron ez a történelem: az örök szerelem, a jobbak tartós láza. A nem szűnő vágyódás a csodás Margitára.

HAZAFISÁG ÉS INTERNACIONALIZMUS

(A SZOCIALISTA HAZAFISÁG ÉS A MAGYAR SZABADSÁGHARCOS HAGYOMÁNYOK)

EGY VITA EREDMÉNYEI ÉS PROBLÉMÁI

Az 1956 utáni évek egyik legjelentősebb társadalomtudományi vitája zajlott le – Révai József műszavát használva – az ún. történelmi népi ellenzékiség, avagy – az ismertebb terminus technicusszal élve – a kurucos-szabadságharcos tradíciók kérdése körül. Nemcsak a történészek eszmecseréje volt ez, de (éppúgy, mint például a század eleji Jeanne d'Arc körüli francia vita) a szakmai körökön túlmenően az egész magyar szellemi életé; jelezve mintegy, hogy ha nem is vízválasztó (mint pl. Dózsa vagy Petőfi avagy az 1919-es örökség), de mindenesetre kulcshagyomány volt ez: a hozzá való viszonnyal a szűken történettudományi kérdéseken túl egy csomó módszertani és ideológiai probléma megítélése is szorosan összefüggött. Beletartozott végső soron ez a polémia abba a sorba, melynek kapcsán az 1956-os tragikus események okait és tanulságait igyekezett tudatosítani a maga számára a haladó gondolat. Marxista–leninista igényű nemzeti önvizsgálat volt ez. Ideológiai újat keresés.

Mindenekelőtt a módszertani oldal tette nyilvánvalóvá a vitának ezt a múltat felmérő, önkorrigáló, számvető jellegét. Egy realista igényű, a tényeket a maguk valóságában és összetettségében láttatni akaró történetírói hozzáállás szorított háttérbe a polémia során egy leegyszerűsítetten pedagogikus és teleologikus, a pártosságot rosszul értelmező s így nem egy esetben illúziókat tápláló – hamisan, torzul heroizáló – romantikus történetírói attitűdöt. Nyilvánvaló

lett a vita nyomán, hogy a történetírás nem azzal pártos s nem úgy nevel fel szocialista szellemiségre, ha mellékessé tesz, már-már elhallgat bizonyos – a haladó erők megítélése szempontjából – problematikus, negatív tényeket és előtérbe állítja a csupán kedvezőket, hanem ha komolyan veszi a maga valóságfeltáró szerepét: tudomány-mivoltát s nem ismerve fétist, törve mítoszokat, a maga realitásában, összetettségében – emberi arcával – láttatja a múltat. A naiv – mert sokban üres – lelkesedéssel szemben így erősítheti csak a nem könnyű, felszínes, de próbált meggyőződést, a kiküzdött hitet.

Szembeszegülés volt lényegében így ez a polémia a szektás-dogmatikus voluntarizmussal, a személyi kultuszos időszak szubjektivizmusával. De azon túlmenően szembeszegülés egy nemzetkarakterológiai sajátossággal is. Vitát jelentett egy, a múltból áthozott lelki örökséggel: a hagyományos magyar érzelmi mérgezettséggel. Vitát az 1956 előtti dogmatikus és revizionista túlzásokban egyaránt ható szalmaláng-pszichével, azzal az országgal, melynek legkedvesebb írója mindmáig Jókai, s amely felnőttként élve sem tudott szabadulni a maga gyermekibb énjétől, a Háry János-os, Hübele Balázs-os tényeken átugró vadromantikától. A reális látás nőtt fel itt mint igény. A szellemi szigor. Az önmaga ellen is gondolkodni tudó morális bátorság.

S elválaszthatatlan volt ettől az igénytől egy másik, kiemelendő módszertani vívmány: a szűk horizontú, parciális gondolkodásmóddal való szembefordulás. Az egyik lényegi – a szemlélet elprovincializálására leginkább alkalmas – ideológiai kérdésen, a nemzeti kérdés megközelítésén konkretizálva ezt a tendenciát: nyilvánvaló lett a polémia során, hogy egy valóban tartalmas, mert kritikai látást s így javítói vágyat is magában foglaló patriotizmus kialakításának semmiféle szűk – nemzetbe zárkózó provinciális történet-

írói szemlélet nem lehet az útja. Úgy nőhet csak fel az, ha nem lokális, de planetáris keretek között – az emberi fejlődés egészében, világtörténeti szinten – gondolkodik a historiográfia, ha nemcsak belső köze, de távlata is van a nemzeti sorshoz. Olyan történetírói magatartást sürgetett ez a polémia, amely – Russell szellemes mondását idézve – nem pusztán arra képes, hogy egy másik nemzet nacionalizmusáról ítéletet mondjon, de amely észre tudja venni s el tudja ítélni a saját nemzeti elfogultságait is, s amely éppen ezért mentes a Morgenthautól találóan ABC paradoxonnak nevezett ellentmondásosságtól. Attól az attitűdtől, amely nagy megértéssel tudja szemlélni egy *B* nemzetnek – mondjuk: a magyarnak – egy *A* nemzet (pl. az osztrákok) ellen folytatott szabadságharcait, de sokkal kevesebb megértést tanúsít már akkor, ha egy *C* nemzetnek – pl. a szlováknak avagy a horvátnak – *B* ellen folytatott szabadságküzdelmeiről van szó. Tudatosodott a vita menetében, hogy a történetírásban – mint általában minden tudományban – semmiféle kötődés, vonzódás nem gátolhatja a gondolkodás következetességét, a kérlelhetetlen logikai szigort.

Az emberi-tudósi hozzáállás, a módszertani megközelítés mellett a történelmi tudat – az értékelés – terén is módosított bizonyos hangsúlyokat ez a probléma. Felhívta a figyelmet arra a torzulásra, mely a haladó hagyományok értékrendjében a személyi kultusz időszaka alatt végbement. Részben taktikai meggondolásból – nem akarva szembeszegülni mélyre ivódott előítéletekkel –, részben pedig a fordulat éve utáni gazdasági autarkiára való törekvéseket igazolni vágyva: kiemelődtek, már-már abszolutizálódtak a szabadságharcos-függetlenségi tradíciók s szinte teljességgel háttérbe szorították ezek a másik jellegzetes hagyománytípust: az emberiség felé nyitottat, a forradalmit, az osztályharcosat. S ez a téves hangsúly a kiemelt tradíción belül is

megbosszulta magát. Eltorzult így némileg annak is az arca. Belső ellentmondásai jelentéktelenek, már-már teljességgel mellőzhetőknek tűntek. A Bocskay-, Bethlen-, Rákóczi-féle függetlenségi küzdelmektől szinte töretlen vonalban vitt ebben a szemléletben az út (s a *töretlen*en van itt elsősorban a hangsúly) az 1848–1849 s 1919-es forradalmakon át a szocializmust építő jelenig. Egy félresiklató folytonosság révén a nemzeti történelem a maga önkritikája alól mintegy felmentődött. Már-már egészében eszményi lett a múlt. Elsikkadtak a külső okok mellett a magyar történelmi fejlődés belső buktatói. Jelentéktelenedett mindenekelőtt az egyik legfontosabb, évszázados gát: a nemesi önzés, a rendi anarchia. Sőt a szabadságharcos tradíció elnagyolt, differenciálatlan szemlélete miatt megszépült némileg a magyar nemesség múltbeli arca. Nem történt meg a kellő védekezés a magyar történelemben oly mélyen ható méreg, a dzsentri szellem ellen. Csökkent a szükséges önkritikus látás: a meg nem alkuvás a hibákkal szemben.

S ezzel függött össze a vita harmadik s leglényegesebb kérdésfelvetése: a szűkebb értelemben vett ideológiai oldal; a nacionalizmussal való határozott szembefordulás is. Az 1956 előtti marxista gondolkodás nem fektetett kellő súlyt erre a kérdésre. Ellenkezőleg. Nem utolsósorban a hagyományokhoz való viszony torzulása következtében jellemző volt rá a nemzeti érzés bizonyos fokú, már-már nacionalista jellegű elmitizálása, a szigorúan következetes társadalmi-osztályszerű szemlélet olykori mellőzése is. A szabadságharcos hagyományokat idealizálva idealizálódott az ezekhez a tradíciókhoz hozzátapadó nemzeti tudat. Már-már minden kritika nélküli közvetlen kapcsolatot teremtett ez a történelmi látás – s itt megint a *közvetlen* hangsúlyos – a szocialista hazaszeretet és a függetlenségi harcokat kísérő hagyományos magyarságtudat közt. Elsikkadt a nemzeti érzés

összetettsége, történelmileg és osztályszerűen meghatározott konkrét jellege.

Elfeledkezett ez a szemlélet arról, hogy a magyar nemzetben való gondolkodást – nem utolsósorban épp a hajdani függetlenségi harcokban részt vevő erők ellentmondásossága következtében – minden korban és minden válfajában nagy erővel befolyásolta retrográd erők nemzettudata is. A szocializmus humanista szellemétől idegen provincializáló – xenofobiás és megalomániás – ideológiai tartalmak is együtt sodródtak így nem egy esetben ezzel a hittel. Hazafiság fogalma alatt – ösztönös népi hazafiságként – egy ellentmondásos történelmi úttól kialakított s így számos ellentmondást, problematikus ideológiai tartalmat magával hurcoló társadalmi mentalitás – érzés- és eszmekomplexum – eszményítődött. S mint 1956 mutatta, ez a gondolatilag nem tisztázott, heterogén jellegű, elírracionalizált érzelmi hagyaték a maga amorfitásában jobbára vak volt. Nemcsak segített ez a szocializmus erőinek a népi egység létrehozásában és megszilárdításában, de válságos helyzetben ellenük is fordult. Mint annyiszor a történelem során, szűkre szabta ez itt is a szemhatárt. Ennek szószólója csak magyarságot látott. Megfeledkezve az emberi egészről, nem volt távlata, értelmes viszonya a nemzeti sorshoz.

*

A realista, illúziótlan, távlatokra néző, differenciált történelmi látás igényét hozva, a haladó hagyományok értékelésbeli torzulásait kiigazítva, s a nemzeti érzés ahisztorikus, az osztályharc tényét – elsődlegességét – nem figyelembe vevő szemléletmódjával szakítva, az 1956 utáni marxista önvizsgálat felelős vitája volt a szabadságharcos hagyományok központi helyét megkérdőjelező történészvita. A

szocializmus szektás-dogmatikus, autarkhiás értelmezésével együttjáró, nemzetbe zárkózó, taktikázgató, apologizáló történetírói attitűdtől messzekerülve: a történelmi gondolkodást tágabbá, nyitottabbá – hungaro-centrikusból világcentrikussá –, valóban internacionalistává tette. Előkészítette ezzel mintegy a nemzetet – legalábbis a történelmi tudat szintjén – a fejlődéstől megkívánt jövő fordulatra: az egységes emberiséggé válás nagy feladatára, illetve ennek egyik első lépésére: a fokozottabb mérvű szocialista integráció megvalósítására. Érvényesült a Goethétől emlegetett historiográfiai elv: a történelem újraírására késztetett nem annyira, illetve nem pusztán az új tények felbukkanása, de elsősorban *„a múltat eltérő fényben mutató, új kilátópontok nyílása"* s ezzel összefüggőn: *„a dolgok szemléletének új módja"*. Konkrétan az adott esetben 1956 tanulságainak s az új, megoldásra váró történelmi feladatoknak gondos, elemző, történetírói számbavétele.

Ugyanakkor azonban mégsem tekinthető véletlennek az, hogy mindmáig nem zárult le megnyugtatóan ez a polémia, hogy – amint nemrégiben Pach Zsigmond Pál megjegyezte róla – még csak az egymással való konfrontálásig ha eljutottak az eltérő nézetek. Nem pusztán azon múlott ez, hogy a nacionalizmus gyökerei mélyek, messzire nyúlnak, s hogy ellenállott így a Lenintől emlegetett hatalmas erő: a megszokás ereje. A címzett mellett a feladóban is rejlett itt hiba. Rögtön a kezdet kezdetén a vitaindításban – Molnár Erik nagyhatású, a polémia menetét, fő gondolatait meghatározó cikkeiben is – adva volt már az ellenállást kiváltó mozzanat. A helyes, erjesztő kérdésfelvetéshez nem társult itt ugyanis helytálló felelet. S ennek hatására felmentettnek érezte magát a gondolkodás alól az önmagát védő provincializmus, a nem gondolkodó, érzelmi vakság:

az irracionálishoz való vonzódás. Az önvizsgálat helyett az önigazolásra kapott így alkalmat.

Igaz: már maga Molnár Erik is nem egy korrekciót tett a vita során a kezdeti túlzó problémakifejtéshez képest. S még inkább így volt ez később, más kutatóknál. Nem kétséges az, hogy nem utolsósorban épp a Molnár Erik-féle jogos, ösztönző kérdésfelvetésektől indíttatva, az így felkeltett érdeklődés nyomán számos értékes eredményt ért el az elmúlt tíz évben a függetlenségi küzdelmek s a magyar nemzet-tudat kutatása terén a történettudomány. Oly eredményeket, melyek mind a korábbi marxista történetírás vulgarizáló általánosításainak, mind pedig a Molnár Erik-féle egyoldalú téves hangsúlyoknak fölébe emelnek, s a két hamis véglet közt egy szuverén, korszerű marxista álláspont létrejöttének ígéretét hordják. De mivel a vita ezeket az új eredményeket jobbára csupán egyoldalúan, egy irányba vágón hangsúlyozta s a Molnár Erik-féle koncepció lényegi bírálatával nem kapcsolta egybe: nem tudtak áttörni az így kifejtett elvek – tertium daturként – mint önálló nézőpont alkotórészei, a közvéleménybe: a Molnár Erik-féle álláspont módosított változatainak, új kiadásának tűntek ezek csupán.

Annál is inkább így volt ez, mert a polemikus hangsúlyoknak ez az egyoldalúvá válása nem önmagában állt: egy tévesztett tendencia tükre volt ez egyben. Az a sajátos hiperesztéziás atmoszféra éreztette hatását benne, mely a dogmatizmus ellen folyó polémiák kapcsán alakult ki tudományos s művészi életünkben, s melyben konzervativizmusnak, a szektásság védelmének könyvelődött el a mindenfajta túlzásoktól óvó, figyelmeztető szó, a tiltakozás a meggondolatlan, „csakazértis" revíziók ellen. Igaz – s a tényekhez való hűség megkívánja ennek a hangsúlyozását –: következmény volt csupán ez a szubjektivisztikus felhan-

gokkal terhes antidogmatikus torzító attitűd. Következménye annak, hogy nemegy helyen uralkodó maradt közéletünkben még 1956 után is az a fajta szűk horizontú dogmatikus látás, mely revizionizmust gyanított minden valóságos, a fejlődés belső ellentmondásaira figyelmeztető kérdésfelvetésben, s adminisztratív intézkedéseket sürgetett ellenük. De ez a következmény-jelleg sem változtat azon, hogy nemcsak a kihívásban, az adott válaszban is rejlett itt hiba. Ha egy politikai gyanakvás a hivatali diktatúra eszközeit, az adminisztratív intézkedéseket kívánta fokozottabb mértékben igénybe vétetni: a kulturális élet egy másfajta diktatúrát, egy – többnyire minősítő jelzőkkel dolgozó – morális, illetve tehetségdiktatúrát – „presztízsdiktatúrát" – szegzett szembe ezzel. S ártott ez a torzult, negatív vita az egészséges szellemi légkör létrejöttének. Egy eleve ítélő, művön kívüli tényezőkre néző bizalmatlanság megnehezítette, hogy a problémák a maguk valóságos jelentésükben fogalmazódjanak meg: – Németh László találó kifejezését idézve – fantomizálás, illetve mint ennek ellentéte – legendásítás folyt itt nemegy esetben valós vita helyett. S a szabadságharcos hagyományok kérdése is bekerült ebbe a hiperesztéziásan antidogmatikus, torzító légkörbe. Fantomizálódtak itt is a vitapartnerek. Mint „az osztályharcos frazeológia ruhájába öltöztetett nacionalista és provinciális" elhajlással rendelkező „dogmatikusok", „konzervatív", „tudatlan" „szellemi nyárspolgárok" bélyegződtek meg mindazok, akik Molnár tételeinek újragondolását vélték szükségesnek. S ezzel ellentétben „nagy intellektuális bátorsággal és marxista kritikával" „kényelmes, megszokott sémákat", „megkövesedett bálványokat" szétrombolni tudó, modern alkotó szellemként jelentek meg azok, kik a másfajta nézőpont tételeit hozták. Nem az igazság, nem az érvek súlya számított itt többé, hanem egy torzító egyoldalúsággal kije-

lölt fronton – az antidogmatizmus centrálisnak feltüntetett frontján – elfoglalt, illetve feltételezetten elfoglalt álláspont: az kapott jelzőket, s nem a ténylegesen kifejtett gondolat.

Ebbe a hiperesztéziás, jobbára jelzőkkel vitázó légkörbe belehelyezve, az eltérő nézetek nemhogy közeledtek volna: megmerevedtek. Mindinkább a magyar progressziót oly torzul megosztó hamis ellentétnek, az urbánus-népies feszültségnek irányába vittek. A hatvanas évek második felének zömmel az irodalmi sajtó hasábjain zajló vitájának ez volt már a lényegi ismérve. S ezzel még inkább nőtt a fantomizálás és a legendagyártás lehetősége: az új fantomokhoz régiek társultak. Aki a Molnár Erik-féle álláspont ellen érvelt, abban sovinisztát, búsmagyarkodó parlagi figurát, ki pedig mellette, abban kozmopolitát sejtetett egy tradicionális, címkéző gyanakvás. A vita holdudvara, asszociációs mellékanyaga egyre nagyobbá vált. Feltűntek, s közvetve-közvetlen bekapcsolódtak a polémiába a magyar szellem történetében kialakult s nemegyszer annak haladó vonulatában is jelenlevő tragikus, megosztó, hamis végletek – kuruc–labanc, „sznob"–„paraszt", tiszántúli–dunántúli, „kismagyar"–„nagymagyar" stb. ál-ellentétjei. A megtett történelmi út nyomasztó öröksége – a társadalmi és a nemzeti felszabadulás hosszú időn át való ellentmondásos bonyolult viszonya, ez a sajátos múltbeli magyar nyomorúság – mint történt annyiszor fejlődésünk során, a maga utóhatásával, beidegzettségeivel ezt a vitát is ártóan befolyásolta. A kérdések tisztázása a rájuk rakódott sokfajta és sokirányú járulékos elem miatt mind fokozottabban – már-már teljességgel – lehetetlenné vált. A tényleges problémák szembesítése helyett egy árnyékküzdelem folyt itt mindinkább.

S ez a félresiklás már egymaga figyelmeztet rá: szükséges itt – épp a történelmileg kialakult ellentéteknek fölébe ke-

rülni akaró szuverén marxista álláspont kiküzdése érdekében – a felelős, lényegi újragondolás, s egy módszertani redukció révén – mintegy modellszituációt teremtve – lehántani a vitáról a később rárakódott másodlagos eszmei elemeket, s visszatérni a torzulások forrásához: a kezdet kezdetéhez. Elkerülhetetlen – a rosszul begombolt mellényt Deák Ferenc-i módra megint kigombolva – a konkrét polémiát elindító Molnár Erik-féle álláspont újból való végiggondolása. Hiszen a mozgást értető modellszituációt, mint általában mindig, legtisztábban itt is a kezdet produkálta: a mélyben ható konkrét indítékok legkönnyebben itt ragadhatók meg. S elkerülhetetlen ennek a szükségessé vált újból való végiggondolásnak a során – nem utolsósorban épp a történetírás azóta megtett korrekcióit, felszínre hozott új eredményeit figyelembe véve, azok belső logikáját követve – az egyértelmű kimondása annak, hogy ha igaza volt is Molnár Eriknek a kérdésfelvetésben, a személyi kultuszos időszak történelemszemléletének a bírálatában, s ha minden elismerést megérdemel is a kritikai részben megmutatkozó tudósi bátorság, nem volt már igaza a hozott feleletben. A torzulások – legalábbis két nem mellőzhető tartalmi kérdésben: a függetlenségi mozgalmak s a magyar patriótahagyományok értékelésében – oly súlyúak voltak itt, hogy vitathatóvá tették az egész elképzelést, nemcsak a részleteket. A lényeget – a gondolati magot érintették ezek. S ezt még egy olyan – történetírásunkat valóban megtermékenyítő – módszertani vívmány, mint a Molnár Eriktől újjáélesztett következetes marxista igény: a reális, összetett, tudományos látás s az egyértelműen osztályban való gondolkodás erjesztő igénye sem fedheti el. Az sem parancsolhat hallgatást róla. Hisz egyoldalúan alkalmazva téves ítéletekhez vezethet egy önmagában mégoly helyes módszertani elv is. És itt ez történt meg.

S nem parancsolhat hallgatást ebben a vitában a holt tudós teljesítményei iránt érzett tisztelet sem. Ellenkezőleg. Szerette idézni Molnár Engels Bebelhez intézett, 1891. május 1–2-ről keltezett levelét a tudományhoz nélkülözhetetlen szellemi mozgásszabadságról. Mindig is jellemző volt rá (végső soron a függetlenségi harcok értékeléséről kezdeményezett polémiájában is ez mutatkozott meg) egyfajta örökösen vitát provokáló, a maga kiélező kérdésfelvetéseivel lezártnak hitt problémákat újravizsgálni, s így pontosabban, árnyaltabban megfogalmazni kényszerítő, gondolkodói bátorság, intellektuális nyugtalanság. Hozzá jelent hűséget tehát a nyílt, nem kertelő beszéd, az éles polémia. S annál is inkább szükség van erre, mert nem pusztán egy történetíró – legyen az oly jelentékeny bár – érvelő túlzásainak korrekciójáról van itt végső soron szó, de a magyar haladó, baloldali értelmiségi gondolkodás egy jellegzetes hiányosságának számbavételéről is. Ott tükröződött ugyanis a Molnár Erik-féle álláspont egyoldalúságaiban a huszadik századi magyar intellektuális progresszió egyik kísértő gyengéje: a sajátos magyar baloldali ezoterizmus: a hajlamosság az elkülönülésre.

A BALOLDALI EZOTERIZMUS

Lenin utalt rá egy helyütt – a baloldali doktrinérség kérdéseiről szólva –, hogy *„gyakorlati politikai kérdésekben világtörténeti méretekre hivatkozni a legégbekiáltóbb elméleti hiba"*. Ezt a hibát nemegyszer elkövették azonban a fejlődés során a haladó gondolat huszadik századi értelmiségi magyar hívei. Mégpedig elsődlegesen nem valamifajta különleges felkészületlenségből: képzettebb, jellemesebb, szélesebb látókörű intellektuális progressziója kevés országnak

volt, mint például nekünk a század elején, avagy a harmincas években. Magatartásuk nem annyira az ő eszmei gyengeségüket, sokkal inkább az 1867 utáni magyar történelem nagy tehertételét tükrözte vissza: a haladó erők beszorítottságát, a nagybirtok s a dzsentri szellemi uralmát, az Adytól megénekelt magyar tragédiát, az ugarban maradást.

Mindenekelőtt ez érteti meg, hogy a meg nem értettség, a magány elidegenítő, tragikus útját kényszerültek járni itt nemegyszer – főleg ellenforradalmi időszakokban – a baloldali gondolat értelmiségi elkötelezettjei. Könnyen úrrá lehetett rajtuk valamifajta messzire szakasztó, elvontságra hajtó csalódottságérzet. A tömegek megtévesztettségét, saját egyedülhagyatottságukat látva magában a népben is csökkent a hitük. A konkrét valóság számbavétele helyett a világtörténelmi méretekre való hivatkozás, a közelre is tekintés helyett a csak távolra nézés került előtérbe: az elkülönülés. S ahelyett, hogy keresték volna, miként lehet eredményesen megküzdeni a jelen pillanatért, a megcsalt tömegekért: igazságaik elszigetelő külön világába vették be magukat. S bármennyire nagy értéket jelentett még ily körülmények között is gondolkodói bátorságuk hazugságokat, önáltatásokat nem tűrő, észhez apelláló bíráló látásuk, a provincializmussal szembeforduló intellektuális meg nem alkuvásuk: mégis jogos működésük kapcsán a kritikai szó: elvont, s a maguk elvontságában mégoly igaz tételeik, elszakadtak ugyanis az adott valóságtól. Maguk segítettek ezzel karanténba zárni mintegy saját magukat, a saját működésüket. Feledték mintegy azt a lenini tételt, hogy csak a meglevő néppel, emberekkel – bennük bízva, velük együttmenve – lehet a történelmet valóban formálni. A forradalmi magány –: bizalom, szeretet, s nem elkülönülés.

S jelezve azt a légüres teret, amely befogta a két háború közti, fasizálódó Magyarországon a baloldali gondolkodású

értelmiségieket, s köztük is kiváltképp a kommunistákat: adva volt ez a sajátos baloldali ezoterizmus Molnár Erik életútjában is. Még az ő nem mindennapi szellemi ereje sem volt képes arra, hogy megóvja magát a védekező aszkézisre kényszerült életek majd mindig együttjáró gyengeségétől: a csak világtörténelmi méretekre néző, elhatárolódó elvi merevségtől. Nemcsak védvára, de elszigetelője lett egyben egyik legnagyobb emberi és tudósi erénye: a morális-gondolkodói intranzingencia: az általa – ha bírálva is –, de annyira szeretett blanquista és narodnaja-voljá-s forradalmárokra emlékeztető erkölcsi szigor. Az értelmes, szükséges kompromisszumokat is elutasíttatta olykor ez vele, elvontságba vitte. A harmincas évek Molnár Erikjének nemegy tévedése, mint például értetlensége a Komintern VII. kongresszusán meghirdetett népfrontpolitikával szemben, negatív álláspontja a földreform kérdésében, a szegényparasztságban „csak ingadozó szövetségest" látó bizalmatlansága, a népi írói mozgalommal kapcsolatos egyoldalúan éles ítélete mind innen volt érthető. Egyéniségébe ivódott a magány. Nemcsak hallgatagságában, zárkózottságában kísértett ez folyvást, de gondolatainak bizonyos fokú életidegenségében, doktrinérségében is. Az adott valóságtól elszakadtak némiképp az igazságai.

A tömegek ötvenhatos félrevezetettségét, *„az 1956. évi ellenforradalmi, nacionalista és polgári demokratikus hullám feltörését"* látva, tapasztalva azt, hogy – miképpen írta – *„nemegy embert meg tudott téveszteni"* az ellenforradalom a maga jelszavaival, újraéledt benne ez az egykori, elvontan ítélő eszmei szigor. Nem véletlen, hogy ideológiatörténeti problémák kezdték el ekkor foglalkoztatni: az ellenforradalmi eseményekhez kereste a kulcsot. S elsősorban a történelmileg kialakult népi tudatban vélte fellelni azt. Hisz „eltorzult lét" „eltorzult tudata" volt az szerinte, ahol

élesen elvált egymástól – még a munkásosztály esetében is – az ideális elvont s az adott, mindennapi, közvetlen tudat. Az előbbivel szemben – amint hangsúlyozta – ez az utóbbi *„át meg át van itatva kispolgári, sőt egyenesen az uralkodó osztályok érdekeit szolgáló gondolatoktól"*. *S* az ellenforradalmi események magyarázatát mindenekelőtt itt vélte meglelni. Nem az imperialista uszításra, az elkövetett bűnökre, hibákra, nem a dogmatikus és revizionista kötélhúzásra figyelt elsősorban mint lényegi okra, de a népi tudatra. A tükör lett felelős a mutatott képért.

S meghatározón volt jelen ez a népi tudatot vádoló, elvontan ítélő eszmei szigor a tőle kezdeményezett történészvitában, a függetlenségi harcok értékeléséről szóló állásfoglalásban is. Mivel az 1956-os ellenforradalom a hajdani szabadságharcok emlékét idézte, mivel Nagy Imre áruló szociálsovinizmusa a régi függetlenségi küzdelmek frazeológiájával élt: a baloldali doktrinérség mintegy automatikusan vétómondásra érezte felhívottnak magát: heteronom, polemizáló értékelés foglalta el az autonóm helyét. A jobboldali – ellenforradalmi – egységfrontot úgy kívánta megszüntetni ez a fajta tartás, hogy feledte közben a baloldali – szocialista – egységfront szükségességét, majdani távlatát.

Lenin 1914 decemberében a soviniszta mámortól félrevezetett tömegeket látva nemcsak a *nem*-et mondást, a nacionalizmus elleni tiltakozást érezte például kötelességének, de az *igen*-keresést is. A „lepénzelt lantosok", „tucat-nyárspolgárok", „szociálsoviniszták", „képmutató álhazafiságával" szemben idézett egy más előjelű nemzeti büszkeséget: a proletárokét. Hamis tartalmakkal asszociáltan nem hagyott veszni egy szép, igaz érzést: nemcsak az elhatárolódásra – az átértékelésre is volt benne képesség. Meg akart küzdeni a tömegek lelkéért. A baloldali ezoterizmusból vi-

szont hiányzott ez a fajta igény. Hagyta, hogy jobboldali kisajátítás zsákmányaivá váljanak olyan nagy súlyú, mozgósító szavak, mint például nemzet, haza, nép. S így történt ez a szabadságharcos hagyományokról szóló vita esetében is: az 1956-os ellenforradalmi visszaélésre nem a megszüntetve megőrzés, de a puszta elhatárolódás érkezett meg meddő feleletként.

S tudományos kérdésekhez képest viszonylag feltűnően nagy visszhangot vert, széles körökben kezdett hódítani ez a baloldali ezoterizmus hozta értékelés. Nem azt jelenti ez, mintha megváltozott volna a magyar társadalom arca s tágabb körökre jellemző lett volna a baloldali elkülönülés: a kor volt az, amely kedvezett az ilyen típusú bíráló jellegű hozzáállásoknak. Többféle – jogos és jogtalan – okból is divat volt ekkor – a hatvanas évek elején – a magyar értelmiségben az illúziókat üldöző látás, a romantikaellenesség. Ez volt az az időszak, mikor nagy sikert arathattak oly jellegzetes romantikát oszlató művek, mint például a személyi kultuszos időszak heroizáló munkásszemlélete ellen szót emelő Fejes-féle regény: a *Rozsdatemető*, avagy a „fényes szelek" időszakának a „Tavasz Magyarországon" korának aureoláját kérdésessé tevő Jancsó–Hernádi-film. S a romantikaellenességnek ebben a hangulatában talált viszonylag szélesebb visszhangra a Molnár Eriktől hozott nemzeti romantikaellenesség is.

Többféle – átmenetileg egy irányban ható, de végső soron más-más felé vivő – ok hatott ott ekkor a hódítani kezdő antiromantikus áradat mögött. Csak a legfontosabbakat említve közülük. Jelen volt benne a munkásmozgalom újabbkori megrázkódtatásai nyomán szükségszerűen feltűnő illúzióvesztés, a deheroizálás negatív pátosza, s a negativitás romantikája is: a neopozitivista, technicista szkepszis. Másrészt – ettől szögesen elütően – ott hatott mögötte a for-

radalmi munkásmozgalom szükségessé vált önkritikája, a „forradalmi romantika" egykori naiv hiteivel szemben felnövő reális – tudományos, tényszerű – látásra való törekvés. Mindez összecsengett a baloldali ezoterizmus hiperkriticizmusával is. Egybeolvadt, egy irányba vitt a baloldali értelmiségi elkülönülés, a dezilluzionizmus, s az önkritikus, gondolkodó, reális látásra törő szocialista igény. S az okoknak ezen összjátékában, az antiromanticizmus ezen különböző összetevői között még napjainkban sem történt meg a szükséges elvi elhatárolódás, az elkülönülés. Nem utolsósorban ez is oka annak, hogy a Molnár Eriktől megindított vita mindmáig nem hozott nyugtató eredményt.

*

A korábbi marxista történetírás álláspontjával fordult szembe Molnár felvetve a kurucos-szabadságharcos hagyományok újjáértékelésének a szükségességét. De nemcsak a személyi kultusz időszakának taktikázgató s az ellenforradalmi kisajátítást lehetővé tevő torzulásait akarta korrigálni ezzel: alapjaiban kérdőjelezte meg az egész addigi marxista elképzelést. Kérdésessé tette azt a koncepciót, mely a magyar múltnak ellentmondásosan bár, de haladó hagyományai közé sorozta nemcsak az 1848–1849-es forradalmat, de azzal együtt, attól elválaszthatatlanul a XVII., XVIII. század függetlenségi küzdelmeit is, s mely értékelést – tévhitek elkerülése végett – nem lehet elég nyomatékkal hangsúlyozni ezt – nem a személyi kultusznak az ideológiai munkát a taktikának alárendelő szellemi tartása alakított ki, de nem utolsósorban a népfrontpolitika, a saját szektás hibáival leszámolni vágyó forradalmi munkásmozgalom. Az küzdötte ki magának ezt az értékelést a harmincas években olyan kiváló kommunista történészek munkásságában, mint

amilyen mindenekelőtt Révai József s az ő kezdeményezéseit tovább folytatón Andics Erzsébet és Mód Aladár volt.

Az 1935-ös moszkvai, „népfrontos" Komintern kongresszuson elhangzott dimitrovi felhívás talált meghallásra itt. Az a követelmény, melyet – nem véletlenül – Leninnek *A nagyoroszok nemzeti büszkeségéről* című cikkére hivatkozva fejtett ki Dimitrov, s amely szerint a kommunista pártoknak szembe kell fordulniok nemcsak a nacionalizmussal, de *„a dolgozó tömegek minden nemzeti érzését" „semmibevevő" „nemzeti nihilizmussal"* is. Hiszen csak így *„akklimatizálódhatnak"*, ereszthetnek *„mély gyökereket"* lent a *„szülőföldben"*. Csak így, ezen az úton, *„nemzeti formák közt lehet sikeresen megvédeni a proletariátus nemzetközi érdekeit is"*. S mindezt a magyar viszonyokra alkalmazni kívánva, forradalmiság és magyarság – Révai József szavával: *marxizmus és magyarság* – eggyéforrasztásának útjait keresve – éppúgy mint két évtizeddel korábban történt ez Ady Endrénél – külön súlyt kapott ekkor is egy nagy érzelmi erőt jelentő hagyomány: a függetlenségi tradíció.

Általánosan elfogadottá vált a népfrontpolitika nyomán a magyar marxista történetírásban az az álláspont, mely szerint – a helyes, reális árnyalásra már az ötvenes években is törő, de a koncepció egészét ekkor még egyértelműen magáénak valló Molnár Erik szavaival szólva – *„a legfontosabb haladó hagyományaink"* közé tartoznak *„a nemzeti függetlenségért vívott szabadságharcaink"*. Az 1945 után kialakult magyar marxista történeti tudat egyik alapigazsága lett ez a tézis.

Természetesen az idő az egyes hajdanvolt történeti események következményeit mind teljesebben felszínre hozza, összefüggéseiket, jelentésüket mind átfogóbban láttatja, s így magától értetődően egyre világosabban felmérhetővé teszi a múltat is. Szükségszerűen folyvást módosul így min-

den történeti értékelés. Még a lényegüket nézve oly helytálló jellemzések sem tekinthetők soha lezártaknak: új kilátópontok nyílása során mindegyikük újragondolásra, árnyalásra szorul. S rászorult erre – nem utolsósorban a XX. kongresszus, az 1956-os események, valamint a mindjobban kibontakozó szocialista integráció kapcsán nyíló új perspektívák következtében – a Révai-féle megítélés is. Annál is inkább, mert nemcsak szélesebb látókört, az összefüggéseket jobban értető áttekintést biztosítottak a történelemtől nyert új kilátópontok, de felszínre hozták azokat a torzulásokat, egyoldalúságokat is, amelyek kezdettől fogva adottak voltak a népfrontpolitika nyomán megszülető marxista igényű magyar szabadságharc-értékelésekben. Mégpedig nem pusztán a történelmi tények nem kellő feltártsága következtében jöttek létre ezek: a pártosság uralkodó téves értelmezése – a közvetlen politikai-taktikai meggondolásoknak a tudományos munkában túlzottan nagy szerepet juttató tévesztett történelemszemlélet is ott hatott mögöttük.

Már rögtön a népfrontpolitika kezdetén jelentkezett az a veszély, melynek Molnár Erik élete utolsó művében, „a marxizmus szövetség-politikájáról" írva joggal adott – ha nem is közvetlenül a magyar viszonyokkal foglalkozva, de rájuk is gondolva – külön nyomatékot: a népfrontot jelentő osztályszövetségen belül háttérbe szorult, elhalkult a nélkülözhetetlen belső bírálat, taktikai meggondolásokból nem fordítódott kellő figyelem az elvi tisztaságra. S még inkább felerősödött ez a tendencia s innen adódóan a szabadságharcok értékelésében ható torzulás a negyvenes évek végétől kezdve a személyi kultusznak az ideológiai tudományos munkát a napi politikai szükségleteknek szinte teljességgel alárendelő tévesztett irányítása idején. Részben a nemzeti egység gondolatának formális taktikázgató értelmezése,

részben pedig a hidegháborús időszak autarkiás honvédős túlzásai miatt: a hajdani függetlenségi harcok értékelése kirívóan eltorzult.

Joggal állapította meg ennek az időszaknak történetszemléletéről írva Pach Zsigmond Pál: *„Nem abban volt tehát a hiba, hogy történelmünket osztályharcok mellett egyszersmind függetlenségi és szabadságharcok sorozatának tekintettük, hanem abban, hogy történelmi irodalmunk már-már azt a benyomást keltette: nemzeti múltunkat függetlenségi és szabadságharcok mellett tekintjük osztályharcok történetének is abban, hogy magukat az osztályharcokat is a nemzeti összefogás követelményeinek perspektívájából ábrázoltuk."* Helytálló, pontos volt ez a felmérés: a függetlenségi küzdelmek túlértékelését, szerepüknek, jelentőségüknek az osztályharc kérdéseit háttérbe szorító differenciátlan, kritikátlan, elnagyolt látását meg kellett szüntetni. S a Molnár Erik-féle vita nyomán kibontakozó konkrét történeti kutatásoknak komoly érdemük, hogy már eddig is sokat tettek ennek érdekében. Nemegy lényeges vonást módosítottak már a népfrontos politika megvalósítani akarása során létrejött kezdeti, leegyszerűsített, elnagyolt marxista történeti képen. Hasonlattal élve: egyre inkább egy móriczi típusú, realista írói alkotás tárgyává lett az, ami addig inkább csak egy Jókai-féle romantikus regény nyersanyaga volt. De – a hasonlatot tovább folytatva – ügyelni kell arra (s ez a vitának a kulcskérdése ma), hogy valóban realista mű legyen ez a most megszülető, s ne torzuljon esetleg egy deheroizáló, dezilluzionista, naturalista ábrázolássá. Mert fennáll ez a veszély. Épp ezt a buktatót elkerülendő, szükséges az egyértelmű tudatosítása annak, hogy nemcsak a személyi kultusz időszakától okozott torzulások ellen kell éles határt vonni az értékelés során, de a Molnár Eriktől képviselt szemlélet egyoldalúságai ellenében is.

Nem lehet feledni ugyanis, hogy a népfrontpolitika során létrejött értékelés ha részleteiben szükségszerűen árnyalódott, módosult, gazdagodott is az új kilátópontok nyílása következtében, s az új kutatási eredmények ismeretében: a lényeget illetően nem változott meg. A hozott új tények, új szempontok belső logikája sem módosítja azt a helyes tételt, mely szerint *„a magyar nép története az osztályharcok mellett a függetlenségi és szabadságharcok sorozatából áll"*. Molnár Erik viszont épp ezt a tézist tette kérdésessé. Nem pusztán hangsúlybeli, árnyalásbeli korrekciókat kezdeményezett, de teljes revíziót. A szabadságharcos hagyományokat – zömükben, fő hangsúlyaikban – feudális-rendi felkeléseknek értékelte csupán. Oly küzdelmeknek, melyeket – mint írta – *„csak akkor lehet szabadságharcoknak tekinteni, ha ezt, mint a polgári korszak kuruckodó történetírói irányzata tette, a feudális nemesség osztálypozíciójára helyezkedünk"*. Ha a személyi kultusz időszakának értékelése túlhangsúlyozta a megőrzést, a folytonosságot: itt épp ellenkezőleg a megszüntetésre s nem a megszüntetve megőrzésre esett a hangsúly. Egy a nemzeti tudat alakulásában nagy szerepet játszó történeti örökség – az ellentmondások feltárása, kielemzése, s az így található értékek kritikai elsajátítása, továbbvitele helyett – szűken úri tradícióvá válva szinte teljességgel kiiktatandónak tűnt a haladó hagyományok közül. Kialakult egy sajátos történetírói séma. A provincializálódás irányába vivő kurucos szemlélettel, annak romantizáló, megalomániára hajló felszínesen optimista attitűdjével nem a valóság tényleges mozgása, de egy ellenkező előjelű, önlekicsinylő, pesszimista történeti képlet állítódott szembe. Megjelent: *1.* az öntudatlan, elmaradott nép, *2.* a szűk látókörű, magyarkodó nemesség, *3.* a magányos forradalmár – illetve egyes kutatóknál – az elszigetelt, európaian művelt, kritikai látású értelmiségi sablonizáló, el-

nagyolt modellje. S ha az így létrejött történetírói trichotómiának volt is bizonyos korban bizonyos fokig valamiféle históriai jogosultsága: elabszolutizálva, történelmi paraméterré válva szükségszerűen félresiklatott: a tömegektől való elkülönülés irányába hatott.

Akarva-akaratlan múltunk egyik elhibázott történetszemléleti vonalával mutatott így, ha nem is közvetlen kapcsolatot, de mindenesetre nemegy vonatkozásban már önmagában is problémát jelentő hasonlóságot az így kialakult.

Ha a népfrontpolitika jegyében született, s a személyi kultusz taktikázó egyoldalúsításainak némileg engedő marxista értékelés – mint a polemizálók számos esetben hangsúlyozták ezt – a demokratikus kispolgári historiográfia – főleg a népi írók történelmi látása – illetve azon túlmenően a nemesi-polgári történetírás kurucos ága felé nem tudott szigorú válaszvonalat húzni: ez a szemlélet – mint többen rámutattak erre – az ellenkező előjelű téves irányoktól, a század eleji szociáldemokrácia és polgári radikalizmus, valamint a két világháború közti urbánus törekvések, illetve azokon túlmenően a Habsburg-párti történetírás hozzáállásától nem tudta magát következetesen függetleníteni. Nem véletlen, hogy a Molnár Erik-vita árnyékában kezdetét vette *A száműzött Rákóczi*t író fiatal Szekfű Gyula rehabilitálása is. Azé a Szekfű Gyuláé, akinek belső tudománytörténeti jelentősége valóban nem vitás: a szigorú, módszeres, egzakt, de ugyanakkor távlatokra néző tudományos gondolkodás igényét hozta egy romantizáló tudománytalanság uralmával szemben. Társadalmi jelentősége azonban már sokkalta problematikusabb volt. Mert ha a polgárságot képviselte is – mint Kosáry Domokos véli –, nem a haladó polgárság, de legföljebb a Monarchia uralkodó köreivel szorosan összeforrt imperialista nagytőke polgársága volt az, melynek a nevében beszélt. Hiszen – mint egy fiatal tör-

ténésznek, Dénes Iván Zoltánnak igényes tanulmánya nemrégiben felidézte ezt – a tudományos értéknek kijáró minden megbecsülés ellenére is már az egykorú progresszió oly reprezentánsa, mint Jászi Oszkár, jól tudta róla: *„nemcsak a politika, de egy világnézet örvénye választ el tőle"*. Az urbánus-népies ellentétek feléledésére nem utolsósorban ily típusú elhatárolódások elmulasztásával adott ez a vita tényleges alapot. A más előjelű túlzásokat látva igazolva érezték magukat a dogmatikus időszakban ható népieskedő kurucos túlzások.

S végül, ami a legfőbb eszmei problémát jelentette: nemcsak a népfrontgondolat nem kellő mérvű figyelembevétele tette problematikussá itt a nézőpontot: problematikussá tette azt a hazai ideológiai helyzet egyoldalú megítélése is. Nem megfelelő súlyú számbavétele annak, hogy nemcsak a nacionalizmus, a népieskedő provincializmus, a nemzeti önzés, ez a mucsai kór lehet a magyar szocialista fejlődés akadályozója, de nem kisebb mértékben gátja lehet annak egy másfajta önzés is: a nemzeti közömbösség jegyében jelentkező, szűk horizontú, vak individualizmus: a kapitalista illúziókat hegesztő nyárspolgáriság, a provinciális sznob nyugatosság is. Minden antiprovincializmus ellenére is kissé provinciálisan, hungaro-centrikusan, s nem világviszonylatban szemlélve a kérdést: nem történt meg itt kellő időben és kellő erővel a határmegvonás a mai polgári történetírás egyik legfőbb törekvése: az ún. szupranacionális látásmód felé. Szem elől vétődött, hogy csak két fronton küzdve lehet úrrá lenni itt a problémákon. Mert igaz: ha a nemzeti nihilizmus elleni küzdelem nincs állandóan s szervesen összekötve a nacionalizmus bírálatával, eltorzul ez a harc: a provincializmus, a lokális önzés zsákutcájába visz. Másfelől viszont igaz az is, ha a nacionalizmus ellen folyó vita nem társul a nemzeti nihilizmus irányába való következetes, elvi,

átgondolt határhúzással: nem a szocialista internacionalizmust, a szocialista integráció elvi alapjait erősíti az ilyen érvelés. Ellenkezőleg: fennáll a veszély, hogy mint a másik oldalon, zsákutcába visz itt is a szándék: a sznobisztikus önzés, individualizmus igazolója lesz, mi pedig az internacionalizmus s a szocialista hazafiság ütegyengetőjének készült.

BURZSOÁ SZUPRANACIONALIZMUS – SZOCIALISTA NEMZETKÖZISÉG

Közgondolkozásunkban – nem utolsósorban épp a Molnár Erik által kezdeményezett vita nyomán – kialakult egy hamis séma, mely az osztályokban való szemléletet csak a *nemzeti* vonatkozásban érzi szükségesnek, de szinte egyértelműen haladónak vél mindenfajta, a *nemzeti* előtérbe-állítása, hangsúlyozása elleni állásfoglalást. Holott nem lehet feledni, hogy éppúgy, mint a nemzeti, a fő ellentétnek, az osztályellentétnek alárendelt, annak tengelyét vertikálisan metsző és így az osztályszerűen meghatározott elvek közé tartozik a nemzetköziség is. Ahogy Lenin írta: *„ennek a fogalomnak, a nemzetköziség hive semmi tartalma és semmi értelme nincs, ha nem fejtik ki konkrétan"*. Konkrétan vizsgálva pedig – pusztán az alapvető tendenciákra szorítkozva is – világosan látszik, hogy nemcsak kétfajta nemzet van, de kétfajta nemzetköziség is. A szocialista integrációnalizmus mellett adott annak egy más – hol univerzalizmusnak, hol kozmopolitizmusnak, hol szupranacionalizmusnak nevezett – polgári válfaja is. Az amerikai történetírás olyan reprezentánsa, mint Hans Kohn, joggal állítja szembe internacionalizmusról szólva egyfelől Marx, Engels, Lenin, másfelől pedig Bentham, John Stuart Mill avagy

Wilson nevét. Ha a maga szájíze szerint értékelve is, de a valóságos tényt tudatosítja ezzel: a kétfajta nemzetköziség meglétét.

Éppen ezért nagyon leegyszerűsített az a – közvélemény nem jelentéktelen részébe – mélyen beivódott nézet, amely szerint, aki a nemzetivel polemizál s nemzeten túli formációkban gondolkodik, szükségszerűen a haladás pártján áll – illetve konkrétan a maga kérdéseit nézve –, elkerülhetetlenül a szocialista integráció mellett érvel. Másfelől pedig, aki nemzetit mond, az törvényszerűen valamiféle autarkiára hajló, provinciális, nacionalista elfogultság rabja. Nyilvánvalóan az osztályszempontok határoznak itt. S innen tekintve egyrészt nem igaz az, hogy a szocialista integráció csak az internacionalizmus kívánalma: ebbe az irányba visz a helyesen felfogott nemzeti érdek – a hazafiság – is. Másfelől pedig nem lehet feledni, hogy a termelőerők fejlődésének feltett kérdésére, a nagyobb gazdasági egységek létrejöttét sürgető kihívásra a maga módján bár, de a burzsoázia is válaszol. S így nemcsak szocialista jellegű integráció van, de kapitalista is. Nemcsak nacionalista alapon lehetséges szembefordulni a szocialista nemzetközösséggel, de egy más törvényű, más osztálytartalmú, kapitalista jellegű integrációs elképzelés birtokában, a nyugati, tőkés világhoz való vonzódás – a *szupranacionalizmus* – jegyében is.

Az 1956-os magyar ellenforradalom világosan mutatta ezeknek a látszólag ellentétes irányú eszmei erőknek – a nacionalizmusnak és a szupranacionalizmusnak – azonos irányú politikai szerepét. Nincs olyan mentalitástörténeti kutatás – mely éles választóvonalat tudna húzni a között, hol működött az ekkori tragédiák fele vivő út eszmei hajtóerői közt a szocialista integráció kezdeti formái ellen tiltakozó nacionalizmus és hol a nyugati életformát, az *American way of life*-ot bálványozó, a tőkés integrációt esz-

ménynek tekintő nemzetfölöttiség. A haza-emlegetés többnyire csak a kapitalista vonzódás, a nyugatimádat leleplezésére szolgált itt. A nemzeti nihilizmus megjelenési formája, visszájára fordult kozmopolitizmus, álcázott, rejtett individualizmus volt. Ahogy az egyik nyugatnémet Balkán-szakértő, Victor Meier meghatározta (az imperializmus antikommunista terminológia-rendszerébe illesztve be, fogalmazva át az ily típusú kelet-európai eszmei jelenségeket): a „proeuropizmus" – Brzezinski szavával – a „prowesternizmus" szerepét töltötte be itt valójában csupán az állítólagos nemzeti érzés. Elválaszthatatlanul egybekeveredett nacionalizmus és a konkrét emberi felelősségektől eloldódni vágyó nemzetfölöttiség.

Annál is inkább megtörténhetett ez, mert a magyar nacionalizmus legártóbb, legostobább, de a volt uralkodó osztályoktól a tömegek tudatába leginkább besulykolni akart válfaja: a soviniszta, „kultúrfölényes", nagyhatalmi gőg készen kínálkozott erre az összekötődésre, mintegy keretül. Az európaiság hamis tudatával nézte le ez a fajta nemzeti ideológia Kelet-Európa többi népeit, hozzátartozott az „örök nyugatosság" tévesztő eszméje, a hamis helytudat, a Balkánnal, Kelet-Európával szembeállító „kereszténység védőbástyája", „kultúra védvára", „államalkotó nép" címen emlegetett öncsaló mítosz. Tömegekhez szóló, mozgósító erővé válni akarva beöltözhetett a nacionalizmusnak ebbe az avítt, korlátolt válfajába a népet, hazát feledő individualizmus: a nyugatimádó nemzeti közömbösség.

S még az akadémiai szinten folyó társadalomtudományi kutatás sem figyelt fel kellő időben és kellő erővel erre az ideológiai jellegzetességre, az eszmék ezen álarcosbáljára, szerepcseréjére. Ez érteti meg, hogy 1956 tanulságait feldolgozva részletesen foglalkozott ugyan a nacionalizmussal, de távolról sem fordított ily gondot a polgári nemzetfölöt-

tiség kérdéseinek vizsgálatára. Jobbára publicisztikus szinten maradva, ahisztorikusan s nemegyszer moralizálón – bántó népieskedő mellékízzel – ejtett szót csupán olykor a kozmopolitizmusról. De sem fejlődéstörténeti, sem pedig tipológiai szempontból nem történt meg a beható elemzés. Pedig nyilvánvaló, hogy koronként nézve más-más törvények uralkodtak itt. Másfajta, mélyen humanista s így haladó jellege volt például a polgári nemzetfölöttiség eszméinek a feudális partikularizmust s az elválasztó vallási fanatizmusokat legyőző időkben a humanizmus – főképp pedig a felvilágosodás esztendeiben egy Voltaire, Goethe, Lessing, Goldsmith avagy Benjamin Franklin életművében. Megint más, sokkalta ellentmondásosabb szerepet töltött be ez az eszmekör a kezdődő polgári korszakban, a XIX. század liberálisainál, Bentham, John Stuart Mill munkásságában. S végül – a lényeget nézve – egyértelműen retrográddá vált a kiteljesedett polgári válság időszakában, az imperializmus éveiben. Kimerítette akkorára már ez a gondolat a maga progresszív lehetőségeit. A proletár internacionalizmus felnövekedésével párhuzamosan egyre inkább haladásellenes eszmévé torzult.

Ugyanakkor azonban nyilvánvaló az is, hogy minden időszakban az uralkodó, a jellegadó típus mellett sok egyéb válfaja is volt ennek a gondolatnak. A felvilágosodás korában a domináns típust jelentő Goethe, Lessing-féle humanisztikus világpolgáriság mellett tovább élt még például a középkori, vallásos jellegű monarchisztikus-feudalisztikus változat: a katolikus univerzalizmus is. Hasonlóképpen a XX. században a meghatározó típus – a retrográd imperialista szupranacionalizmus elvei mellett – jelen vannak, hatnak a modern felvilágosítókra, az angol fábiánusokra, a század eleji magyar radikálisokra, a harmincas évek Huizinga-típusú polgári humanistáira avagy a frankfurti szociológiai

iskola tagjaira, Adornóra, Frommra jellemző ellentmondásosabb, értelmiségi változatok is. Mint az eszmetörténetben általában, a történelmi fejlődés a maga domináns válfajaival csak irányt jelöl itt, de a sokrétűséget, az összetettséget maradéktalanul nem szünteti meg. Nem lehet egyetlen korszak vagy egyetlen típus vizsgálatára leegyszerűsíteni sosem a kérdést.

Ez az összetettség, főleg pedig ezt a történeti és tipológiai sokféleséget konkrétan elemző eszmetörténeti vizsgálatok hiánya természetszerűleg megnehezíti az ideológiai harcszempontjából olyannyira szükséges határvonást a kétfajta nemzetköziség: a szocialista és a polgári között. De csak megnehezíti, s nem teszi lehetetlenné. Néhány lényegi, elkülönítő, strukturális meghatározó így is szembeötlő. Csak kettőt kiemelve közülük. Ha más-más arányban eltérő helyet foglalva is el – hol jellegadón, domináns módon, hol alárendelten, pusztán árnyalón, más-más összefüggésbe illeszkedve be, de kezdettől fogva jellemző volt erre a gondolatra – a szocialista nemzetköziségtől élesen elütően – egyrészt bizonyos fokú *individualista* arisztokratizmus, másfelől pedig némi *nemzeti közömbösség*.

A proletár internacionalizmus legfőbb ismérve az osztályharc szellemében való gondolkodás, s innen eredően a dolgozó nép iránti felelősségérzet, az odaadás a közösség iránt. A polgári nemzetfölöttiség szószólóinál viszont – már az ősnek tekinthető, a középkori keresztény egyetemességet először humanisztikus univerzalizmussá átfogalmazó, a *tranquillitas orbis christiani*-ról álmodó Erasmustól kezdve – kisebb-nagyobb mértékben ugyan, de mindig fellelhető bizonyos fokú arisztokratizmus, idegenkedés a néptömegektől. Csöppet sem véletlen, hogy már az induláskor, a felvilágosodás korában elhangzott a világpolgársággal kapcsolatban az individualizmus veszélyeire figyelmeztető híres rousseau-i

szó: „az ún. *kozmopoliták* – írta –, *akik az emberiség iránti szeretettel helyettesítik a saját hazájuk iránti szeretetet, azért hencegnek csupán a világ egészéhez kötő vonzalmukkal, hogy senkit se kelljen szeretniük.*"

S nem véletlen az sem, hogy már ekkor, a leghaladottabb időszakban, a polgári forradalmak évtizedeiben, a rousseau-i korban is épp abban az országban talált legnagyobb súlyú képviselőkre ez a gondolat, hol leginkább volt elszakadva a polgári haladás a tömegmozgalmaktól: a XVIII. század végi Németország volt itt a fő színtér. Ahol forradalmak vitték előre ekkor az életet: nem vált ott külön a nemzeti törekvés és az univerzalizmus, a patriótaérzés és az emberiséghit. Egységbe olvadt – a magyar reformkor nagy költőinek kedves szavait idézve – *haza és emberiség.* Létrejött a polgári gondolaton belül az a sajátos XVIII. század végi, XIX. század eleji humanisztikus patrióta messianizmus, mely nemzeti hivatásnak láttatva az emberi megváltást, elválaszthatatlanul összekapcsolta a nemzeti küzdelmeket s az emberiségre való nézést. Nemcsak a polgári forradalmiság kezdeti szakaszán, Miltonnál avagy Rousseau-nál, de a későbbiekben – Mazzininál, Jeffersonnál, Victor Hugónál, Herzennél, Belinszkijnél, Mickiewicznél, avagy Petőfinél – is ott élt az a szilárd meggyőződés, hogy a békében élő, egységes, szabad emberiség boldog korszakát fogják elhozni a nemzeti egyéniségeket kiteljesítő demokratikus forradalmak. Mint például *Az ítélet*et író Petőfinél, egy jelentésűnek tűnt itt a rabszolganépek járomlerázása s a világtestvériség.

A demokratikus tömegmozgalmak nélküli XVIII. század végi Németországban viszont – a német nyomorúságnak mintegy a tükreként – hiányzott ez a – polgári forradalmi korok nagyjainak gondolkodására annyira jellemző – szoros, szerves egység. Különvált itt egy mind szűkebb horizontúvá

váló, az emberiséget számon kívül hagyó nacionalizmus s egy sokban elvont doktrinér jellegű humanista hit. Egyfelől, mint például rögtön a kezdet kezdetén, már a Herderféle humanista koncepcióban is, a nemzetire tolódott át a hazát és emberiséget egységbe fogó rousseau-i örökségen belül az erősebb hangsúly. Másfelől pedig mint az Eckermannal beszélgető kései Goethének, az *Agathon* történetét újra költő Wielandnak, az *Örök Békét* író Kantnak, avagy *Az emberi nem neveléséről* elmélkedő Lessingnek a példája mutatja: a nemzetitől elkülönülő arisztokratikus-utópisztikus szellemi igényként s így sokban absztrakt doktrinér módon fogalmazódott meg csupán a humanista tudat: az álom az egymásra talált emberiségről.

Igaz: nagy volt ennek a humanizmusnak a történelmi jelentősége még így ebben az elvont formájában is. Marxnak és Engelsnek a tömegek felszabadító harcaival összeforrt forradalmi konkrét emberiséghite elképzelhetetlen lett volna enélkül. De ahhoz, hogy ez az újfajta cselekvő, konkrét humanizmus kibontakozzék, még az óriással, még Goethével szemben is el kellett hogy hangozzék az engelsi bírálat. Fel kellett hogy fedje a kritikai látás még az ő gondolatai közt is rejtett „kis filisztercopfot". Nem lehetett elhallgatni a benne is ott élő, „korlátolt filisztert", annak *„minden egykorú nagy történelmi mozgalomtól való nyárspolgári félelmét"*.

Avagy egy másik példát véve: nem tekinthető véletlennek az, hogy épp a századvég s a századelő „szabadon lebegő" művészértelmiségei közt a *Revue Blanche*, a *Mercure de France*, a *Neue Rundschau*, a Bahr-féle *Moderne* vagy a magyar *Nyugat* szerzőinél hódított különös erővel a polgárság válságkorszakába érve a felvilágosodás hajdani kedves gondolata: a kozmopolitizmus. Világpolgárrá tette a tömegektől elhúzódó esztéta magány szomorú hőseit a pro-

fán valósággal való dacos szembenállás, a teljes eloldottság, a sehol-otthon-nem-lét. Szellemi divat volt ekkor szinte a modern nagyvárosok „vándormadarai", művészlázadói közt a Baskircsev Máriát, a nemzeten kívüliségnek ezt a legendás hősnőjét eszménynek tekintő akart hontalanság, a Barrès-féle „önkéntes gyökértelenítés". Az individualizmus zseniális őrült prófétája, a *Menschliches allzu Menschliches*-t író Nietzsche hangsúlyozott világpolgáriságával s antinémetségével nem a kivételt, a szélsőségesen egyénített típust jelentette itt. Meggyőzően mutatta az ő magatartása a sajátos, mély belső rokonságot a polgári nemzetköziség eszméi, s a tömegektől való arisztokratikus, individualisztikus elkülönülés közt.

A tömegektől való idegenkedés szükségszerűen hozta magával a nem-szocialista nemzetköziség másik jellegzetes ismérvét: a nemzeti közömbösségre való hajlamot. Igaz: a marxizmus–leninizmus – mindenfajta nacionalizmussal ellentétben – nem legfőbb célnak, de az osztályharctól meghatározott, alárendelt kérdésnek, az emberi szolidaritás nem uralkodó, de másodlagos válfajának – az összemberi, össztársadalmi érdekeknek alávetett csoportérdeknek – tekinti csupán a nemzeti kérdést. Ahogy Lenin írta *„az osztályharc érdekeinek vannak alárendelve"* itt mindig *„a nemzeti követelések"*. A nacionalizmustól való következetes belső gondolati elhatárolódásnak, a konzekvensen internacionalista gondolkodásnak mindmáig érvényes alapkövetelménye megfogalmazódott.

De a probléma valóságos helyét így meghatározva – elég csak utalni Marxnak Lafargue-gal, Leninnek Rosa Luxemburggal, Pjatakovval vagy Inessza Armanddal folytatott vitájára – rendkívüli jelentőséget tulajdonított a nemzeti kérdésnek mindig is a marxista gondolat. Sohasem engedték ennek klasszikusai, hogy (mint tette ezt pl. Lafar-

gue) „a régi világ babonái közé" tartozó jelenségként emlegesse bárki is a nemzeti érzést. Tudták, hogy milyen nagy évszázadok alatt kialakult eszmei erőt jelent ez, s mennyire áthatja, meghatározza kiváltképp gyarmati vagy félgyarmati sorban élő népeknél a tömegek életét. Lenin nemcsak „a reakciós nacionalista nyárspolgáriságnak" a munkásmozgalom soraiba való behatolása ellen tiltakozott mindig. Nemcsak azok ellen a teoretikusok ellen emelt szót, akik nem értették meg, hogy „*a proletariátus nem támogathatja a nacionalizmus megerősítését, ellenkezőleg a proletariátus azt támogatja, . . . ami egyre szorosabbra fűzi a nemzetek közti kapcsolatokat, ami a nemzetek egybeolvadását eredményezi*". Ettől elválaszthatatlanul s ezzel párhuzamosan azonban élesen szembefordult mindig azokkal is, akik, mint például Trockij, Radek, Martov avagy Buharin leírható tényezőnek, idejét múlt avitt fogalomnak vélték a *nemzetit*. A marxista–leninista gondolat egyik lényegi ismérve: a néptömegek történelmi szerepét értő s éppen ezért azok problémáira, érzéseire, hangulataira következetesen odafigyelő demokratizmus parancsolta ezt így.

A nemzetről való polgári gondolkodás szükségszerűen megjelenő antinomiáján – nacionalizmus és nemzeti nihilizmus hamis dilemmáján – felülemelt így a marxista gondolat: szembeállította mindkettővel az internacionalizmus és a szocialista hazaszeretet megbonthatatlan szoros egységét. A nem-marxista nemzetfölöttiség szószólóinál viszont – még a legjelentősebbeknél s a leggondolkodóbbaknál is – épp a túlzott felvilágosítói hajlam a „kritikai gondolkodású egyéniségek" jelentőségét felnagyító, s a tömegek történelmi szerepét nem kellően látó egyoldalúság következtében hiányzott ez az egyberendeltség, ez a „két fronton" helytálló felelősségérzés. Nem pusztán alárendelt, de szinte teljesen elhanyagolható vicinális, „parochiális" problémának

látszott itt a nemzeti kérdés. Egy arisztokratikus civilizatorikus fölényérzet a primitivitás és a műveletlenség számlájára írt minden ilyen jellegű elkötelezettséget. Nem véletlen, hogy önbecsapásnak – Lessing szavával – „hősies gyengeségnek" tűnt még a felvilágosodás korának nagy, humanista világpolgárai előtt is a hazaszeretet. Hiszen ahogy Voltaire híres szavai mondták: „lehetetlen szeretni egy olyan népes családot, melynek tagjait az egyén meg sem ismerheti", vagy ahogy Goldsmith írta: *„Mivel az egész világ egy óriás város... teljesen közömbös számomra, hogy véletlenül melyik utcáján lakom."*

S ha a felvilágosodás korában, a polgári nemzetköziségnek ebben a leghaladóbb, legpozitívabb időszakában is adott volt ez a nemzeti közömbösség, mennyivel erősebb lett ez később a polgári fejlődés ellentmondásainak kibontakozása idején. Mégpedig nemcsak a retrográd típusoknál, de a leghaladóbbaknál is. A felvilágosodás korának kozmopolita humanistái Goethéhez hasonlóan még csak a nemzeti gyűlölködést tekintették teljes joggal úgy, mint ami a „kultúra alacsonyabb fokán álló" népekre jellemző; a polgári nemzetfölöttiség későbbi reprezentánsai – a későbbi felvilágosítók – kiterjesztették már ezt az ítéletet általában is a patriotizmusra: egyre fokozódó nemzeti nihilizmus lett rájuk jellemző. John Stuart Mill szavaival szólva: a hátramaradottság biztos jeleként könyvelődött el az, ha valaki az egyén jogának fölébe helyezte a nemzetét. Az egyik modern, XX. századi felvilágosítót, Erich Frommot idézve: nem volt itt teljes értékű emberi lénynek tekinthető az, ki még nem tudta megszabadítani magát – a szélsőséges nacionalizmussal lényegében szinte teljesen egybemosott – emberi „őrülettől", a „patriotizmustól", ettől az Orwell által „önbecsapással enyhített hatalomvágynak" tekintett meddő szenvedélytől, mely – mint Harold J. Laski írta –

ha csak meg nem szüntetik a szuverén államokat, „el fogja pusztítani a civilizációt".

Tovább lehetne sorolni a példákat, de mint már az eddigi idézetek is mutatják: még a leghaladóbb időszakban s még a legprogresszívabb, legbaloldalibb típusoknál is magán hordott bizonyos fokú egyoldalúságot – arisztokratizmusra és nemzeti közömbösségre való hajlamot – a polgári-kispolgári nemzetköziség. S ez a strukturális sajátság a gondolat sorsát is meghatározta. Maradéktalanul felhasználhatta így ezt az ideológiát a maga céljaira – főleg a XX. század közepétől kezdve – az imperializmus. Mindig is volt valamiféle belső rokonság az imperialisztikus törekvések és a polgári nemzetfölöttiség eszméi között. Századokon át erős kozmopolitisztikus légkör uralkodott például a népeket elnyomó Habsburg-hatalom uralkodó osztályai közt. A maga hódító háborúi során Napóleonban is egy nemzetek fölötti államnak, a tőle irányított Európai Egyesült Államoknak gondolata élt. S nem tekinthető véletlennek az sem, hogy épp a maga erős gyarmatbirodalmát kiépítő Angliában kísértettek leginkább még az európai nacionalizmus par excellence évszázadában, még a XIX. században is kozmopolita gondolatok. Elég csak utalni lord Acton 1862-es híres esszéjére, mely első között emlegette mint eszményt – a nemzeti állam ideájával szemben – a multinacionális államot.

De ez a szükségszerű, mély összefonódottság a polgári nemzetfölöttiség és az imperializmus rendszere között 1945 után lett mindennél inkább nyilvánvalóvá. Megerősödött, táborrá szerveződött ekkorára már a szocializmus. Az elnyomott népek gyarmatosítás elleni felszabadító harca maradéktalanul kibontakozott, s a létében fenyegetett imperializmus a dolgozó osztályokat egymástól elválasztó, egymással szembeállító nacionalizmus mellett segítségül hívta a nemzetfölöttiség gondolatát is. Mozgósította a nemzeti mel-

lett az egyéni önzést: az engelsi kifejezéssel élve *„a régi természetadta nemzeti egoizmus"* mellé felvonultatta segítőtársnak *„a képmutató magánegoista kozmopolitizmust"*. A világ vezető imperialista hatalma, a föld összlakosságának mindössze 7%-át kitevő, de az emberiség összjövedelmének majd egyharmadát fogyasztó Amerikai Egyesült Államok szerette volna ennek az ideológiának a segítségével is biztosítani a maga számára a megszerzett uralmat, állandósítani a létrejött világméretű egyenlőtlenséget: az amerikai fölényt.

Nem utolsósorban ez a fejlődés, az imperialista burzsoázia 1945 utáni új taktikája érteti meg, hogy arcot váltott a nacionalizmus kérdéseiről szólva az elmúlt évtizedekben a polgári történettudomány. Ha annak régebbi, XIX. századi válfaja abszolutizálta szinte a nemzeti gondolatot, az imperializmus igényeihez hozzáidomult újfajta látás – bár a szocialista integráció elleni harcban taktikai okokból felhasználja még a nacionalizmus régi érveit – elsősorban mégis antinacionalista irányultságú már: a nemzet történelmi meghatározottságát, átmenetiségét, idejétmúltságát hangsúlyozza mindenekelőtt. Sőt, nem egy esetben, mint például Snyder avagy Hans Kohn példája mutatja, a kommunisták aknamunkájának igyekszik feltüntetni csupán a tovább ható, imperializmusellenes patriotizmust. Ahogy Snyder írta: a világban jelenleg uralkodó három ideológiai erő közül a nyugati országok „humanitarianizmusával" szemben a harmadik világ s a szocialista tábor eszmei mozgatója: „a nacionalizmus és a kommunizmus egy gyárban készült".

Mint osztrák, nyugatnémet viszonylatban Mérei Gyula már évekkel ezelőtt rámutatott erre: egy újfajta – szupranacionális – történetírás foglalta el így a XX. század második felében a polgári világban a régi nacionalista beállí-

tottságú tudományszak helyét. Eszménnyé váltak a múlt nagy, nemzetek fölötti, univerzalisztikus államalakulatai, a II. század római birodalma, a bizánci világ, III. Leó és VIII. János pápa Pax Romanát hirdető keresztény középkora, s nem utolsósorban a Habsburg-hatalom. A XX. század emberiségének egyik legnagyobb ellentmondását abban vélték fellelni ezek a kutatók, hogy a gazdaság és a tömegkommunikáció terén nemzetközivé vált modern valósághoz számos helyen még szűk, parciális tudat: nemzetre néző gondolkodás társult.

Látszólag a régi humanista fölvilágosítók örökébe léptek, az ő eszméiket élesztették újjá a polgári nemzetköziség modern szószólói. Hivatkoztak a világ szükségszerű egységesülésére; arra, hogy a gazdasági-technikai fejlődés mindinkább szűkké teszi már a nemzeti kereteket. Utaltak az ész, az értelem parancsára, mely arra kötelez, hogy nagyobb, átfogóbb szolidaritásokhoz igazodjék az egyén, s ne nemzetben – emberiségben gondolkodjék. De ezek az elvontan helyes elvek konkrétan, a maguk valóságos összefüggésében az imperialista burzsoázia érdekeinek ideológiai vetületeként lepleződtek le. Az az arisztokratikus individualizmus és nemzeti nihilizmus, amely a nagy humanista felvilágosítók világpolgáriságában is jelen volt, de csak mint alárendelt az egykorú haladás belső ellentmondásosságát mintegy tükröző, mellékes tényező: itt jellegadóvá, központi gondolattá ért. Ott hatott az így átalakított eszmekör mélyén a civilizátori gőg: az imperialista önteltség, fölény.

Ezzel a gondolattal igazolták – főképp a hidegháború éveiben, 1945 után – a vezető tőkés hatalmak a maguk retrográd politikáját: az antikommunizmust és a gyarmati népek felszabadító mozgalmaival való szembeszegülést. „A világ imperialistáinak" Lenintől emlegetett szövetsége, „a nemzetközi alapon összeforrott tőke" a szupranacionaliz-

mus tételeiben lelte meg a maga legfőbb eszmei fegyvereit. Hódított Churchill 1946-os zürichi beszédének vezérgondolata s általánossá lett az a nézet, mely szerint – John Bowle belga professzor 1955-ben megjelent könyvének megfogalmazását idézve – valamifajta nemzetköziség mentheti meg csupán a polgári társadalmat a világkommunizmus veszélyeitől. Hiszen amint az amerikai társadalomtudományi gondolkodás egyik vezető egyénisége, Morgenthau írta: nem lehet atomkorszak előttien nézni a világot az atomkorszakban, s lehetetlen nem látni azt, hogy a nemzeti elv, a nemzeti állam, a katonai, politikai és gazdasági szuverenitás korlátjává vált. S nemcsak egy olyan nyíltan a hidegháború elveit valló történész, mint Hans Kohn, de még az amerikai nemzetkutatás atyjának tekintett liberális-katolikus Hayes is az alakulni kezdő világegység nagy vívmányaként üdvözölte a NATO, SEATO kommunistaellenes agresszív tömbjeit.

S nemcsak a kommunizmus ellen jelentett eszmei fegyvert a nemzetfölöttiség, de ettől elválaszthatatlanul a gyarmati s volt gyarmati népek önállósodási törekvései ellenében is. Hiszen Hans Lemberg szavaival szólva, a nagy gazdasági egységek szükségessége elkerülhetetlenné tette a modern korban a gyarmatbirodalmak létrejöttét. Igazolódott a nemzetfölöttiség nevében a gyarmatosító múlt. Világméretűvé vált az a taktika, melyre Szun Jat-szen már 1924-ben felfigyelt, mely szerint az angol és francia gyarmatosítók el akarják hitetni az általuk leigázott népek értelmiségével, hogy elmaradottság s provincializmus mindenfajta nemzeti érzés.

„Anomáliának", „anakronizmusnak" tűnt ennek a szélsőséges kolonizáló nemzeti nihilizmusnak szemszögéből nézve a kis nemzetek léte. „Primitív, törzsi egoizmusnak", a régi vallásos babonákkal egyenértékű, „az emberi természet

atavisztikus sötét erői", „sötét istenei" közé tartozó jelenségnek látszott a patriotizmus. Az emberi haladás, a józan, objektív, kritikus gondolkodás, az individuális szabadság ellenfele lett ez; Hans Koppelmann szavaival szólva „antiintellektualizmussá", „érzelemkultusszá", az „értelem iránti bizalmatlanság" tünetévé csúfult. Trumannak az ENSZ-székház alapkőletételekor mondott beszédét idézve nem volt ez más többé, mint „elavult gondolkodásmód". Ahogy az Algéria ellen hadakat küldő francia miniszterelnök, Guy Mollet 1957-ben megfogalmazta: *„A függetlenség fogalmát meg kell szüntetni. A nemzethatárok kora véget ért."*

Ilyen elvek alapján szemlélve a kérdést szükségszerűen a primitivitás mozgalmaiként – Kedourie gúnyos szavával – „gyermekek keresztes hadjárataként" bélyegződtek meg az antiimperialista felszabadító harcok. Az elmaradottság, a kulturálatlanság küzdelmeivé változtak ezek. Kétségbe vonódott céljuk, értelmük. Elkezdődött az angol Minogue szavával szólva „a függetlenség mítosza" elleni érvelés. Mint az amerikai Emerson, Deutsch avagy az angol Kedourie egyaránt hangsúlyozta: a nemzeti felszabadító küzdelmek vezérei többnyire szegényebben, alacsonyabb szinten s szervezetlenebbül hagyták hátra az országukat, mint ahogy azt kezükbe kapták. Ahogy a legszélsőségesebb álláspontig elmenő Minogue érvelt: a gyarmati rendszernek megvolt az az előnye, hogy a helyi érdekek fölött állva, korlátok között tartotta a provinciális civódásokat, a gyarmati uralom megszűntével viszont elszabadultak ezek, s tönkretették lassan mind az új országokat. Tévútnak tűntek innen nézve az antiimperialista szabadságharcok; „a politikai rossz" új szótárát hozták ezek csupán a történelembe s nem a haladást segítették elő.

A maga negativitásában, a maga *nem*jeivel a kommunizmus, illetve a volt gyarmati világ törekvései ellen jelen-

tett eszmei fegyvert a szupranacionalizmus: pozitív tartalmában, a maga *igen*jeivel pedig a nagy nyugati fejlett, imperialista országok, elsősorban az Amerikai Egyesült Államok életformájának eszményítésére lett ez hivatott. Lényegi tartalmait nézve – ha nem is olyan nyíltan s könnyen áttetszőn, mint történt ez például a kezdet kezdetén, még a tízes években a szenvedélyes „all-deutsch" nacionalistából a liberális univerzalizmus szószólójává váló s az Egyesült Közép-Európa tervét meghirdető német Naumann esetében – de lényegében mindig az imperialista nacionalizmus megjelenési formája volt már századunkban a nemzetfölöttiség. A Lenintől „kiváltságos nemzeteknek" nevezett, nagy imperialista hatalmak nacionalizmusa rejtőzött emögé.

Meggyőzőn mutatják a gondolatnak ezt a jellegét az amerikai nemzetkutatás vezető egyéniségének, Hans Kohnnak iskolát teremtő tételei. Kétfajta nacionalizmust különböztet meg az ő elmélete: a nyitottat és a zártat: az individuális-racionálist és a közösségi jellegű irracionálist. Az utóbbi példáját a közép- és kelet-európai, valamint az ázsiai országok nemzeti érzésében véli meglelni. A francia forradalom hozta Janus-arcú nemzettudat egyik arcának – agresszív arcának – az egyént nem becsülő jakobinus nacionalizmusnak örökösei szerinte ezek. A közösségnek rendelik alá teljesen az egyént. Elzárkózás, az individuum érdekeit semmibe vevő, vak, már-már vallásos jellegű szenvedély jellemző rájuk. Ezzel szemben a nyugati hemiszférában, elsősorban az angolszász világban s ott is mindenekelőtt az Egyesült Államokban kialakult egyfajta – Kohn terminológiája szerint – nyitott nacionalizmus, egy oly nemzeti érzés, melynek nem valamiféle irracionális népkoncepció, de az individuum s az ész tisztelete, a tolerancia, egy racionális közös vállalkozás integráló volta, jelenti a legfőbb ismérvét. S nem utolsósorban hozzátartozik szerinte ehhez egy olvasz-

tó tégelyre emlékeztető, *melting pot*-szerű asszimiláló erő: magához hasonlítja a világ legkülönfélébb tájairól érkező népeket, egyéneket. Már a maga nacionalizmusával is szupranacionalizmust hirdet így. Éppen ezért megilleti a példakép-szerep. Szükségszerűen ő lett így hivatott arra, hogy a nyugati világ kialakulni kezdő egységének vezető ereje s egyben a megszületni vágyó összemberi integrációnak mintegy az előképe legyen. Kialakult a nemzetfölöttiség ideológiájának szerves részeként a nyugatimádat, az Amerikamítosz. A szocialista internacionalizmussal, melynek alapja a dolgozó osztályok testvérisége, a gyarmati s félgyarmati sorban élő elmaradott népek s általában a lent levők iránti felelősségérzés: szembeállítódott egy másfajta internacionalizmus: az imperializmusé.

A HÉTKÖZNAPOK ELLENFORRADALMA ÉS A NEMZETFÖLÖTTISÉG

A proletár internacionalizmus, mint az SZKP X. kongresszusának határozata avagy Leninnek Szaid Galivjevvel folytatott levélváltása s a Szovjetunió egész ötvenéves fejlődése mutatja, elsőrangú feladatának érzi az örökölt gazdasági s más típusú egyenlőtlenségek megszüntetését, a szabad nemzeti fejlődés lehetőségének a biztosítását. Ezen az úton – a tényleges egyenjogúság megvalósításán, az egyenrangú népek egymást gazdagító szövetségének létrehozásán át véli elérhetőnek csupán a történelmi célt – a lenini szóval –: *„minden nemzetnek egy magasabb egységbe való összeolvadását"*, a szükségessé vált összemberi közelkerülést. Szabad népek szabad társulása számára a cél. Hiszen amint Lenin írta *„a nemzetek elkerülhetetlen egybeolvadásához valamennyi elnyomott nemzet teljes felszabadítása-*

val" juthat el csupán az emberiség. A nemzetköziségnek szerves része itt a hazaszeretet, s mi egyet jelent azzal: a dolgozó tömegek problémáinak, nehézségeinek számbavétele: a népre figyelés.

A polgári nemzetfölöttiség ezzel szemben nemzeti nihilizmust hirdet. S formális egyenjogúság hangoztatása mellett is a történelmileg kialakult egyenlőtlenségeket kívánja konzerválni ezzel. Hiszen a nemzeti szempont fontosságával, a hazaszeretettel össze nem kapcsolt integrációs törekvés a gyengébbet, az elmaradottabbat szükségszerűen a gazdaságilag fejlettebbnek szolgáltatja ki. Meggyőzően mutatja ezt a mai kapitalista fejlődés. Míg a hazaszeretet és az internacionalizmus elvén alapuló szocialista államrendszeren belül az egyes országok gazdasági szintje egyenletesen nő, egymáshoz mind közelebb kerül, addig a tőkés világban egyre szélesebbre nyílik a haladottabb s az elmaradottabb országok között a fejlettségi olló. A gazdaságilag gyengébb, elesettebb népek érdekei s léte ellenében hat itt az integráció. Újkori rabszolgaságot: vendégmunkásküldést s a legfőbb termelő erőtől, az emberi agytól megfosztó kizsákmányolást: *„brain drain"*-t idéz fel a gazdasági egységesüléssel együttjáró modern migráció. Az emberiséggé válás demokratikus útjával szemben az antidemokratikus út jelenik meg itt.

A szocialista világrendszerben, mint szilárd bázisra, a történelmi fejlődés során fokozatosan megvalósuló tényleges egyenlőségre, az eltérő gazdasági és kulturális szintek közeledésére, állandó emelkedésére alapozódik a majdan – a két vagy több nyelvet szabadon váltani tudó internacionalizálódás során – létrejövő lenini „egybeolvadás": az egymást gazdagító, új minőséget teremtő, az egyre tökéletesedő nyelvismeret s egyre magasabb kulturális szint révén a kettős – nemzeti és internacionalista – létet egyszerre lehető-

vé tevő, összemberi közelkerülés. Az emberiséggé válás másik – a szupranacionalizmus elvén alapuló, antidemokratikus, imperialista – útjára ezzel ellentétben a lényegi egyenlőtlenség a legfőbb jellemző. Mutatis mutandis – magasabb síkon – a volt gyarmati népek, az amerikai néger rabszolgák áthasonulásának példája – a Lenintől elítélt „erőszakos vagy kiváltságokra támaszkodó asszimiláció" ismétlődik meg itt. Elerőtlenedésre s innen adódón jellegük feladására ítéli ez a fajta út a szegényebb népeket. Elszabadítja soraikban a szökevény létet: a külön úton járni akaró egyéni önzést. A maga szűkebb közössége iránt felelősséget érző, népével együtt menni akaró, a messzire nézés mellett közelre is néző felelős sors – a személyiség – helyett a minden közösségi kötelektől szabadulni vágyó, puszta, pőre én – az eloldott ember – az indivíduum lesz itt az eszmény. Egy szélsőséges individualizmus jár együtt ezzel a gondolattal: együtt jár vele a közösség iránti felelőtlenség.

Nem utolsósorban ez érteti meg, hogy nemcsak a kapitalista integráció eszmei cementjének szerepét tölti be a modern világban ez az eszmekör, de a szocialista tábor s az antiimperialista politikát folytató fejlődő országok ellen irányuló fellazítás egyik lényeges ideológiai eszköze is. Igazolhatja magát ennek segítségével mindenfajta, szűkhorizontú, gyáva szökevény lét. A burzsoá szupranacionalizmus érveire hivatkozva érezhetik provincializmusból kitörő, modern, XX. századi embereknek magukat az igaz huszadik század cserbenhagyói: a történelem alá szorult osztályok, népek, világméretű felszabadító háborújának, a szocializmus és az antiimperializmus küzdő táborának renegátjai. Menlevelet kap ezen az ideológián át a néppel, nemzettel, közösséggel, történelemmel mitsem törődő felelőtlenség. Menlevelet kap az egyéni önzés.

Nem utolsósorban ez érteti meg, hogy centrális szerepet játszik a fellazítás mai burzsoá modelljében a nacionalizmus mellett, attól elválaszthatatlanul a szupranacionalizmus gondolatvilága is. Ennek a kettőnek egyszerre való, együttes jelenléte adja a szocialista országokkal kapcsolatos fellazító politikának mintegy az alapképletét. Szükség van itt a nacionalizmusra. Hiszen annak minden válfaja, főképp a „nagynépi", kultúrfölényes, soviniszta gőg, de a gyanakvó, xenofobiás – elzárkózást szülő – „kisnépi" változat, az „egyedül vagyunk" nacionalizmusa is megfelelő eszköz arra, hogy világperspektívából vicinális szintre rántsa a gondolkodást, elprovincializáljon. A Szovjetunió s a többi szocialista ország iránti bizalmat csökkentve gyengíti azt az erőt, mely egyedül képes megtörni az imperializmus uralmát, bomlasztja a szocialista tábor s általában a világ haladó erőinek egységét.

De ugyanakkor, mint Brzezinski, a fellazítás korszerű receptjét kidolgozó könyvében – az *Alternative to Partition*-ban – többször hangsúlyozza: a nacionalizmussal egymagában még nem éri el a burzsoá politika a maga elé tűzött stratégiai célt. *„Nem lehet túlbecsülni* – ahogyan írja – *ennek a jelentőségét."* Az erőviszonyoknak az imperializmus javára történő megváltoztatását egymagában még nem oldja meg ez. Hiszen „a nyugati politika nem lehet oly rövidlátó" – hangsúlyozza könyvében Brzezinski –, hogy ne vegye észre „elszabadítva" Kelet-Európa kisnépei között „a nacionalizmus tigrisét", az ő érdekeit is veszélyeztetheti az így létrejött erő. Egyrészt „régi ellenségeskedéseket", „hagyományos területi és etnikai konfliktusokat" élesztheti ez újjá, kérdésessé téve az elérni akart közvetlen célt, csökkentve a kommunistaellenes oppozíció hatékonyságát, s keresztezve egyben a távolabbi tőkés tervét is: az Amerika

égisze alatt működő kelet-európai államszövetség létrejöttének imperialista elképzelését.

Másrészt – s erre esik Brzezinski óvásában a jelentősebb hangsúly – figyelni kell arra a „veszélyre", hogy – az ő terminológiájával szólva – „a pártbürokraták", s „a politikailag frissen felébredt tömegek" „öntudatos nacionalizmusával" telítve „szűk nacionalizmussá", „elkülönülésre törő xenofobiás nemzeti kommunizmussá" változhat a bátorított nemzeti érzés; oly erővé, mely azzal a jogos félelemmel élve, hogy a kapitalista monopóliumok szabad zsákmányává, az olcsó kapitalista divatok lerakodó helyévé, „Európa hátsóudvarává" válhat ismét az általa képviselt ország: az amerikai tervekkel ellentétben nem a kommunizmus, de az imperialista behatolás ellen fordul s a Szovjetunióval való szövetségre tör. Ezt a burzsoá érvelés megvető, gúnyos szavaival: „balkánizálódási", „történelmileg retrográd, befelé tájékozódó, nemzeti állammá" válási folyamatot megakadályozandó: hangsúlyozza a fellazítás modern politikai terve – s Brzezinski könyvének is ez a központi tétele –, hogy a Nyugathoz való kötődés eszméjével, a kapitalista életforma propagandájával kell a lehető legszorosabban összekapcsolni a nacionalizmus növelését. Világossá téve ezzel az imperialista hazaemlegetés legbensőbb lényegét: taktikai eszközként, az *American way of life*-nak utat törő, kommunistaellenes indulatként játszik szerepet csupán a monopolista burzsoázia mai politikai elképzeléseiben a nemzeti érzés.

Ez az összefüggés érteti meg, hogy a nacionalizmus mellett, attól elválaszthatatlanul a kapitalista vonzódás legkülönfélébb megnyilvánulási formáira, a nemzetfölöttiség polgári eszméire is építeni kíván a maga szocializmus elleni harca során a tőkés politika. Építeni kíván minden olyan erőre, amely „szorosabb kapcsolatokat sürget a Nyugattal",

amely az „Amerikai Egyesült Államokra eszményként, mint a holnap társadalmára tekint". Ezeket a vonzódásokat, „prowestern" érzéseket kell kihasználnia Brzezinski szerint: az amerikai politikának mindenekelőtt: *„kifejezett célja kell hogy legyen a sokoldalú gazdasági és politikai érintkezések előmozdítása". „Ha több erőfeszítés történt volna* – jegyzi meg például a múltból okulva – *az ötvenes években arra, hogy Jugoszláviát bevonják az összeurópai együttműködésbe, ennek az országnak néhány mai lépése – keményebb intézkedései belpolitikai téren, külpolitikában pedig a szorosabb azonosulás a kommunista világgal – talán el lett volna kerülhető."* Különleges szerepet kap így a fellazítási tervben a szupranacionalizmus: az lesz hivatott arra, hogy a kapitalista világ felé kapukat tárva, konkrét programmá, az imperializmus melletti igenné változtassa a nacionalizmus puszta elvont nemjét.

A magyar társadalomtudósok jelentős része jól látja ezt az eszmei összjátékot, jól látja a két látszólag eltérő szellemi törekvés – a nacionalizmus és a szupranacionalizmus – egymást támogató, együttes szerepét. A gyakorlatban azonban ennek ellenére is hajlik rá, hogy csak a nacionalizmust tekintse konkrét, reális veszélynek s semmibe vegye a nemzetfölöttiség, a nemzeti nihilizmus eszmei mérgét. Hiszen ahogy ezt a magatartást igazoló érv szól: tömegeket az utcára vinni, vak indulatokat életre hívni csak a nacionalizmus jelszavaival lehet, a nemzeti nihilizmus nem ébreszt szenvedélyt. Látszólag helytáll ez az érv. De csak látszólag. Csupán abban a szemléletben van ennek igaza, amely az 1956-ihoz hasonló, látványos utcai és egyéb tömegmegmozdulásokkal kapcsolja össze az ellenforradalom képzetét, s megfeledkezik arról, hogy adott emellett egy másfajta ellenforradalmiság, a hétköznapok ellenforradalmisága is. Adott az a fajta csöndes aknamunka (s épp ezt fejezi ki a

fellazítás szó), mely lassan, szinte észrevétlenül halad előre, s melynek valójában csak kiteljesítője, felszínre hozója egy-egy látványos, nemzeti kokárdákat feltűző tüntetés. S a hétköznapoknak ebben a csöndes ellenforradalmában, az ún. *erózióban, transzformálásban* a szupranacionalizmus, a nemzeti nihilizmus eszméi játsszák a vezető szerepet. Azok igazolják s hozzák magukkal azt a fajta eszményt, melyben a minden megkötöttségtől eloldódó individualizmussal, az *American way of life* bámulatával, a világ egészét, nagyobbik részét – szegényebb részét – szem elől vesztő nyugatcentrikus provincializmussal jelent lényegében egyet a sokat emlegetett s kisajátítani akart huszadik századiság: a burzsoá modernség.

S a mai fellazítás – a hétköznapok ellenforradalma – mindenekelőtt az ilyen típusú elfogultságokra, vakságokra épít. Zbigniew Brzezinski például a nyílt ellenforradalommal szemben csöndes ellenforradalmat, „evolúciós változásokat" hirdetve, a Johnsontól kezdeményezett „hídépítés politikát" kiteljesíteni kívánva, valóságos menetrendjét adja a szupranacionalizmustól igazolt szemellenzőzöttséget s individualizmust kihasználni akaró tennivalóknak. Ahogyan – a helsinki tárgyalások során később ismertté vált meghatározást elsőként használva – megállapítja: a gazdasági és kereskedelmi érintkezéseket *„az eszmék és emberek szabad áramlásának"* követelésével kell az amerikai politikának összekötnie. A „nyugatgondolat" hajdani hidegháborús „militarizálását" annak idegenforgalmasítása váltja fel itt. Az egyre sokasodó s tervszerűen irányított, politikailag átgondolt hírverésnek, propagandának lesz a feladata, hogy elültesse a lelkekben a kapitalista életforma vágyát, azt a fajta életideált, melynek pozitív pólusán a magáért való elszigetelt én áll, az a legfőbb érték, s „totalitárius gondolkodásmódként" negatív pólusra kerül mindenfajta közösség

iránti elkötelezettség. A hétköznapoknak ez a csöndes ellenforradalma, a szupranacionalizmus eszméi jegyében történő lassú fellazítás hivatott arra, hogy az esetleges látványos ellenforradalmi megmozdulások elé megteremtse a megfelelő lelki alapot, hogy életre hívja azt a mindenfajta közösségi igényt, szolgálatvágyat, elkötelezettséget cinikusan néző, semmibe vevő, individualista gondolkodásmódot, melyben sznobisztikus nyugatimádatot, a kapitalista életforma iránti rajongást takar már csupán a nemzeti jelszó.

A marxista–leninista társadalomtudománynak az ideológiai fellazítás ellen küzdve éppen ezért – mint az MSZMP 1973. januári művelődési tanácskozásán Aczél György referátuma nyomatékosan figyelmeztetett erre – két fronton kell mindig helytállnia. Nemcsak a nacionalizmusban kell látnia reális veszélyt, de ugyanilyen mértékben a szupranacionalizmus burzsoá gondolatában is. Nemcsak a lokális egoizmus – a provincializmusba lökő magyarkodás ellen kell szót emelnie, de az individualizmusra, az egyéni önzésre apelláló kozmopolitizmus ellenében is. Meg kell tenni ezt még akkor is, ha rossz választ adott erre a kérdésre a személyi kultusz időszakának politikája. Világosan kell látni ugyanis, hogy a technikai fejlettség jelenlegi fokán az aszkétikus elzárkózás, a külső határzár nem érhet már célt. Nem volt ez hatékony eszköz a hidegháború éveiben sem, s még kevésbé lehet az a békés egymás mellett élés körülményei között. Másfajta védelemre van itt már szükség. Oly szellemiségre, mely örömmel üdvözöl minden egyes lépést, mely a népeket egymáshoz közelebb hozza, s a világ békéjét, a különböző rendszerű országok közötti jó viszonyt szilárdabbá teszi, de melynek ugyanakkor van gerince, tartása. Van egy oly jellegű magára adása, nagykorú morálja, mely el tudja érni, hogy nem a külső kényszer, hanem az öntudat – a szocialista, kelet-európai s a magyar öntudat

egymást erősítve, egymásba átjátszva –, épít ellenállást; hoz létre egy oly értelmes, okos láthatatlan határt, mely átenged mindent, mi a nyugati világ kultúrájában előre mutat, ami ott érték, de visszautasítja a kapitalista társadalom morális-eszmei válságának minden jelenségét, s szembeállítja velük a maga igazságát, morális fölényét; az értelem világát; a szocialista másféleséget.

Molnár Erik a maga jogos kérdésfelvetéseire választ keresve azonban épp ezt a szükségletet, a kapitalista életforma vonzása elleni belső szellemi határ kiépítésének a szükségességét nem vette kellőképpen számba. S eltorzult így szemléletében a történelem értékelése is. Hiszen a jelen a múlt felé is mindig kilátópont. Aki ennek feladatait tévesen méri fel: egyoldalúan néz visszafelé is. Aki a mában az ideológiai fellazításnak csak egyik válfaját, a nacionalizmus buktatóját látja s nem veszi észre az imperialista eszmei behatolás másik nem kevésbé veszélyes oldalát, a nemzeti nihilizmus, a szupranacionalizmus téziseiben ott ható önzést, kapitalista mérgezettséget, a Veres Pétertől emlegetett „élvezetvallást", „liberal-individualizmust": nem figyel fel az a történelmet vizsgálva sem arra, hogy nemcsak nacionalista szűkkeblűséget, provincializmust hordtak magukban a múlt Habsburg-ellenes szabadságharcai sem, de egy mindenfajta individualizmussal szembeforduló patriotizmust, népszeretetet is. Nem veszi az észre, hogy kritikailag továbbvive, átértékelve eszmei fegyver az így létrejött érzés. Nemcsak a szocialista tudat, az internacionalizmus, de ez is segít abban, hogy a fejlett kapitalista országok fellazító törekvéseivel, vendégmunkásokat toborzó csábításaival szemben ellenerőket kapjon a lélek. Ellenerőket, hogy történelmileg kialakult egyenlőtlenségek, kirakatfölények ne tévesszék meg. A kapitalista életforma húzóerejével – a szocialista öntudat s a kelet-európai elrendeltség mellett,

velük eggyé téve, egy irányba hatva – szembeállítja ez a haladó magyar múlt régi nagyjainak, nagy alkotóinak földhöz és néphez kötődő kemény elszánását, helytálló dacát is: a sajátos magyar szabadságharcos eredetű hazaszeretet.

S ideológiai vonatkozásban ez volt a Molnár Eriktől indított vita legfőbb kérdése. A tisztázása annak, hogy vajon van-e olyan vonatkozása a függetlenségi küzdelmek során létrejött nemzeti érzésnek, mely a haladó hagyományok sorába illeszkedik be, s melyre minden minőségi ugrást jelentő új volta ellenére is joggal támaszkodhat a szocialista hazaszeretet. Molnár Erik nem utolsósorban épp ennek a dialektikus értelemben vett – megszüntetve megőrző – ideológiai folytonosságnak a feltételezését érezte elhibázottnak. Merev ellentét teremtődött az ő szemléletében a magyar múltban ható nemzeti érzés különféle formái és a szocialista hazafiság között. Ez az utóbbi az előbbieknek – az egy Petőfi-féle forradalmi patriotizmust, s a reformkori hazafiság néhány mozzanatát kivéve – nem kritikai továbbvitelét, átértékelését, de tagadását jelenthette csupán. Lényegében csak retrográd jellegű nemesi és burzsoá nemzeti tudatot látott ez a szemlélet a megtett történelmi úton, a magyar fejlődésben. Szegényebb lett így érzelmileg a múlt; szegényebb a jelen. Eltűnt a szocialista hazaszeretet mögül a gazdagító emberi háttér: a múlt, a történelem.

A MEGKÉRDŐJELEZETT HAGYOMÁNY: A SZABADSÁGHARCOS HAZASZERETET

„Amíg tehát Franciaországban a nemzeti ideológia magában foglalta a demokratizmust, addig Magyarországon a nemzeti ideológia kizárta a demokratizmust" – hangoztatta számos változatban Molnár. A korábbi magyar marxista

történetírás súlyos hibájának tűnt előtte, hogy az átöröklött magyar hazafiság ezen alapvetően antidemokratikus jellegét nem ismerte fel. Nem vette észre azt, hogy – amiképp írta – „az igazi hazaszeretetnek csak a szocialista társadalomban lehetnek gyökerei". Felrótta a dogmatizmus időszakának a taktikázgató felelőtlenségét. Hisz ahelyett, hogy *„az internacionalizmussal összeforrott szocialista hazafiságot élesen szembeállította volna a burzsoá és a feudális korszak nacionalista hazafiságával"*, épp ellenkezőleg: *„a feudális és a burzsoá korszak népi mozgalmainak, ezek hazafias tetteinek leírásával buzdított hazaszeretetre s ezzel engedményt tett a burzsoá nacionalizmusnak"*. Így került központi helyre vitacikkeiben a XVII. és XVIII. századi függetlenségi harcok kérdése. Hiszen a magyar hazafias érzés haladó vonalát feltételező írók, teoretikusok – Kölcsey Ferenctől kezdve Petőfi Sándoron, Vasvári Pálon át Ady Endréig és Révai Józsefig a másik jelentős haladó történelmi örökség: a forradalmi-osztályharcos hagyományok mellett – erre az időszakra tekintettek úgy, mint a progresszív magyar patriotizmus forrásvidékére. Kulcskérdéssé vált így a kuruckor s vele együtt általában a francia forradalom előtti nemzeti ideológiának, az ún. prenacionalista nemzettudatnak kérdése. Az ezzel kapcsolatos állásfoglalás a jelenbe szólt bele.

Számos, értékes előrevivő eredményt ért el már Molnár Erik úttörő jellegű kérdésfelvetése óta, nem utolsósorban tőle indíttatva: – főleg Arató Endre, Csatári Dániel, Mód Aladár, Rényi Péter, Szűcs Jenő és Tőkei Ferenc tanulmányaiban – a nemzettudat problémáinak a tisztázása terén a magyar marxista ideológiatörténeti kutatás. Végképp a múlté lett – s Molnár Erik vitacikkeinek minden ellentmondást kiváltó jellegűk ellenére is múlhatatlanul nagy ér-

demük ez – az osztályok fölötti örök hazafiság hamis mítosza.

Úgy kezdte szemlélni immár a tudomány a nemzetit, a nemzetet, ami valójában: nem örök érvényű, s főleg nem abszolút, de a történelmi fejlődésnek s így egyben az osztályok harcának alárendelt kategóriát látott csupán benne. Oly szolidaritásformát, mely a történelmi fejlődés egy bizonyos fokán jön létre, annak során lép mindinkább előtérbe, s lesz lassanként – az ehhez szükséges gazdasági-társadalmi előfeltételek megérlelődésével, a tőkés fejlődés előretörésével – bizonytalan, elomló érzésből tudatos politikai gondolattá, kizárólagos domináns formává – nacionalizmussá a polgári korszakban. Majd a fejlődés menetét tovább követve, ott, ahol született, a történelemben, ott is alakul át: rendelődik alá nagyobb, átfogóbb, az összemberi integráció felé mutató elkötelezettségeknek. S a szocializmusban már csak egyik – igaz: a legfontosabbak közé tartozó – összetevője lesz a közösségtudatnak: nélkülözhetetlen része, színezője, de nem determinánsa, nem fő meghatározója. Végső cél helyett közbülső forma, mellyel az egyén konkretizálja, érzékelhetővé teszi mintegy a maga közösségérzését, az emberiséghez való tartozását, de melyen ugyanakkor túl tud tekinteni: messzebbre, távolabb – az emberi egészre. Ahol valamilyen történelmi vagy belpolitikai ok következtében ez a folyamat nem így zajlik le s a nemzeti tudat, mint egyfajta elterelő manipuláló ideológia vagy sajátos pótérzés – alárendelt, szekundér érzés helyett továbbra is centrális marad: a nembeliség tudata felé vivő, kollektív emberré tevő energia helyett a szocializmushoz rendelt közösségtől, az emberiségtől elvágó gáttá, önzéssé válik az; s előbb-utóbb kérdésessé teszi a további fejlődés szocializmus felé vivő jellegét is. – A nacionalizmus elleni harc elvi alapja ezzel egyértelműen tisztá-

zottá vált: megtörtént az elabszolutizált, ahisztorikus, osztályok fölötti nemzetfogalommal való következetes szembefordulás.

Ugyanakkor azonban ezen a történelmi meghatározottságon belül a nemzeti eszme fejlődésének számos konkrét kérdése megválaszolatlan még. Megválaszolatlan egyebek között a törzsi tudattól s általában a szülőföld szeretetétől, illetve minden későbbi nemzeti érzés megelőzőjétől és megalapozójától: a jól ismert, megszokott világhoz, s az egy nyelven beszélő, egy szokással élő emberekhez való ösztönös vonzódástól, az otthonlét-vágytól elváló korai nemzettudatnak az orosz *narodnoszty* nyomán képezve a műszót: az ún. magyar népiségtudatnak kérdése. Nincs megnyugtató módon felderítve az, hogy milyen helyet foglalt el az a fajta – prenacionalista – szolidaritásforma a különféle egyéb – vallásos és hűbéri – lojalitások közt a középkor folyamán. S főleg eldöntetlen, mennyire volt jelen az uralkodó osztályokon túl a népi tömegekben?

Nyilvánvaló az, hogy mint minden bonyolult tudati jelenség nem máról holnapra, nem egyszerre jött létre – lassan alakult ki a nemzeti érzés is. Modern értelemben vett nemzettudatról, hol *nép-nemzet-állam-haza* fogalma szorosan egybeforrt, s megbonthatatlan egységgé ötvöződve összse, a legfőbb integráló, szervező elvvé vált – talán az egy Anglia példáját kivéve – a XVIII. század előtt, a megerősödött polgárságnak a feudalizmus ellen kibontakozó nagy harcai előtt nem lehet beszélni. Ez azonban nem jelenti azt, mintha elomló, homályló érzésként ugyan, de nem lett volna adott a közösségi tudat különféle formái között már korábban is valamiféle nemzeti jellegű. Többféle – gazdasági, politikai, vallási és kulturális – tényező vitt ebbe az irányba. Errefelé vitt mindenekelőtt két szorosan összefüggő – egy politikai és egy gazdasági – ok: az erős köz-

pontosított monarchiák lassú létrejötte, s ezzel kapcsolatban, ettől elválaszthatatlanul a korai tőkés fejlődés megindulása, az árutermelés növekedése (lásd pl. Anglia és Franciaország esetében). Errefelé vitt – a cseh, angol vagy holland példa tanúskodik róla – a középkori katolikus univerzalizmust megbontó külön vallások, „nemzetvallások" kialakulása. S nem utolsósorban hajtott ebbe az irányba a nyelvi-kulturális ok: a latin nyelv monopóliumának lassú megszűnése, az anyanyelv művelésének térhódítása, az ezen a nyelven írt, hagyományt jelentő irodalmak megszületése. Nem utolsósorban épp a nyelv s az irodalom kapcsán – mint Meinecke rámutatott erre – még oly országokban is formálódni kezdett a nemzeti tudat s eszmélkedni kezdett az ún. kulturális nemzet, ahol – mint például Németországban vagy Olaszországban – önálló, centralizált állam hiánya folytán az ún. államnemzetté való fejlődés egyelőre nem is volt lehetséges.

Az elsődleges tényezőt jelentő gazdasági, politikai, vallási és kulturális erjesztők mellett, ezek hatását mintegy felerősítve, megsokszorozva, kiváltképp befolyásolta a korai nemzettudatok kialakulását egy eseménytörténeti tényező, egy másodlagos faktor: az ún. konfrontációs effektus: a nyelvben, szokásban elütő s többé-kevésbé már politikai egységet jelentő idegen népekkel való összeütközés, a háború ezekkel. A konfrontálódás a másféleséget mintegy tudatosította, felszínre hozta. Nem véletlen, hogy a francia hazafiság Jeanne d'Arcban látta a maga első nagy alakját. S nem véletlen az sem, hogy Shakespeare az agincourti mezőre tette az angol patriotizmus megszületését: minden angol összetartozását – az ő lényegre ráérző írói képzelete szerint – V. Henrik itt hirdette meg. Jelzi mintegy ez a két szimbolikus adat a nemzeti érzés kialakulásának egyik belső törvényét: a konfrontálódás összehozó el-

vét. Érezteti mindig a maga hatását az idegenekkel való szembekerülés. S valószínűleg így volt ez a mi történelmünkben is.

Megfelelő súlyú s mennyiségű adat hiánya folytán nehezen eldönthető az, hogy vajon nem ment-e végbe a középkori magyar fejlődésben is az a folyamat, amely megtörtént a százéves háború Angliájában és Franciaországában, az Arany Hordával birkózó XIV. századi Oroszországban, a német nyomással szembeszegülő XIV. és XV. századi cseh s lengyel történetben, az angolok ellen küzdő XIV. és XVI. századi Skóciában avagy a Balkán népeinek korai törökellenes küzdelmeiben? Vajon az idegen hódítókkal való állandó kényszerű szembenállás folytán nem alakult-e ki már nálunk is a XV. és a XVI. század törökellenes harcai során valamiféle, az eddiginél jóval erősebb mértékű egybetartozási érzés, közösségi tudat, amely előzte mintegy a későbbi nemzeti tudatot? S vajon nem hatolt-e le ez már ekkor is a mélybe, a széles tömegekbe? A reformáció gyors térhódítása a nemesi szeparatista törekvések tükrözése mellett, nem ennek a kezdeti hangsúlyos öntudatosodásnak volt-e vajon már részben a jele?

De ha kétséges is ennek a korai, XVII. század előtti, prenacionalista magyarságtudatnak intenzív megléte, s főleg kétséges népi patriotizmusként való létezése: az már nem vitás – hisz irodalmi s történelmi tények sokasága tanúskodik róla –, hogy a nemzetről való gondolkodásnak a feudalizmus viszonyaihoz képest szokatlanul nagy mérvű belső, érzelmi feldúsulása, intenzív és extenzív kiteljesedése ment végbe „a tűz s víz között" megütköző törökkel s némettel egyaránt küzdő XVII. századi Magyarországon. Ha a XV., XVI. század törökellenes harcai során a keresztény szolidaritás játszotta is még talán a központi szerepet: a XVII. század folyamán változott a helyzet. A különféle feudális

jellegű – infra- és szupranacionális – lojalitások mellett és felett, azokat szinte már-már maga alá hajtva nagy erővel tört előre ekkor egy másfajta közösségi elv: a magyarságtudat.

Általában is a nemzeti tudat megizmosodásának százada volt ez a kor, a XVII. század, főleg annak a második fele, a harmincéves háború utáni időszak. A gazdasági fejlődés meggyorsulása, a merkantilizmus eszméinek a térhódítása éreztette a maga hatását: a középkori vallásos szolidaritást mind erősebb evilági szolidaritások kezdték keresztezni Európa-szerte. Csöppet sem véletlen, hogy ebben a században született meg az első modernnek tekinthető nemzeti gondolat: az angol polgári forradalom ideológiája. S hazánkban is ebben a században – az európai fejlődéstől valószínűleg nem függetlenül – került előtérbe a nemzeti azonosság elve. A kor verseiben uralkodó fogalommá vált ez a szó: *magyar*. Kísértett folyvást a *kedves édes haza, az áldott haza, az édes véreim, édes szép nemzetünk, a kis Magyarország* iránti szeretet.

S már nemcsak az uralkodó osztályok kiváltsága maradt ez az érzés, de – amint elsőként, árnyaltan, összetetten Klaniczay Tibor elemezte ezt – a feudális nemességtől elütő társadalmi törekvéseket is felszívott magába. A szükségszerűen uralkodó formát jelentő *nemesi rendi nemzettudat* mellett, melyben privilégiumóvást *„az nemes ember régi szabadságát", „aranyszabadságát"* jelentette csupán *„édes országunk vesztett szabadsága":* számos másféle előremutatóbb forma is feltűnt már. S ha politikailag-társadalmilag nem is voltak olyan súlyúak az ezeket szülő társadalmi erők, hogy döntő módon befolyásolhatták volna az események alakulását: eszmetörténeti szempontból mégis igen nagy a jelentőségük. A politikai történelemtől eltérően ugyanis elsődlegesen nem a számszerű túlsúly, a hatalmi

érvény rak itt hangsúlyokat, de a történelmi érvény, az igazságtartalom.

Politikailag-hatalmilag nézve jóval jelentősebb volt például a XX. század elején az a Magyarország, melyet Rákosi Jenő, Herczeg Ferenc vagy Tisza képviselt, mint az, amelynek Ady Endre volt a szószólója: az ő könyvei például alig háromszáz-négyszáz példányban, ha elkeltek, míg az előbbiek neve százezreket vonzott. Az ideológiatörténet mégis Ady gondolatainak ad külön nyomatékot, mert azok mutattak a történelembe: a minőségi szempont fölébe nőtt itt a mennyiséginek. S így volt a kuruckorral kapcsolatban is. Ha a politikai-történelmi jelentősége nem is túlozható el azoknak a társadalmi erőknek, melyek az uralkodó, feudális-rendi nemzettudat mellett egy másfajta hazafiság lehetőségét hozták, az eszmetörténet mégis köteles különös gonddal figyelni rájuk. Hisz a történelmet látszólag súlytalanságuk s kis számuk ellenére is messzetávúan ők alakították.

Csak a legfőbb, legszembeötlőbb típusokat nézve: adva volt itt mindenekelőtt egy sajátos *nemesi reform-hazafiság*. Igaz: az újabb történetírás meggyőzően bizonyította, menynyire nem lehet nemesi árutermelésről szólni ebben a században. A második jobbágyság következtében – mint Pach Zsigmond Pál írja – *„maguknak a földesuraknak »új nemessé« válási, burzsoásodási folyamata is elakadt, sőt visszafejlődött."* A „dzsentrivel" szemben a „Gutsherr" lett az irány, *s „teljesen kirajzolódott a robotgazdálkodást folytató földesúr kelet-európai arculata"*. De ha ez is volt a domináns tendencia, ez még nem jelenti azt, hogy nem voltak másfajta törekvések is.

A magyar nemesi osztály (főleg a középnemesség) történetét komplex módon feldolgozó újabb vizsgálatok feladata még, hogy választ adjanak arra a kérdésre: vajon Mol-

nár Eriknek van-e igaza s ténylegesen „személyes körülményektől", „hatalmi ambícióktól" hajtott „utópista egyéni tervkovácsolók" voltak csupán azok a messzire néző gondolkodók, államférfiak, kik Hunyadi Mátyás emlékét idézve egy önálló, erős, feudális állam – a Habsburggal szemben egy nemzeti jellegű abszolutizmus – vágyképével éltek, avagy pedig magán az uralkodó osztályon belül is volt törekvéseiknek némi bázisa? Eldöntetlen kérdés, hogy vajon adott volt-e bármennyire töredékesen is a nemességnek egy olyan műveltebb, értékesebb része, melyet nemcsak a dinasztia és az udvari arisztokrácia nemesi jogokat sértő önkényeskedése s a centralizálással szembeforduló szeparisztikus-partikuláris rendi törekvés űzött ellenzékbe, de amely a második jobbágyság elprovincializáló viszonyai közt sem adta fel az igényt a modernebb létre, az árutermelésre. Pontos, részletes vizsgálatok után mondható csak meg, hogy vajon nem volt-e a XVII. századi nemességnek egy olyan Európa felé nyitottabb csoportja, mely nem nyugodott bele a kereskedelmi utak áthelyeződése, a második jobbágyság, a rendi anarchia s nem utolsósorban az idegen uralom, az állami monopóliumok, vámrendeletek következtében is szűkké vált gazdasági mozgási térbe: a belső piacok elsorvadásába s a külsők zártságába, az árutermelés lehetőségeinek innen adódó csökkenésébe? Lázadt ezellen s kiutat keresve – a rendetlenségben rendet akarva – a rossz centralizációval egy másfajta centralizációs törekvést állított szembe, s a század nemesi függetlenségi mozgalmaiba, mintegy reformgondolatként, a nemzeti abszolutizmus igényét hozta.

De ha kétséges is egy ily jellegű társadalmi erőnek a politika mozgását befolyásolni tudó erőteljes léte, ideológiatörténeti vonatkozásban – bármily elszigetelten, szektaszerűen kis töredékként létezhetett is – mégis igen nagy a je-

lentősége. Nem utolsósorban az ő jelenléte, fogékonysága, ösztönző hatása tette lehetővé ugyanis (hisz hegyvonulat nélkül hiányzik a csúcs is), hogy egy újfajta, az egykorú haladó politikai gondolat eredményeit magáévá tevő korszerű nemzettudat fogalmazódjék meg a század legnagyobb hazai politikai vezéreiben, Bethlen Gáborban, Zrínyi Miklósban és Rákóczi Ferencben. Ha nem is lépte túl ez a magyarságszemlélet a feudális-rendi kereteket, ha nem is hozott radikálisan más eszményeket, de a nemesi elmaradottság bírálata s a javítani vágyás is hozzátartozott itt már a nemzeti érzéshez. S a rendi-nemesi patriotizmustól szögesen eltérően hozzátartozott egy fokozott megértés a jobbágytömegek s a nemzetiségek problémái iránt. A nemzeti abszolutizmus korszerű eszméit idéző patriotizmus volt ez. Az a fajta nemesi reform hazafiság, mely mintegy a *Szózat*ot előzően kimondatta már Zrínyivel a morális felelősség, az iderendeltség megkötő szavát, a *„hic vobis vel vincendum, vel moriendum est"* helytállásra késztő erkölcsi parancsát, s amely Rákóczit arra késztette, hogy minden riasztó előjel ellenére is vállalja sorsát, s elinduljon mégis Munkács felé, mert meg akarta *„érdemelni* – amiként írta – *a nép bizalmát és szeretetét"*. Bekerült itt már a nemzettudatba a feudális előítéleteket mintegy feszegetőn: a nép szeretete.

S ezen a nemesi reformhazafiságon túl – külön típusként – feltűnt az egykori Magyarországon a modern polgári nemzettudatnak mintegy közvetlen elődje, az angliai s a hollandiai puritanizmustól ihletett, nyugtalan, bíráló – polgári-nemesi – hazafiság is. Annak a szociális erőnek, mely (főleg Tolnai Gábor megállapításai nyomán) felnevelő, ösztönző társadalmi háttérnek tekinthető itt, azaz a magyar mezővárosi polgárságnak, a bennük rejlő korai magyar polgárosodási tendenciáknak lehet hogy nem sza-

bad eltúlozni a jelentőségét. S lehetséges, hogy nem szabad eltúlozni ebben a vonatkozásban Erdély szerepét sem. Hisz valószínű, hogy még a Bethlen Gábor-i fénykorra emlékezve is meddő ábránd volt csupán az, mit Bethlen Miklós írt Tótfalusinak: a vágy arra, hogy *„csináljunk Erdélyből kis Hollandiát"*. S kiváltképp lehetséges, hogy túlzás, ábránd volt Ady Endre későbbi Erdély-mítosza. Törekvése arra, hogy úgy nézze ennek a századnak Transsylvániáját, mint amely már a maga puszta létezésével is valamiféle „permanens forradalmat" jelentett: permanens forradalmat, a butaság, a sötétség középkori vad erői ellen.

De ha történetírói szemszögből nézve túlzás is mindez: ideológiatörténeti vonatkozásban nem kétséges, hogy mintegy a valóságban megrekedt polgári fejlődés eszmei meghosszabbításaként valóban úgy volt az, hogy Ady írta: *„a szabad kultúrszomjas lelkek keleti földje"* volt a XVII. századi erdőntúli ország: *„magyar gyűjtőlencséje minden kulturális sugárnak"*. Milton a kor leghaladóbb nemzettudatát, az angol forradalom nemzeteszméjét megfogalmazó értekezésében, az Areopagitica-ban, nem hiába büszkélkedett azzal, hogy „komoly és szerény Transsylvánia" hozzájuk küldi tanulni „nemcsak fiatalságát, de meglett embereit". A kor szintjén élt, a haladó világtól tanult ez a föld a nemzeti gondolat vonatkozásában is. Egy új típusú, viszonylagosan modern patriotizmus eszméjét hozták ide magukkal külső országokból olyan szellemek, mint például – csak a legnagyobbakat említve közülük – a „cseh testvérek" örökével jövő, s „a lelki tehetségek kimüveléséről" elmélkedő Comenius, a Németalföldről hazatérő Apáczai, Tótfalusi Kis, a Bázelben iskolázó Pápai-Páriz Ferenc. A haladás és a kultúra fogalmával forrt össze náluk a nemzeti érzés: élesen bíráló – mintegy kultúrkritikai – hazafi-

ság volt ez. (Nem véletlen, hogy szerepet kapott már benne a nyelvi követelmény.)

A hazát szeretni egyet jelentett itt a *„nagy írástudatlanság"*, *„szégyenletes tudatlanság"*, *„aluszékony tespedés"*, *„restség"*, *„szamár tunyaság"*, ostorozásával, az elmaradottság, *„a rongyos város, piszkos utca, ronda közút"*, *„rosszul kormányzott közügy"* gyűlöletével. Egyet jelentett egy újfajta erénynek – a hagyományos nemesi vitézség helyett a polgári erénynek –: a munkás életnek az idézésével. A felháborodással amiatt, hogy *„minden műipari dologban az idegen segítségére szorulunk"*, s éppen ezért *„az idegeneknek csak gúnyjai vagyunk"*, *„barbároknak, bárgyúknak, tudatlanoknak, faragatlanoknak"* tarthatnak bennünket. Későbbi korok progresszív patriotizmusa felé mutatva előre az elmaradottság miatti szégyenérzet, düh ötvöződött egybe itt a hazaszeretettel. A kritikai jelleg.

Végül, mint jellegzetes válfaj megérlelődött a század folyamán egy radikálisan antifeudális, paraszti indulatokat magába felszívó patriotizmus: az ún. *népi hazafiság*. Újabb történetírásunk egyik legnagyobb vívmánya, hogy – főleg Benczédi László, Makkai László, Sinkovics István, Várkonyi Ágnes írásaiban – minden korábbinál konkrétabban és összetettebben mutatott rá a XVII. századi feudális társadalmon belül annak a rétegnek történelmi szerepére, létrejöttére, mely alkalmas volt egy ily típusú ideológia hordozására. Az osztályoknak mintegy az ütközőpontján a nemesség alsó és a jobbágyság felső határán helyezkedett el ez a szociális erő. A társadalom senkiföldjén mintegy.

Egyfelől lesüllyedt, elszegényedett, deklasszált nemesek, az Adytól oly sokat emlegetett „éhes, rongyos, kardos kisurak", tartoztak ide. Másfelől idetartoztak a különféle szabad rétegek, a katonakiváltsággal rendelkező helységek lakói, elbocsátott végvári katonák, hajdúk és más „fegyver-

viselő népek". Harmadrészt ide voltak besorozhatók a különféle – felsőbb hatóságaikkal jobbára folyvást összeütköző – izgága szellemű kisértelmiségiek, prédikátorok, iskolamesterek, kancellisták, kóborló diákok. Végül, de nem utolsósorban a parasztság legmozgékonyabb, legnyugtalanabb, tehetségükkel ügyességükkel kiemelkedő, sorsukon éppen ezért akárhogyan is – szökéssel, csempészéssel, predo-, latorléttel, katonáskodással – javítani akaró lázadó elemeit foglalta magában ez a sajátos „közbünső", a feudális társadalom kereteit már a maga puszta objektív létével – társadalmonkívüliségével – is feszegető réteg. A kor katonaszükséglete innen kapott folyvást utánpótlást, a paraszti osztályharc rejtett győztesei, a katonaszabadságot megszerzett egyének mind ide kerültek be. Ezekből a csoportokból állt össze, innen toborzódott a híres „vitézlő rend". S innen került ki a század történetében külön életformát, külön színt jelentő bujdosók serege. Ha nem is számszerűségével, de aktivitásával, küzdeni tudásával, elszántságával jelentős szerepet játszott ez a társadalmi erő a XVII. században. A lent világában merészségükkel, nem belenyugvó, bíráló-lázadó nyugtalanságukkal ők voltak a példák. A kulcsemberek szinte. S a függetlenségi harcok fő erejét mindvégig ők adták. Végigkísérték egész történetét, mint „szegénylegények", mint harcoló katonák.

Már a kezdet kezdetén, a század nyitányán Bocskay koporsójánál ott álltak panaszlón *„szolgai ruhában"*, *„katona formában"*, *„fizetetlen szolgák"*, *„jó hajdú katonák"*, szőrös, hátbőrös szegénylegények. S egyre nagyobb lett ezeknek a száma. Mint Várkonyi Ágnes rámutatott erre: a maguk felszabadulását, a katonaszabadságon át remélő jobbágyok tömege özönlött folyvást a szabadságharcokba; s Rákóczi korában nekik szólt már *„a kapádból is csinálj fegyvert"* egész népet hívó, ösztönző parancsa. Nem vala-

mi „úri manőver" fordította itt a „szegény igaviselő jobbágyokat", s az egyéb „kószákat" ebbe az irányba, mint Molnár Erik vélte, de a tényleges érdek, saját társadalmi felemelkedésük vágya, igénye. Ahogy az egykori kuruc dal mondta: *„Igen kedveltük az kurucságot – Oly igen kaptuk mint egy újságot. – Nyerünk, gondoltuk, oly szabadságot. – Oltalmazzuk – S szabadítjuk – Szegény hazánkot".*

Természetesen belső összetettségének megfelelően összetett, ellentmondásos volt ennek a szabadságharcokban résztvevő – mai szóval mondva: establishmenten kívüli – „közbülső" rétegnek (általánossá vált, de nem elég pontos terminus technicusszal: a „népi kurucságnak") az eszmevilága. Mivel mint a függetlenségi küzdelmek mozgósító ideológiája az uralkodó osztályoktól került át az hozzá, nemesi képzetekkel forrt össze nála is – főleg eleinte – a haza fogalma. S még később is gyakorta feltűntek megnyilatkozásaik közt a nemesi társadalom előítéleteit tükröző elemek. Ugyanakkor azonban mind gyakoribbak lettek a más irányba húzó tendenciák is. S Rákóczi korában egyértelműen paraszti osztálytörekvések egybefoglalója is volt már az ettől a rétegtől, a szabadparaszti fejlődés lehetőségeit is magában hordó vitézlő rendtől idézett haza.

A *„sok prémesekkel", „a magyar vért pedig éppen letapodó", „német mételytől"* fogott, „fondorkodó" urakkal szemben – mint Esze Tamásnak Rákóczihoz küldött híres levelében – az alullevőkkel, a kivitettekkel azonosult itt már a nemzet fogalma. *„Csak szegények – S nem úrfiak – Véreket onták"* – hirdette a vers. S *Két szegény legénynek egymással való beszélgetésében* felhangzott a szó: *„Nem olyan az ördög, amint őtet írják! – Nem is mind magyarok, kik magokat vallják: – Idővel dolgai kinyilatkoztatnak. – Ki volt igaz híve az Magyarországnak".* Majd 150 év múlva hangzott csupán el Petőfi híressé vált szép megfo-

galmazása: *„Csak a szegény szereti hazáját"*, de ezt az érzést már a kuruckori szegénylegények is ott hordták magukban. Ha pusztán költészetként, nem a teória, csak az érzelmek síkján bár, végbement a nép s az igazi nemzet azonosítása.

Eszmetörténetileg nézve a kérdést különböző – egymástól nemegyszer élesen elütő – nemzettudat volt adott tehát a XVII. századi szabadságharcos hazafiságban. Az eltérő típusokat azonban csak az utólagos elemzés választhatja szét így egymástól mereven: a kor valóságában a fent maradt művészi dokumentumok tanúsága szerint keresztezték, átjárták egymást az eltérő formák. Egybefogta őket – legalábbis átmenetileg s főleg a század utolsó évtizedeiben – a mindjobban felnövő németellenesség, a Habsburg-uralom elleni közös tiltakozás.

*

Történetírásunkban vitatott még a XVII. századi Habsburg-hatalom s a tőle megkísérelt centralizálás sajátos jellege, értékelése. Az újabb marxista kutatás – nagyon helyesen – megszüntette azt a kuruc–labanc ellentétből eredő, fekete-fehér alapon történő vulgáris látást, mely kizárólag a Habsburgokban vélte felfedezni az országban való sok romlásnak okát. Hisz jelentéktelenítette ez a szemlélet a többi bajokozót, s köztük is mindenekelőtt az egyik legfőbbet: a nemesi önzést, a rendi anarchiát. Ez azonban, hogy a Habsburg-hatalom nem kizárólagos ok, nem jelenti azt, hogy egyáltalán nem az, – sőt: hogy nem a legfőbb. A köteles árnyalás nem kell hogy maga után vonja itt az újjáértékelést: annak a helyes – a marxista történetírásban mindeddig senkitől sem vitatott – tételnek a módosítását, melyet a nagy szovjet *Világtörténet* ilyképpen összegezett:

„A Délkelet-Európa népeire rákényszerített Habsburg-uralom rendkívül súlyos következményekkel járt e népek egész további gazdasági és kulturális fejlődése szempontjából."

Mert nem lehet feledni, nem akármilyen feudális-dinasztikus hatalom volt a két Habsburg-birodalom, a spanyol és az osztrák, de – az előbb idézett *Világtörténet* szavaival szólva – *„a korabeli Európa legreakciósabb ereje"*. A középkor őrzője a középkor bomlásának évszázadaiban. A hohenstaufeni példa élt itt tovább: a *Sacrum Imperium* emléke kísértett. A császárság és a pápaság szoros egységének a létrehozásával egy keresztény „világbirodalmat" kívánt teremteni, a hűbériség rendjét akarta őrizni, örök érvényűvé tenni egy küldetéstudattá mitizált dinasztikus becsvágy. S a családba bekerült őrültséget mintegy a politikai cselekvésbe is átvive, megszállottan, fanatikusan – inkvizícióval, vésztörvényszékkel, jezsuitákkal – tette ezt, nem válogatva a használt eszközökben. Csak rövid közjátéknak volt tekinthető ebben az uralkodási rendben a XVIII. század második felének, Mária Terézia, főleg pedig II. József korának – igaz: a nemzetiségekhez való viszony folytán még pozitívumaiban is ellentmondásos – abszolutizmusa. Elsősorban azonban még így sem ennek a viszonylag progresszív időszaknak, a XVIII. század végi kulturális és szellemi fénykornak jegyében, hanem ennek ellenében rajzolható csak meg hitelesen a *Domus Austriae* valóságos arca. Bacsányi s Petőfi költeményeitől kezdve az ausztroszlavizmusból előbb, illetve utóbb, de kiábránduló Havliček–Borovsky, illetve Palacký, később pedig Jirašek írásain át Ady, Hašek, Cankar, Krleža műveiig számos irodalmi alkotás tanúskodik erről. Egyértelműen mondta ki a népek ítéletét e fölött a dinasztia fölött az általuk kormányzott országok íróinak java. Feltört szavaikban „a népeknek át-

ka". Mint Petőfi írta: *„Birodalmatok – A szabadság kálváriája, – Uralkodás volt minden vágyatok"*. Az összefejlődést nézve valóban úgy volt az, ahogyan ő látta: *„tests lélekzsibbasztó butaság"* nőtt, tenyészett itt, *„a zsarnokok virága"*.

Kevés helyen volt még a világon annyi kolostor, Máriakép, Szentháromság-szobor, kereszt, templom és pap, mint a Habsburgok országaiban. Az ellenreformáció szellemében értelmezett *devotio modernát*, ezt az újszerű jezsuita misztikát családi hitvallássá téve befeketítette itt a mindennapokat a „pietas Austriaca", a dohos vakbuzgóság. Nem véletlen, hogy a feudális reakció ellenforradalmának – az ellenreformációnak – ez a dinasztia lett a fő támasza. S a spanyol birodalom hanyatlásával – épp a XVII. századtól kezdve – mindinkább az osztrák ág vállalta magára ezt a feladatot. Nem a II. József felé mutató erasmusi hagyomány volt itt hatóerő, ahogy a bécsi udvart mentegető történetírás láttatni akarja, de a spanyol örökség: főleg a Schiller Don Carlosától a feudális-középkori reakció *representativ man*-jévé tett II. Fülöpé. Ő volt az eszmény.

Nyugat-Európa számára szerencsét jelentett az, hogy a spanyol birodalom hatalma megtört, hogy a „győzhetetlen ármáda" Skócia partjainál szétszóródott, veszett. Nem utolsósorban ez is hozzájárult ahhoz, hogy a polgári fejlődés irányába vivő törekvések itt ne rekedjenek meg. Kelet-Közép-Európában viszont épp ellenkezőleg: tragédia volt az, hogy egy külső ok – a török veszedelem – nem tette lehetővé a „habsburgtalanítást". A nagyobb rossz elleni védekezés okán tovább élt a kisebb: Belzebub volt az ördög ellen itt mintegy az orvosság. S nem túlzás mondani – hisz a történelem hozta létre ezt a paradoxont, az ő tragikus tréfája volt ez –: a Habsburg-ház megszilárdulása

és fennmaradása jelentette ebben a térségben a legsúlyosabb következményét a török hódoltságnak.

Igaz: modernizálódni kívánt ez az avitt hatalom, a XVII. században, főleg annak második felétől kezdve. A korszerű, abszolutista állam felé vivő centralizáló és a modern merkantilista gazdasági törekvések erősödtek benne. Ez a modernizálás azonban a dinasztia s a körülötte levő, szűk, uralkodó, reakciós, feudális klikk – az udvari arisztokrácia, a hivatalnok-nemesség, a katolikus főpapság és a jezsuita rend – érdekében történt, s így a középkor fenntartását, „korszerűsítését" szolgálta csupán. Nemhiába nevelkedett Lipót császár Spanyolországban: spanyol despotizmus volt valójában az ő tervbe vett abszolutizmusa. S az önálló állami lét emlékével élő Magyarországon kiváltképp súlyosan éreztette ez a maga hatását. Annál is inkább, mert mint például az *„Ehrenruff Teutschlands, der Teutschen und ihres Reichs"* szerzőjének, Hans Jakab Wagner von Wagenfelsnek a trónörökös nevelőjéül való meghívása is mutatta, a harmincéves háború nyomán ébredezni kezdő német nemzeti tudatot is fel kívánta ekkor már használni ez a jezsuitáktól vezetett abszolutisztikus törekvés a maga céljaira. Nem véletlenül kísértett annyiszor a kor tiltakozó magyar dalaiban ez a szó, hogy *idegen, német.* Úgy jelent meg itt a centralizálás, mint egy idegen hatalom kísérlete az önálló magyar állami lét megszüntetésére. Mint gyarmatosítás.

Igaz: az újabb kutatások szerint tényleges gyarmatosításról ekkor még nem lehet szólni. Hiszen csak egy évszázad múltán, Mária Terézia korában vált némileg valóra Hörnigk már ekkor kifejtett elképzelése, mely Magyarországnak a birodalomban a nyersanyag-szállító éléstár – azaz: a gyarmat – szerepét szánta. Ekkor, a XVII. század folyamán – mint a kor kutatói figyelmeztetnek rá – a Habsburg-

hatalom még nem volt olyan erős, a magyarországi fél pedig nem volt olyan gyenge, hogy ez a törekvés, az udvarifőúri klikktől s a kameralistáktól tervezett gyarmatosító szándék realizálódhatott volna. A kiélező tudat azonban – a saját törvényeinek engedelmeskedve – mint általában mindig, itt is hajlott rá, hogy az észlelt tendenciát már egyértelműen valóságnak vegye s a látott tényeket így fordítsa le. (Nem véletlen, hogy a korról írva az irodalomtörténetírás a *gyarmatosítás* kifejezést nemigen kerülheti el: a saját anyaga – az irodalom – illetve az ebben ott ható, a lényeg irányába mindig deformáló művészi képzelet kényszeríti erre.) Ha nem is volt konkrét történeti-gazdasági tény a kolonizálás, ideológiatörténeti tényként, tudati tényként számolni kell vele.

Főleg kirívón ugrott szembe a Habsburg-tervekben ott rejlő gyarmatosító szándék a század második felében, a hatvanas évektől kezdve. Nyilvánvaló lett ekkor már – mindenekelőtt a vasvári béke következtében – annak hazugsága, ami pedig ennek az uralkodó háznak az igazolását, a létjogát adta: lelepleződött a törökkel szemben folytatott Habsburg-politika dinasztikus érdekeknek alárendelt volta. Nyilvánvaló lett, hogy – az egykori versek szavaival szólva – *„az, kinek nem borja, nem nyalja"; „Soha fegyvert nem vont a német magyarért – Nem harcolt egyszer is mi szabadságunkért – Szomjúhozta inkább holtig a magyar vért"*. Innentől kezdve, mint irodalmi emlékek sokasága tanúskodik róla, ha nem is kizárólagosan, de zömmel elnyomó, idegen – kvázi gyarmatosító – politikai erőként élt már a Habsburg-hatalom a hazai tudatban. Mégpedig nemcsak a privilégiumait féltő, illetve az erős kezű, Mátyás-szerű nemzeti királyra vágyó nemességében: önkényeskedő, durva zsoldosai, idegeneket előnyben részesítő hódító politikája, szorító adókkal, kereskedelmi monopóliumok-

kal s vámokkal dolgozó, a szabadparaszti s polgári fejlődés útjait ezzel végképp berekesztő rablógazdálkodása folytán nem láttak mást benne a lenti rétegek sem. Lehet, hogy nem hangzott el az a hol Kollonichnak, hol általában a jezsuitáknak, hol pedig – s éppen Kossuthtól – magának Lipót császárnak tulajdonított híres szállóige: *„Reddere Hungariam miseram, deinde catholicam, denique germanicam"*, azaz: „Magyarországot szegénnyé, aztán katolikussá, végül németté kell tenni": a magyarországi rész különböző osztályai és rétegei azonban egy ilyfajta törekvést nyomasztón éreztek. Átfogó, sokrétű nemzeti mozgalmat lehetővé tevő tiltakozó indulat nőtt fel hát ellene.

S ez az ellenállás onnan vett érveket, hol legbővebben talált. Érvényesült az ideológiatörténet egyik lényegi törvénye: a kiélező, szélső típusok jellegmeghatározó, formáló szerepe. Mint annyiszor az eszmék fejlődése során, nem a domináns típus lett itt sem determináns, hanem az, mely a közös törekvésekhez a legtöbb érvet adta. Szigeti József műszavával élve: az átlagtípussal szemben a lényegtípus lépett előtérbe. Nemcsak az a tendencia érvényesült tehát, melyet Molnár Erik látott, hogy ti. az uralkodó osztály ideológiája, a nemesi rendi nemzettudat a lenti rétegeket, mint *gesunkenes Kulturgut* áthatotta, befolyásolta. Lényegesebb volt ennél az ellentendencia. Meggyőzőbb, nagyobb érvkészletük miatt, más nem szűken rendi, de haladóbb típusok a domináns formát, ha másképp nem, legalább egy tartalmi neutralizálás, absztrakttá tétel révén, de nemegy esetben tartalmi utalások beiktatásával is, áthasonították, magukhoz formálták. A nemesség, hogy a maga osztálycéljait – a bécsi udvarral s az azt támogató arisztokráciával, papi uralommal való szembefordulását – meggyőzőbbé tegye, mintegy igazolja: úgy lépett fel, mint a nép védelmezője, saját sérelmeit népi keservekkel is alátámasztot-

ta. *„Néhány hatalmas a szegényebb sorsúakon kegyetlenkedik", „a szegény népet bántalmazza", „a szegénységet jövedelmeitől megfosztja", „a pórnépet sanyargatja, a nemeseket háborgatja"* – keveredett például, mint Várkonyi Ágnes rámutatott erre, már az 1662-es országgyűlés rendi sérelmeinek felsorolásába – mintegy a nagyobb nyomaték kedvéért – a pórnép panasza. S az egykori nemesi kéziratos költészet alkotásainak tanúsága szerint a növekvő ellenállás során mind általánosabb lett ez a tendencia. Így alakult ki – a Habsburg elnyomó törekvések ellen létrejött átmeneti közös tiltakozás, „nemzeti egységfront", osztályszövetség eszmei vetületeként, az egyes osztályszerűen meghatározott nemzeti tudatok kiegészítő, kísérő színeként, nem determináns, de mintegy árnyaló, komplementáris érzésként – a sajátos magyar XVII–XVIII. századi szabadságharcos hazaszeretet, a kuruckköltészet patriotizmusa.

Mert minden belső osztályellentét ellenére is nem csupán nemesi-rendi, nemesi-reformer, polgári-nemesi és antifeudális népi hazafiságról lehet beszélni ebben a században, de mint kiegészítő – komplementáris – árnyaló érzés egy sajátos kuruckori szabadságharcos hazafiság is társult ezekhez. Az osztályellentétekből adódó éles feszítő különbségeket *„a nép és nemesség közt fennálló* – Rákóczitól emlegetett – *természetes gyűlöletet"* ugyan nem szüntette meg, de az innen adódó eltérő jellegű nemzettudatokba – kísérő érzelmi-eszmei színként – valamiféle egységesítő tendenciát vitt be a Lenintől az elnyomott, fejletlen népek kapcsán emlegetett „objektíve általános nemzeti feladat": a kisemmizettség elleni közös tiltakozás.

A tartalmi-strukturális meghatározókat keresve szembeötlő jellemző vonása az így létrejött s a kuruc költészet minden válfajában – a nemesiben éppúgy, mint a népiben – megnyilvánuló nemzeti érzésnek a rendi patrióta lírában

szokásos *idegen-hazai* ellentétpárjának egyénítő átfogalmazása. Nem pusztán *idegen-magyar* szembeállítása fejeződött ki itt ezen az antitézisen át, de – mintegy a népi indulatok beszüremlését tükrözve vissza, s ezzel szociális többletet kapva – a hagyományos rendi nemzettudat megalomániájától és xenofóbiájától élesen elütő, az *idegen*, a hencegő fölényű kizsákmányolóval, a romlás-okozó gyarmatosítóval, a *magyar* pedig az elesettel, az öntudata vesztett némán szenvedővel, a meggyötörttel, a vihartól tépettel jelentett egyet.

Nemcsak a maga mentségét író Montecuccolinál, de – mint Tarnai Andor egykorú német kiadványok idézésével dokumentálta – általában is adva volt már ekkor a Habsburg-hatalom tisztségviselőinél minden gyarmatosító törekvés egyik legfőbb pszichológiai ismérve: a kolonizátori önteltség, fölény; az alávetettet, a gyarmatosítottat önálló létre, kultúrateremtésre képtelennek tartó civilizátori gőg, hamis öntudat. S a magyar keserveket felpanaszló hazai művek is visszatükrözték ezt. Az egyik oldalon ott álltak, *„regnáltak"* a kor dalaiban *„szabadságunk rontón"*, *„magyar vér gyülölőn"*, *„zsírokkal hízlódón"*, *„az kevély németek"*, *„az idegen fiak"*, kikre – az egykorú vers tanúsága szerint – igen jellemző volt *„sok csalárd mesterség"*, *„szegény jobbágyság verése, taglása"*, *„asszonyaink, lányaink megszeplősítése"*, *„aranynak, ezüstnek országból hordása"*, *„sok szabad városoknak jussuk eladása"* s általában mint mindennek oka, legfőbb indítéka: *„az magyar nemzetnek igen megvetése"*. A másik oldalon pedig feltűnt ezzel szemben *„az szegény, megromlott, elpusztult magyar nép"*, *„szegény, szép nemzetünk"*, *„árva Magyarország"*. *A szegény* lett itt a haza egyik leggyakoribb kísérő jelzője. S mint jellegzetes kép, a meggyötörtségnek, az üldözöttségnek költői jeleként, a pusztító hatású, elementáris termé-

szeti erők komor képe tűnt fel. *Tűz, víz, szél, tenger, veszedelmes habok, nyomorúságok ízetlen árvize fenyegette* itt folyvást a létet, gyászba borult sírón az egész természet. Ahogy a vers írta: *„Gyászolnak az egek nemzetünk romlásán – Homályos a szép nap szörnyű pusztulásán – Sírnak a csillagok megváltozott sorsán – Kesereg a nagy föld vére kiomlásán"*.

S átalakult ebben az új szituációban az alávetettség elleni tiltakozásban a „furor Werböczianus", a hagyományos magyar nemesi dölyf is. Nem feudális gőg, de egy elnyomott, lenézett, barbárnak tartott, csúfolt, kigúnyolt nép öntudatkeresése volt itt az *„egy nemzetnél sem vagyunk alábbvalók"* dacos kiáltása. *„Mivel te magyar vagy – Erősen megvernek – S mint a kisgyermeket – Sírnod sem engednek"* – hangzott a semmibevettség, a diszkriminált ság felpanaszolása. Az *idegen-hazai* ellentétébe a civilizátori fölénnyel élő kizsákmányoló, s az alacsonyabb rendűnek tekintett kizsákmányolt, mintegy gyarmatosító és gyarmatosított ellentéte költözött bele.

Így lett rokon ez a nemzettudat nagy történelmi meghendikeppeltségük, százados, kényszerű elmaradottságuk folytán a szerencsésebb, műveltebb nemzetek lenéző fölényét, hódító szándékát oly gyakorta érző kelet-európai népek fájó, szorongó nemzettudatával: előképe mintegy a későbbi gyarmatosított népek antikolonialista, szabadságharcos hazaszeretetének. Kelet-európai típusú – lehet így mondani – kvázi-antikolonialista nemzettudat volt ez. S a nyugat-európai példát mintának tekintő történetszemlélet erre nem figyelt fel, ezt nem vette számba.

Nem vette számba azt, hogy – a Hans Kohn, Snyder-féle nézetekkel szöges ellentétben – nem valamiféle megvetendő irracionalizmus, a misztikus népiség választotta el elsősorban ezt a fajta patriotizmust a normaként kezelt nyugat-

európaitól, de két oly sajátosság, melyet a küzdelmes, nehéz történelmi út, a lekezeltség, a semmibevettség, a szélre szorítottság, s a szerencsésebb sorsú, fejlettebb nemzetek rabló mohósága elleni örök védekezés vitt be itt a hazaszeretetbe: *1.* egyrészt egy tartalmi elvontság, negativitás: *2.* másrészt pedig egy nemcsak hátrányt, de értéket jelentő fokozottabb érzelmi-morális telítettség, etikai, indulati jelleg.

Tartalmilag negatív töltésű, absztrakt volt ez a hazaszeretet, hisz elsődlegesen nem valamely konkrét társadalmi program, meghatározott osztálytörekvés játszotta itt az érzés kialakításában a központi szerepet, de a tiltakozás: eltérő törekvésű osztályok között létrejött átmeneti, ideiglenes együttműködés; szembeszegülés a közös ellenség, az alávetett népet alacsonyabb rendűnek, barbárnak tekintő s ennek megfelelően fölényérzettel, hetykeséggel jövő, elnyomó, idegen hatalom ellen. Konkrét társadalmi programot nem sugallhatott ez. Innen adódott az erős elvontság, a negativitás. Ennek következtében még szembeszökőbben ugrott előtérbe a másik fő vonás: mintegy a pozitív tartalmat jelentő felfokozott érzelmi színezet, erkölcsi jelleg.

Mert nem lehet feledni, hogy nem pusztán természetes állapotot, Santayana-féle *„natural piety"*-t, magától értetődő vonzódást, létünk forrása iránt érzett kegyeletet jelentett itt az ideiartozás, a hazaszeretet, de érzelmi elszánást, választást, döntést, morális tettet: dacos vállalását a szegényebbnek, az elesettebbnek. Etikai erőt, hűséget kívánt ez. Hűséget, helytállást az első magyar himnusznak tekintett s próbáló időkben, a Rákóczi-féle szabadságharc bukását követő évtizedekben született *Rákóczi-nóta* szavaival szólva – *„a hatalmas diadalmas", „bőrében nem férő", „idegen nemzetséggel", „ily dölyfös néppel"* szemben a *„gyalázott", „mocskolt", „szegény haza"* mellett. Szükségszerűen

erősebbé vált az így létrejött patriotizmusban az erkölcsi-érzelmi színezet. Központi ismérv lett a kuruc dalok *„kedves, édes hazám"*, *„édes, szép nemzetünk"*, fokozó, halmozó jelzős szerkezeteiben is ott kísértő, simuló, áradó, becéző szeretet, a néphez s földhöz való makacs ragaszkodás: a megkötöttségérzet. A népies jelleg.

A SZABADSÁGHARCOS HAZAFISÁGTOL A MINDENNAPOK FORRADALMÁIG

Kiteljesedett a XVII., XVIII. század függetlenségi küzdelmei során – a feudalizmus viszonyaihoz képest – a magyar nemzettudat. Különféle haladó formái alakultak ki s létrejött egyben ezekkel elválaszthatatlanul egybeolvadva – egy sajátos kiegészítő, árnyaló érzés: a szabadságharcos hazaszeretet. S a magyar hazafias ideológia további alakulásába elhatározón játszott mindez bele. Elhatározón annak ellenére is, hogy elbuktak, illetve korlátolt nemesi alkuba fúltak a XVII., XVIII. század nemzeti harcai s valóban úgy történt, mint Ady Endre bujdosó szegénylegényei mondták: *„nem leszünk ott pajtás, mikor megbékélnek"*. A szabadságküzdelmeket lezáró békék a népi tömegeket, a haladás érdekeit számon kívül hagyták. Ebből azonban nem következik, hogy a Rákóczi-korszak hazafiságának előremutató elemei is elbuktak egyben, s hogy ténylegesen is az a folyamat ment volna végbe, mit Molnár Erik látott s csakugyan eltűnt volna *„a paraszti ideológiából a hazafias elem"*: *„a társadalmi ideológiában a haza, a nemzet, a szabadság eszméje visszahúzódott a nemesi osztályérdek objektív talajára"*, *„és ennek nyílt kifejezőjévé vált"*. A majtényi síkon csak a kuruc hadsereg tette le a fegyvert, de nem a gondolat. Az eszme élt tovább.

Az ideológiatörténetnek külön törvénye ugyanis, hogy nem pusztán az elért eredmények, de a célok, szándékok is számítanak itt: számít a virtuális, potenciális történelem is. Egyszer létrejött haladó gondolatok, érzések, eszmék – igaz – háttérbe szorulhatnak átmenetileg, de többé nem vesznek el. Bukások, visszavonulások, csúfos kudarcok ellenére is ébren tartja őket a nekik dolgozó érlelő idő, a sodró történelem. Számos múltbeli példa tanúskodik erről. Vereséget szenvedtek például az 1434-es lipanyi csatában a „cseh testvérek" fegyveres erői, eszméik azonban izgattak, neveltek. Emléküket őrizte például majd négy évszázad múltán is a Palackyt küldő morvai parasztság. „A nemzet atyjává" váló tudósnak a huszita múlt idézése volt a demokratikus cseh hazafiság kialakításában az egyik fő fegyvere. Avagy egy másik példát véve: évszázadokra török uralom alá kerültek a Balkán szláv népei, de kései nemzeti ébredésük számára, annak alapjaként, a folklór tovább vitte Márk királyfinak s a koszovói csatának százados emlékét: a legyőzöttségben is jelezve ezzel a be nem hódoltságot, a fel nem adott hitet. S így volt ez a XVII., XVIII. századi magyar szabadságharcok esetében is. Az egykori küzdelem mint eszme élt tovább, s folklórrá, irodalommá, művészetté válva – a históriai energiaforrás szerepét töltve be – befolyásolta a továbbiakban is a nemzet tudatát.

Igaz: átrendeződött a szatmári béke nyomán, a nemesi alku következtében a magyar nemzeti ideológia belső szerkezete. Uralkodó szín lett benne a nemesi-rendi nemzeti gondolat legvisszataszítóbb, retrográd válfaja, a magyar nagyhatalmi sovinizmus őse: az addig háttérbe szorult aulikus-labanc hazafiság, az a fajta nemzeti tudat, hol dinasztikus érzéssel, királyhűséggel, nagyzási mániával, feudális gőggel, a nemesi kiváltságok konok őrzésével, a jobbágyviszonyok konzerválásával s ettől elválaszthatatla-

nul – mivel nemzetiségi volt a jobbágyok egy része – a nemzetiségiek fölötti uralmat indokló, territoriális elvvel társult a *natio* fogalma. A XVIII. század nagyhatású propagandaszervezete, a jezsuita rend ezt a nemzeteszmét népszerűsítette, vitte be a széles tömegekbe. A Habsburg Mária-kultusz szolgai átvételével *Regnum Marianum* lett immár hazánk is: fiók-Ausztria.

S megváltozott a nemesi alku következtében a Habsburg-ellenes nemesség nemzettudata is. A császári udvarral kötött kompromisszum eredményeként háttérbe szorultak benne a függetlenségi harcok idején más, haladóbb formákból belészivárgó argumentumunk. A „najmódi" ellen dörgő provinciális, gravamenes, xenofóbiás, feudális-rendi patriotizmussá szűkült jobbára az, mi nem sokkal előbb – korlátozottan bár – de a népi panaszok felé is nyitott szabadságharcos hazafiság volt. A nemesség a Habsburg-uralommal – a nemesi hazaszeretet pedig a jezsuita aulikus nacionalizmussal kötött szövetséget. Az *extra Hungariam* hírhedtté vált jelszava eredetét nézve – mint Tarnai Andor kimutatta ezt – nincs ugyan kapcsolatban a nemesi tudatnak ezen XVIII. századi átalakulásával. Ellenkezőleg: nem utolsósorban épp a szabadságharcoktól gerincet és öntudatot kapott korai polgári hazaszeretet szülte ezt a jelszót. De innen – az egykorú nemesi életformából és eszmevilágból – ivódott bele az elprovincializáló negatív értelem, amely Szirmai Antal *Hungaria in parabolis*ában például ott található már. Elzárkózó önteltséggé vált itt a hajdani kuruckori patriotizmus s a hozzá tartozó helytálló hűség. S nem utolsósorban a nemzeti eszme jegyében, illetve attól igazolást kapva alakult ki az a szűk látókörű, elmucsaisodott nemesi élet, melyet így jellemzett néhány évtizeddel később Széchenyi: *„Magyarországon minden javítás kárbaveszett, s*

csak annak lesznek hívei, aki Nádudvar környékét szebbnek tartja, mint Nápolyét".

Mindez a változás, strukturális átrendeződés azonban nem jelenti azt, hogy a hajdani függetlenségi küzdelmek során kialakult hazaszeretet haladó tartalmai is végleg elvesztek. Arató Endre, Esze Tamás, Köpeczi Béla és Várkonyi Ágnes tanulmányai után nyilvánvaló már: az uralkodó-rendi-nemesi hazafiság különféle válfajai mellett bujkálva, rejtve, de tovább éltek ezek. Igaz, nem tiszta formában, retrográd tudati elemekkel elkeveredve. Hiszen az osztályok között nincsenek éles határok s még kevésbé vannak ilyenek a gondolatok, az érzések között. Keresztezik, átjárják azok többnyire egymást, s ahol a történelem – kiélező, vallató helyzetek révén – nem késztet határozott, kemény színvallásra, nehezen szétszedhető, nehezen analizálható, sejlő-sejtető eszmei konglomerátumként, ún. *érzületként* élnek ott többnyire csupán egymás mellett az eltérő irányú tudati elemek. S így volt ez a szabadságharcos hazafiság előremutató, haladó tartalmaival is. Homályos, ködlő eszmei gomolyba beágyazottan – érzületként – bár, de tovább éltek ezek.

Tovább éltek mindenekelőtt lent a társadalmi mélyben, az egyes népi rétegekben. Mégpedig nem rövidtávúan, de messzire szólóan. Nemcsak az 1735-ös és az 1753-as alföldi parasztfelkelések indultak, szerveződtek például Rákóczi nevével: majd 150 év után is akadtak még paraszti rétegek, mint például az Arany Jánost felnevelő hajdú ivadékokból összetevődő, „durva, nyakas, megigázhatatlan" bihari parasztság vagy a Kossuth beszédeire visszhangozni tudó ceglédi, szegedi – mezővárosi – polgár-parasztság, melyben ott éltek, hatottak a régi Rákóczi-korabeli emlékek, nóták. Az uralkodó osztályok feudális ideológiájától, azok értékrendjétől nem érintetlenül hagyva (többnyi-

re nemesség után vágyódó sértettség formájában bár), de tovább élt bennük az egykori kurucos népi keserűség. A hazát szeretni egyet jelentett itt: a nyomorúságtól megváltást remélni, urak elleni dühöket táplálni; szociális pátosszal, társadalmi szabadságjogok igényével társult, ötvöződött a magyarságtudat. S a különféle néprajzi gyűjtések végzői – köztük például a fiatal Móricz Zsigmond is – kuruckori nótákat tudtak feljegyezni még a múlt század második felében s e század első évtizedeiben is a szatmári, csongrádi, békési falvakban. S nemcsak a nóta élt, de a népi kurucság régi szelleme is. A század végi agrárszocialista paraszti mozgalmak résztvevőiben fel-felbukkant az érv: *„Rákóczi Ferenc nekik ajándékozta, de az urak elvették"* a nekik járó földet, a jogos tulajdont. Egy történelmi emlék is közrejátszott abban, hogy kiegyenesedett a meghajlott gerinc, hogy ébredt az öntudat.

S ettől a népi patriotizmustól elválaszthatatlanul, ezzel állandó kölcsönhatásban – ha a nemesi-rendi nacionalizmus szűk látókörű nézeteivel elvegyülten is – de tovább éltek a sajátos magyar kuruckori patriotizmus pozitív tartalmai az uralkodó osztályok szélein, az ideológiatörténeti szempontból oly jelentős társadalmi erőnek, a lassan formálódó értelmiségnek egy részében is. Nem utolsósorban ez a hazafiság, az ebbe beivódott népies jelleg, s az innen eredő felelősségérzet tette képessé ennek a rétegnek legjobbjait arra, hogy a felvilágosodás és a francia forradalom eszméire, nagy kihívására, az elmaradottság ellenére is a kor szintjén élve gondolkodó emberként tudjanak felelni.

Igaz: az elnyomás ellen tiltakozó szabadságharcos hazaszeretet önmagában még nem szükségszerűen haladó jellegű. Sőt: bizonyos történelmi körülmények között – mint az 1848-as magyar forradalom ellen támadó nemzetiségi megmozdulások kapcsán Marx–Engels rámutatott erre – az el-

lenforradalmi reakció eszköze is lehet. De elsősorban mégsem ez a törvényszerű benne. Ellenkezőleg – mint Simón Bolivartól, Konsztantinosz Rigasztól, Kosciuscótól kezdve Mazzinin, Bălcescun, Boteven vagy José Martin át Szun Jat-szenig, Nehruig, Lumumbáig, Che Guevaráig számtalan példa tanúskodik róla – a haladó gondolatokra tesz inkább fogékonnyá az ily típusú érzés. S így volt ez magyar viszonylatban is. Ezt az összefüggést a szabadságharcos hazaszeretet és a progresszív eszmék közötti mély belső rokonságot, vonzódást, hajlamot nem látó szemlélet tanácstalanul áll az előtt a jelenség előtt, hogyan jöhetett létre a feudális-nemesi társadalom éjéből a felvilágosodás és a reformkor során 1848–1849 immár a népet is magában foglaló demokratikus új nemzettudata. Szükségszerűen vulgárszociológiai megközelítésre hajlik az ily típusú látás. Nem véletlen, hogy oly irodalmi értékelések születnek ennek a tradíciónak emberformáló szerepét figyelmen kívül hagyó történelemszemlélet nyomán, melyek a „feudális nacionalizmus" reprezentánsaként könyvelik el például még Kazinczy Ferencet is. Az osztályhelyzetet elabszolutizálva, az egyénben ott ható eszmei tényezőt számon kívül hagyva eltűnik az is, mi az egyénben érték.

Éppen ezért a rendi-nemesi nacionalizmus (igaz: túlsúlyban levő elemei mellett) a függetlenségi harcok során kialakult szabadságharcos patriotizmust s az ezt tovább örökítő hajdani protestáns (s nemcsak protestáns) kollégiumokat, az ellenzéki hangulatú kis- és középnemesség régi kúriáit az elvétve ugyan, de *Ugocsa non coronat*-ot kiáltani tudó hajdani megyegyűléseket is kell látni ahhoz, hogy az 1848 felé vivő eszmei fejlődés tényei érthetők legyenek. Persze mi sem lenne elhibázottabb, mint Jókai nyomán eszményíteni a feudális múltnak ezen védvárait. Elsősorban nem a haladásnak, ellenkezőleg: az osztályönzésnek, a par-

lagiságnak voltak színhelyei ezek. De ugyanakkor lehetetlen nem észrevenni, hogy mégiscsak volt valamiféle valóságalapja a nagy mesélőtől rájuk vetített romantikus fénynek. Hisz nemcsak Mokány Bercik, Kenyházy Bandik, Nyúzók, Baczur Gazsik jöttek az ő regényeinek kedvelt tereiről: a hajdani kollégiumi és nemesi világból, de Bessenyeiek, Csokonaiak, Péczeli Józsefek, Kölcsey Ferencek, Vörösmartyak, Madarász Lászlók s Kossuth Lajosok is. A Laczkovics Jánostól joggal ostorozott, tárogatót fúvó „szerte-széjjel kótzosodott hajú" kuruckodó vadmagyarok mellett mindvégig akadtak itt, ebben a világban, a régi nemességben s a hozzá kötődő értelmiségben – még az 1795–1825 közötti viszonylagos mozdulatlanság évtizedei alatt is – olyan emberek, kiket haladó eszmék befogadására, a kor szintjén való, bátor, nyitott létre tett fogékonnyá a múlt üzenete. Mint annyiszor máskor: anyagi erővé vált itt is egy eszme. A néphez közelített, befogó, lehúzó, feudális előítéleteket tolt félre, bomlasztott a kuruc kort idéző patrióta érzés: a „szegény haza" igaz szeretete.

Ez az összefüggés, ez a folytonosság nyugtázódott azzal, hogy a maga csurgói diákjaival a Rákóczi-nótát énekeltető Csokonaitól kezdve, az ugyanezt a dalt versbe szövő s ezzel Mickiewicz fiatalokhoz küldött ódájának magyar mását megíró Kölcsey Ferencen át a kuruckor témáit számos művében költői anyagnak tekintő Petőfi Sándorig kiemelt helyre került a haladó tudatban a kuruc hagyomány. „*Sötét éjben fényes csillaggá*" vált Rákóczi neve. Amit a délszlávok életében a Koszovo-mítosz, a cseheknél pedig a huszita örökség: azt a szerepet töltötte be nálunk a kuruckor emléke: a magyar progresszív gondolatnak, a citoyen tudatnak integráns része lett. Kulcshagyománnyá nőtt.

Nem véletlen, hogy épp a felvilágosodás s a reformok korában bomlott ki maradéktalanul az ezzel a tradícióval

egybefonódó felfokozottan érzelmi telítettségű, etikus jellegű hazaszeretet is. A „szegény hazám" kuruckori motívumát vitte tovább s erősítette fel Csokonai *Jövendőlése*, Kölcsey *Himnusza*, Vörösmarty *Szózata*, Széchenyinek egy elmaradott nemzet mellé állás érdekében morális aszkézist: fokozott „erényt", „polgári erkölcsöt" sürgető hite s mindenekelőtt Petőfi forradalmi patriotizmusa. Egybeolvadt Petúr keserve és Tiborc panasza az *„itt élned, halnod kell"* parancsával élő új bánki fájdalomban. Kiteljesedett „a magyar nép zivataros századaiból" ránkmaradt örökség: a sárba süppedt magyar világ dacos vállalása, a hűség a végekhez, a megkötöttség-érzet s az innen eredő népszeretet lett itt a kialakuló demokratikus patriotizmusnak egyik fő ismérve.

S nem vált egyértelműen dzsentri hagyománnyá ez a szabadságharcos eredetű hazaszeretet az 1848–1849 utáni évtizedekben sem. Igaz: a korábbinál jóval problematikusabb érzéssé alakult, mégpedig két külön okból is. Egyrészt a polgári fejlődés kezdődő válsága – legalábbis a világ legfejlettebb tőkésországaiban – magával hozta a nacionalizmus belső válságát is. *Emberiség-haza* francia forradalom alatt létrejött szoros egysége felbomlott, szétszakadt. A risorgimentók citoyen nemzettudata a növekvő tőkés étvágyat tükröző eszmei erőnek: burzsoá nacionalizmusnak adta át a helyet. Mintha csak Grillparzer szavait akarta volna igazolni a változások rendje: *„az emberiségtől a nacionalizmuson át a bestialitás felé vezet mindig az út"*. Bismarck megalkotta a szocialisták ellen a Bartha Miklóstól *„hazátlan bitangok"*-ként magyarra fordított *„vaterlandslose Gesellen"* kifejezést. Angliában tudományos bestseller lett Charles Wentworth Dilke iskolát teremtő könyve az angolszászok jogos civilizáció-terjesztő, világhódító szerepéről, az imperializmusnak ez a nyílt igazolása. S Francia-

országban is Déroulède-ek, Barrès-ek, Lemaître-ek foglalták el a Michelet-k, Victor Hugók helyét. A haladás ellen lett fegyver immáron a nemzeti eszme.

S a polgári nacionalizmusnak ez a fordulata Magyarországon is éreztette a maga hatását, s szükségszerűen befolyásolta a szabadságharcos hagyomány további útját is. Ennek hatására – s ez volt a másik ok – a szokottnál is erőteljesebben, élesebb kontúrokkal ment végbe itt az a fejlődés (meggyőzően mutatja ezt pl. már egymagában a 48-as párt története is), mely függetlenségi küzdelmek, s nem osztályharcos-forradalmi összecsapások során alakuló, s így ideológiailag nem kellőképp tisztázott, inkább csak negatív programmal rendelkező, érzületként ható nemzeti gondolatoknak egyébként is sorsa: kettős irányba vitt innét az út. Ahogy Szun Jat-szen kapcsán Lenin rámutatott erre: az elnyomott népek nacionalizmusában mindig is keveredtek a demokratikus és az antidemokratikus elemek. Az elnyomó s elnyomott jogos ellentéte könnyen csapott át ennél az érzésnél *idegen* s *hazai* xenofóbiás, provincializáló álellentétébe, elzárkózó avagy gyűlölködő, de egyképpen barbár idegenellenességbe. Nem utolsósorban ez érteti meg, hogy a Garibaldi-féle vörös ingeseknek, illetve a Mickiewicz-féle század eleji nagy lengyel emigránsoknak utódjaiként játszhatták ki magukat a Mussolinitől vezetett fekete ingesek s a Pilsudski-féle ellenforradalmárok, s hogy a Szun Jat-szenek nyomán oly gyakorta csupán Csang Kaj-sekek jöttek.

S így volt ez nálunk Magyarországon is. Mégpedig semmi esetre sem mellőzhetően. *„A haza minden előtt"* Kölcseytől kiadott szabadságharcos, demokratikus ösztönző parancsa úgy hangzott itt is nemegyszer a későbbiek során, mintha nem is a reformok korának lett volna jelszava, hanem a Maurras-féle retrográd, soviniszta *„France*

d'abord" fordítódott volna le benne magyarra. S erről hallgatni semmiképp sem szabad. A saját sorsunk iránti felelősség, a küzdelem az ellen, hogy ne váljék elprovincializáló, ostobán tévesztő, buktató érzéssé az egyik legszebb elementáris emberi érzelem: a haza szeretete – megkívánja a következetes gondolati átvilágítást. Az egyértelmű szembenézést azzal, hogy mint annyi más ország ebben a kevert lakosságú Kelet-Európában: egyszerre volt népünk is történelme során alávetett kisnép s a nemzetiségekhez való viszonya folytán uralmon levő is. Egy önmagában is ellentmondásos érzést jelentő, mert xenofóbiát, elzárkózó bizalmatlanságot, Szabó Dezső-i indulatokat, fajtasirató hazug és hamis „bús-magyarkodást" is magával hurcoló, védekező kisnépi nacionalizmussal éppen ezért nemegyszer elválaszthatatlanul összefonódott itt egy agresszív, fölényes megalomániás sovinizmus is. S ez az eltérő irányú eszmei tartalmakat magába sűrítő, összetett érzület – az értelem bíráló kontrollja alá be nem vonva – csapda is lehetett. S számos esetben azzá is változott. A kiegyezés korának antiszemita agráriusaitól kezdve az 1919 utáni évek Bocskaysapkát viselő szélsőjobboldali diákjain s az 1956-os ellenforradalom szélkakasain át a fellazítás mai, „kibérelt lelkiismeretű" embereiig mindig is megkíséreltek tűnt szabadságharcokra hivatkozni a különféle ártó, retrográd politikai törekvések, erők. S nemegyszer sikerrel. S ettől a szabadságharcos érzésből eredő „búsmagyarkodástól", a *hazai-idegen* torz ellentététől, az „egyedül vagyunk" nacionalista frázisaitól hagyták magukat megtéveszteni (a népies mozgalom tragikus sorsú eltévedtjeinek a sorsa bizonyság rá) nemegyszer a népet szerető jószándékok is.

Mindez azonban a hagyomány összetettségét, ellentmondásos arcát mutatja csupán, de nem szolgálhat érvül annak pozitív vonásai ellen. Amilyen egyoldalúsítás lenne a Bartha

Miklósék felé vezető utat nem figyelembe venni, ugyanilyen egyoldalúsítás lenne hallgatni arról, hogy a 48-as pártban a Bartha Miklósok mellett Justh Gyulák is voltak; hallgatni arról, hogy 1848 színeivel feldúsulva mintegy a magyar citoyen örökség szerepét is betöltötte a kuruc hagyomány. S így nemcsak Thaly-féle hamis, beteges illúziókat tápláló, délibábos meddő magyarkodás volt ez a kiegyezés időszakában sem, de felelősségébresztő, morális jellegű hajtóerő is. Mint ilyen élt ott a magyar kultúra realista, demokratikus vonulatában: Mikszáthnál, Tolnai Lajosnál, Bródy Sándornál, Hollósy Simonnál éppúgy, mint a fiatal Móricznál avagy a Kossuth-szimfóniát komponáló induló Bartóknál. S a hagyománynak ezt a jellegét, ezt a másik arcát – citoyen voltát – tudatosította s teljesítette ki Ady vállalása.

Korrelatív viszony figyelhető meg az ő forradalmiságának fokozódása és a kurucos-szabadságharcos tradíció motívumainak előtérbe kerülése között. A kettő együtt, egyszerre, párhuzamosan nőtt. Az érzelmi forradalmár jellegzetes önstilizációja – az arisztokratikus, elkülönítő király avagy művész – egyre inkább másfajta hősöknek, néppel tartó régi kisuraknak, prédikátoroknak, végbeli vitézeknek, bujdosóknak, szegénylegényeknek adta át helyét. Éppúgy, mint Petőfinél: a forradalmi-osztályharcos örökség – a Dózsa-háború és a magyar jakobinusok emléke – mellett ez a tradíció is tartozéka lett a forradalmi hazaszeretetnek.

Ebbe az összefüggésbe illesztve bele, a forradalmisággal olvasztva össze szükségszerűen átértékelődött, új arcot kapott a hagyományos, magyar, Habsburg-ellenes nemzeti érzület. Eltűntek belőle a hozzátapadó gravamenes dzsentroid vonások, a közjogi elemek. Egyrészt az osztályharcos, „szegénylegényes", másrészt a megváltozhatatlan idetartozást, *„magyarság fényét, könnyét, tört hitét"* sugalló mondandók

léptek előtérbe. Nem az *„extra Hungariam non est vita"* provincializáló önteltsége, de az *„itt élned, halnod kell"* szép, igaz szava hallott. Kibomlott Ady Endre költészetében, az ő verseinek József Attilától idézett, régmúltból áthalló, ismerős, szívhez nőtt „édes ritmusában" a történelmileg létrejött kurucos-szabadságharcos hazaszeretetnek, ennek a nagy érzelmi hőfokú, kelet-európai típusú patriotizmusnak legbensőbb lényege: a megkötöttség-érzet; a hűség a lenthez, a „szegény hazához"; a szívós, konok, elszánt odatapadás a „kidalolatlan magyar nyarakhoz", az országban, népben rejlő, megvalósításra váró szép lehetőségekhez.

S így élt tovább – megszüntetve, megőrizve, 1919 forradalmi eszméivel is elmélyítve, kiteljesítve – ez a régi érzés a külvárosi tájra „az öntudat kopár örömével" néző József Attilánál, a *Nem tudhatom* szavait mormoló Radnóti Miklósnál, a harmincas évek második felének népfront-gondolatot magukévá tevő, kommunista teoretikusainál: Révai Józsefnél, Lukács Györgynél, Fábry Zoltánnál és a többieknél. Internacionalizálódott, azaz: átértékelve, kritikailag elsajátítva a forradalmi világkép szerves részévé vált egy ellentmondásos múltbeli örökség: a függetlenségi harcok során létrejött, sajátos kurucos patriótaérzés, a hagyományos magyar, szabadságharcos hazaszeretet. S mint ilyen, szerves része kell hogy legyen ez a most alakuló szocialista nemzettudatnak is. Nem utolsósorban így érhető el, hogy új voltában is ösmerős legyen az.

Mert – nem lehet feledni – többféle összetevője van ennek a most formálódni kezdő, a munkásosztálytól vezetett nemzeti egységben érlelődő, növő, új típusú patriotizmusnak. Csak a legfontosabbakat említve közülük. Elválaszthatatlanul hozzátartozik egyrészt a nemzetköziség, a történelmi látás, a messzire tekintés. A tudása annak, hogy az emberiség eddig legnagyobb históriai vállalkozásának, a kom-

munista társadalom megteremtésének vagyunk részesei, a szocializmust építő népek sorába tartozunk bele, s egybeesik így nemzetünk ügye s az emberiségé. Hozzátartozik ehhez a nemzettudathoz másrészt a szocialista állampolgári öntudat, felelősségérzés. A büszkeség a már eddig elértre, s a sokat idézett, híres renani kifejezéssel élve: a tettekkel történő, naponkénti csöndes népszavazás, közös vállalkozás, egybekovácsolódás az életet szebbé, értelmesebbé tenni akaró, megoldást váró új feladatokra.

De ezek mellett az elsődlegesen az értelemhez szóló érvek, összetevők mellett van ennek a nemzettudatnak egy mélyen ható, érzelmi jellegű komponense is: az *itt és most* parancsa: a kötődés, vonzódás a nékünk kiszabott cselekvési térhez, adott valósághoz, adott emberekhez. A forradalmi közelre tekintés: a hétköznapok humanizmusa. Az a fajta konkrét, közvetlen humanizmus, mely nemcsak a távolit, az emberiséget tudja szeretni, de sorsa társait is: a körötte levőket, s mely nélkül éppen ezért megoldhatatlan a jelen egyik legfőbb feladata: a szocializmus bevitele a kis ügyekbe, a mindennapokba: a hétköznapok forradalmasítása; az otthonteremtés egy ország számára.

S ebbe a forradalmi távolranézéstől elválaszthatatlan másik irányultságba – a hétköznapok – a „kis ügyek" – humanizmusába: az otthon-teremtő közelre nézésbe, mely a népfrontos gondolatnak mintegy az erkölcsi vetülete, legbensőbb ismérve, joggal hallik bele az előttünk jártaknak, az „itt élned, halnod kell" parancsával élő régi nagyoknak használni akaró hazaszeretete, vállaló hűsége. Ily összefüggésbe illesztve bele – az internacionalizmussal s a szocialista állampolgári tudatossággal olvasztva egybe – nem fenyegeti ezt az érzést többé, hogy a provincializáló elzárkózásnak lesz ez az eszköze. Ellenkezőleg. Segít ez abban, hogy minél gazdagabban bontakozzék ki a szocialista patriotiz-

mus humánus tartalma. Hogy ne csak történelemre néző és értelemhez szóló igazsága legyen ennek az eszmének, de érzelmi mélysége, fénye, szépsége is. S így minél teljesebben betölthesse a maga feladatát. Morális, eszmei ellensúllyá váljék. Ellensúllyá, mindenfajta nem közösséget – pusztán egyéni érdeket, nem hazát, szülőföldet – csak esetleges, véletlen lakóhelyet látó individualizmus, önzés ellenében. S felvonultassa mindezek ellen – az életet fenyegető lelki sivárság, érzelmi kiürülés, bomlasztó közöny, szürkeség ellen – a szocializmus meggyőző, érvelő eszméi mellé segítő társként a múlt üzenetét: a „hazádnak rendületlenül" messziről halló esküszerű szavát, a felelősségre, helytállásra késztető megkötöttség-érzést. Az Illyés Gyulától emlegetett „hajszálgyökereket". Az iderendeltséget. Az érzelmek erejét.

ADY ÉS A KURUCOS-SZABADSÁGHARCOS ÖRÖKSÉG

AZ ÁTÉRTÉKELT HAGYOMÁNY

I

Mint a falusi Magyarország középrétegeinek neveltje a kurucos-szabadságharcos tradíciók igézetében nőtt fel a fiatal Ady. Ezt közvetítette hozzá a szülői ház, az iskola (nemcsak a zilahi, de még a nagykárolyi is) s egész közvetlen környezete: a fiatalkori, szilágysági és debreceni légkör. Nem utolsósorban ez a szellemi élmény képesítette rá, hogy messzire néző, kereső, nyugtalan ellenzéki indulatokkal kezdje életét. De ugyanakkor – mivel mint érzület feloldatlan, tisztázatlan, ellentmondásos eszmei tartalmakat hordott magában ez a tradíció – nemcsak előrehajtó erő volt ez számára, de visszafogó is. Átadta neki a néphez való erős kötődést, a népre hangoltságot, a sajátos magyar történelmi nem-belenyugvást, kisúri dacot, de ugyanakkor a hozzátapadó dzsentroid vonások révén elültette benne az úri Magyarország torz, buktató, nacionalista előítéleteit: a xenofóbiát, a nemzeti nagyzási mániát és a provincializmust.

Ennek az érzületnek a jegyében, mint például Mikszáth pályája mutatta, csak a falusi Magyarország szűk határai közt lehetett már óriásira nőni, de nem lehetett túllépni azokon. A fiatal Adynak ahhoz, hogy önmaga lehessen, ebből az érzületi tradícióból is ki kellett tépnie magát, csak megszüntetve őrizhette tovább ennek tartalmait. S fejlődése során, a falutól a város felé menve – a nagyváradi évek alatt, de még inkább az *Új versek* időszaká-

ban – a konfrontáló, elhatároló, antifeudális ideológiai motívumok közt centrális helyre került világképében az ezzel a hagyománnyal való bíráló számvetés.

Annál is inkább elkerülhetetlen volt számára ez a polémia, mert az idő mindjobban felszínre hozta a belé nevelt érzületnek ellentmondásait. Nemcsak liberalizmus és protestantizmus forrott össze ugyanis a kor tudatában ezzel az örökséggel, a negyvennyolcas-kurucos hazaszeretettel, de az érzület belső tisztázatlanságát mutatva, kuruckodó frázisokkal élt a mind erősebbé váló reakciós, dzsentroid antikapitalizmus is. Ami Istóczyék antiszemita frakciójával kezdődött, a század elején tovább folytatódott, tipikus volt a Bartha Miklós-i út: a Monarchiával egynek tekintett zsidó tőkének tudta be a maga gazdasági romlását egy a fejlődő világ ellen tiltakozó idejétmúlt réteg: a bukó nemesség. Megjelentek az egyetemeken a szűrös, fokosos, vad magyarkodó, antiszemita kuruc brigádok, majd az 1905-ös politikai válság során, a koalíció harcaiban országos méretűvé vált ez a típus. A Rákóczi–Kossuth-hagyomány nevében folytak a tüntetések, a „hazátlan jakabok" ellen – Ady szavával: – a „kuruckór" mindenütt hódított. A hagyomány eladdig liberális jelszavakkal elfedett, rejtett, retrográd arca nyíltan felszínre jött.

A fiatal Ady gyorsan felfigyelt rá, mi lesz az idők során „a Kossuth Lajosok és Garibaldiak szent hevüléséből". S küzdve a szabadságharcos jelszavak mögött meghúzódó, retrográd, politikai-társadalmi törekvések ellen szükségszerűen élesen szembefordult ezek vezető ideológiájával a dzsentroid nacionalizmussal, s annak történelmi, propagandisztikus táptalajával: a kisajátított kurucos-negyvennyolcas hagyományokkal is. Magáévá tette az akkori magyar baloldal éles bírálatát, s mint például *Dénes*

úr és Jóska, Borz báró esete c. novellái mutatják, feudális-rendi küzdelmekként értékelte csupán a múlt szabadságharcait. „Petőfiék egy kis úri forradalom részére kaparták ki a parázsból a gesztenyét" – írta, s keserűen jegyezte meg a volt küzdelmekről: „Élére álltak díszesen, hangos szóval a megmozdult népnek az úri vezérek, a kiskirályok, az apró cézárok. Izgatták, vezették, meddő harcokba uszították, amíg csak el nem fogyott a veszedelmesen összegyűlt energia. Akkor szépen eladták az országot, a népet, s ők megint nyugodtan lakmározhattak legalább egy évszázadot."

Átértékelődött a tradíciók rendje. A kurucos-szabadságharcos hagyományok központi helyét – mint általában a századelő radikális intellektueljeinél – megkérdőjelezte a haladó történelmi örökség eladdig háttérbe szorított másik két vonulata: 1. a kulturális nemzetkritikai, 2. az osztályharcos-társadalmi. „Az első magyar kultúremberek", „Károli, Szenczi Molnár, Apáczai, Mikes", s az ő utódjaik: Csokonai, Kazinczy, Vajda, Péterfy vonzották az ekkori Adyt, másrészt pedig idézte a társadalmi átalakulás, az osztályharc hőseit, Dózsát, Martinovicsot, Táncsicsot. A dzsentri Magyarország felé a hagyományok nyelvén is határ vonódott.

De ez a bíráló elkülönülés csak az egyik – igaz: a hangsúlyozottabb, az előtérben állóbb – vonulatát jelentette a gondolatoknak. Emellett volt azoknak egy másik, felszín alatti, rejtett sodrása is: kísértett a mélyben a megtagadott múlt; a vonzalom tovább élt. Nemcsak a tradíció ellen szóló idézeteket lehet kiszedni Ady ekkori írásaiból, de a mellette érvelőket is. Meleg szeretettel beszélt nemegyszer a költő a hajdani szabadságharcok termőtalajának tekintett régi kisúri világról, „arról a melegágyról", honnan kikeltek „a legszebb, legkülönb magyar

palánták", ahol „az elkoldusodott magyar nemes már-már szinte belesüllyedt a legmagyarabb semmibe, a paraszt népbe", honnan – mint az ellentmondásos arcot jelezve írta – „Dózsa és Werbőczi szinte egyszerre jött". Gőggel idézte a régi „magyar udvarházakat", ahol részben „együgyű, oktalan jóságú emberek éltek", részben pedig „büszke, kemény emberek", „furcsa, háborgó, szép lelkű magyar urak", „büszke bocskoros nemesek", akiket „valami konok, esztelen düh hajtott... minden ellen ami hatalom". „Ezért koldusodtak, keseredtek" – jegyezte meg panaszlóan róluk.

S megszépültek ennek a hagyománynak, a sajátos, kurucos történelmi magyar nonkonformizmusnak régi harcai. Ujjongó szavak dicsérték Bocskayt, ezt „az Európától megihletett, erdélyi kultúrában felnőtt, protestáns, jeles, újító nagy elmét", aki „korába belehelyezve... elődje az igazi európai nagy magyarnak". Hódolt a költő a másik fejedelem, „az igazán nagyként" emlegetett Bethlen Gábor előtt. S mint elsikkadt történelmi lehetőség, mint a nemzeti abszolút Monarchia egykori ígéretföldje, mítosszá vált Erdély. S mindenekelőtt fénylett a múltból a „legszebb, legdaliásabb idő", „a förgeteges nagyszerű kor": a messzi kuruc kor. Felmagasodott Rákóczi alakja: a kulturált, gazdag Magyarországról álmodó, ipart pártoló, s ipart teremtő „szegény fejedelem őnagyságáé". S ezt a sort folytatva feltűntek a reformkor nagyjai, Wesselényi, „ez a szabad lélek", „ez a legendásan nagy magyar ember", s elsősorban „a legnemesebbje és a leghivatottabbja a maga korának": dicsfény vette körül Kossuth Lajos nevét.

Mert a szabadságharcos hagyományhoz való viszony elintézetlenségét mintegy jelezve kettős értékelés volt megfigyelhető Ady írásaiban ennél a névnél. Részben úgy je-

lent meg írásaiban – a Szabó Ervin-i gondolatot szinte szó szerint idézve – „a néptribuni, romlott hiú Kossuth", mint aki „kedves barátságban" kívánt „maradni a Habsburgokkal, a kortárs Csák Mátékkal", s aki „annyira nem volt felforgató, mint XIV. Lajos nem volt az". „Werbőczi és Kossuth nemzetéről" beszélt a költő. Együtt idézte ezt a két nevet a nemesség közös házi védszentjeként. Másrészt – ezzel feleselőn – úgy emlegette írásaiban nemegyszer 48 egykori vezérét, mint aki azok közé az igazán nagyok közé tartozott, „akik Európát be akarták vezetni a magyar glóbus sötét zugolyaiba", s akinek örökségét csak elorozták a nevéből élők. „Kossuth nagyon-nagyon meghalt, s a Kossuth-lobogót fekete kalózhajók viselik ma otthon" – panaszolta fájón. Olyan vers, mint a *Kőszvény-ország Márciusa* tanúskodott róla, hogy 48 és Kossuth mítosza a koalíciós-függetlenségi szédelgés ellenére is a lélek legmélyén változatlan élt.

Részben maradvány, utóvédérzés – eszmei *survival* – volt ez a szabadságharcos múltnak szóló, tovább sugárzó rejtett vonzalom. Hiszen – ahogy egyhelyütt megfogalmazta Ady – „az emberben még hit nélkül is visszazeng az, amit gyermekkorában szentül beletanítottak": ő sem feledhette, hogy indulásakor „a mesékkel egyidőben mindig csak hazafias legendákat kapott". Nagyon mélyre ivódtak ezek az emlékezetében, annál is inkább, mert ha „utolsókat" is, de ott „tombolt" még benne „a vérében felejtett ősi, nagy, hetyke, sőt duhaj magyar betyárosság", a szabadságharcos idők magatartásbeli öröksége: a kisúri virtus. De puszta survivalként mégsem könyvelhető el ez a továbbélés. Nemcsak maradványérzés volt ez, de elővéd egyben. Nemcsak azért nem adta fel minden bíráló elhatárolódás – megszüntetés – ellenére sem a költő végleg ezt a tradíciót, mert olyan mélyre eresztette az lelké-

ben a maga gyökerét, hogy nagyon nehéz lett volna kitépni onnét. Nem adta fel már pusztán azért sem, mert értéket sejtett, érzett mögötte; értéket, melyet őrizni kötelesség.

Mi sem mutatja jobban ezt a pozitív kötődést, mint hogy a forradalmisággal volt korrelációs motívum Ady életművében ez az örökség. Minél inkább kiteljesedett a költő forradalmisága, annál nagyobb hangsúlyt kaptak írásaiban, s a kommentált – a mű felől magyarázó – biográfia törvényeinek megfelelően életében, egész emberi habitusában is a kurucos színek: feléledt a múlt. S 1912 után a népi forradalmiság időszakában minden korábbinál erősebb lett benne ez a vonzalom. A hagyománynak nem elorzottságát, meggyalázottságát látta már ekkor elsősorban, hanem szépségét.

„Íme, a... tisztító idő, ki tudja mosni sok zászlóval együtt a Rákóczi-zászlót is, amelyen vidámsággal, olvashatóan vidul: pro patria et libertate" – jegyezte meg például a nemrég még egyértelműen a reakciótól kisajátítottnak vélt tradícióról 1912 májusában Ady. Hivatását, helyét keresve a világban – az „örök magyar határpörbe", a történelem folyamába beilleszkedni akarva – mind határozottabban ide kapcsolódott. Ide kapcsolta magát mint művész: „mi fennen hirdettük már nyolc esztendő óta – jegyezte meg például egyik vitájában –, hogy mi Balassáéktól, kurucéktól s Csokonaitól ösztönöztettünk". S ide kapcsolta magát politikai attitűdjével is. „Nemcsak magyar vagyok... de patrióta is – hirdette –. Olyanféle és romantikus is egy kissé, mint az olasz hazafiaké s a jobbféle magyar és lengyel emigránsoké" az ő patriotizmusa. S ide kapcsolta magát életrajzilag. Minden korábbinál erőteljesebbé vált benne a „fajtájára", „nádorválasztó kisúr-őseire", állítólagos kisnemesi származására, „szilárdságbeli, ősi,

kurtanemesi, megbőszült finomulására" való büszkeség. A költői politikai őskeresés, az életrajzi önelhelyezés egyaránt a kurucos-szabadságharcos hagyományhoz, annak legfőbb történelmi hordozójához, a régi kisúri réteghez kötött, s ide kötött a költészet legvalóbb képi motívuma: az idézett szerep, az értéktudatot, értékeszményt jelző lírai önstilizáció is.

A fiatal Ady 1905–1908 között – az érzelmi forradalom időszakában – legszívesebben *király*nak avagy *művész*nek rajzolta magát: arisztokratikusan, elkülönülve élt. A kétmeggyőződésű forradalmiság költőjénél a lélek kétségeit kifejező *csavargó* mellett a lovon ülő *harcos, a bujdosó kuruc vitéz* volt már a jellegzetes lírai önarckép, s stiláris hősként is ez élt a művek mélyén: egy küzdő kisúr volt az egyik legfőbb nyelvi ihlető. S 1912 után, a népi forradalmiság időszakában ez a hősmotívum lett egyeduralkodó. A kuruckor legjellegzetesebb típusai tűntek fel rendre. A költői zsenialitás mintegy megérezte, melyik volt az a réteg, melyben a régi szabadságharcok népi színeket is magában hordó patriotizmusa legintenzívebben élt: megelevenedtek az egykori középrétegek.

Feltűntek a hajdani értelmiségiek: *csalódott, fáradt patrióták, régi bánatos erdélyi prédikátorok, eretnek poéták, régi diákok, magyar lantosok, a jussukért küzdő, lantos és parittyás kuruc diákok, íródeákok, régi krónikások.* S velük együtt ott vonultak a versek soraiban *sírva vigadó, eb ura fakót, Ugocsa non coronat-ot kiáltó, Bánk báni órán megbeszéletlen konspirációra* egybegyűlő régi *kisurak. Mint falvából kiszakadt ó kis úr, követlen úton kocogó, lógó tekintetes úr* szerepelt a költemények hőse. S újra éledtek a hajdani vitézlő rendiek *nomádságnak szabad életét élő tegnapi vitézek, végbeli vitézek bajnoki hívásokra, gyülekezésre, nagy harc gyűlésre váró táboro-*

zók, új inszurgensek, pártot ütni készek, jó és szánt vitézek.

S az önstilizációknak, ezeknek a mitizáló költői szimbólumoknak mélyén rejlő történelmi típus arcát legpregnánsabban megfogalmazva nagy számban jöttek a különféle kuruc katonák: *menekülő kurucok, bujdosó kurucok, öreg kurucok, maradt sereghajtók, várat, tüzet, bizodalmat* vesztő, *nagy erdők aljain, bujtató lápokon kuruc-leses életet* élő *szegénylegények, protestáns harcos vérmezőn, lelkünkért, s pro patria et libertate* mindig hadba menő *bátor szívű és jó legények, magyarok s vitézek.* Egy új mitológiát teremtett itt a költői képzelet. Új mitológiát a régi szabadságharcos küzdelmekben nagy szerepet játszó XVII–XVIII. századi középrétegek képviselőiből. Mintegy a maga életének, a maga céljainak igazolására újraélődött, beszédes lett a múlt. Igazolódott egy lejáratottnak hitt, a haladás szempontjából negatívnak ítélt nemzeti hagyomány: a kisúri örökség.

II

Egyértelműen vállalta már az 1912 utáni Ady, a népi forradalmár költő a korábban megtagadott vagy legalábbis nagy fenntartással kezelt kurucos-szabadságharcos tradíciót. De megszüntetve megőrzés volt ez a vallás: nem visszatérés a falusi Magyarország neveltjének régi hiteihez. Az egyszer kiküzdött kritikai távlat nem vált itt semmivé. Ellenkezőleg: az új vállalásnak meghatározó tényezője lett. Átalakult az ehhez az örökséghez tapadó, ellentmondásos – nemesi-dzsentroid és haladó-népi – tartalmakat magába sűrítő homályló érzület: alkotó elemei-

re bontva átértékelt hagyománnyá lett. Mind közvetlenül: nyílt negációval, a dzsentri kisajátítás ellen vitázva, mind pedig közvetve, pozitíven: az örökségnek új értelmezést adva – éles határok vonódtak benne a dzsentroid mozzanatok felé.

Egy nem szűnő, gúnyos polémia vétózta folyvást a népi forradalmár Adynál az uralkodó osztályoktól propagált elképzelést: a folytonosságot. Következetes, nem alkuvó szigor utasította el azt a nézetet, mely az egykori kisurak, szabadságharcos középrétegek és a század végi dzsentri közt levő származásbeli kapcsokra utalva összefüggést kívánt láttatni a hajdani függetlenségi küzdelmek és a jelen „ál úri rebelliói" között, s mely a kurucos hagyományok fő letéteményesének a dzsentrit, ezt a „gyülevész, utálatos hadat", fővédvárának pedig a vármegye „gőgös buta falait" vélte.

Hangsúlyozottan utalt Ady minduntalan arra, hogy a folytatás nem puszta másolást, a régi gondolatok változatlan továbbélését kell hogy jelentse, de újraalkotást. Ahogyan írta: *„Ha Rákóczitoknak – Tiszte már nem volt itt, – Mért nem hoztatok vót – egy különb Rákóczit".* Tudta és vallotta, hogy a XX. század elején a „Wesselényiek módján nem elég a betyár magyarságot szidni a magyarban", s hogy a „Kártevő Sándorok faja ellen kevés a kuruc átok": a „mindent másképpen, kurucabban" tevés parancsa élt benne. Ki akarta ragadni a Rákóczi-lobogót azok kezeiből: *„Kik nagy lobbanás – Hamvadását látták", „Szép Libertás zászlót – Kik óvni nem tudták".* Ezért írta vádlón: *„Istenem, én az eb ura fakót – Tartom ma is a legszebb jeligének – Csak ne koptatták volna olyan el – Díszmagyaros, suta szegény legények."* S ezek ellen a „díszmagyaros, suta szegény legények" ellen,

„az útonálló ragadozás patriótái" ellen gúnnyal szóllt a szava.

Ideológiájuk ellen tiltakozva tovább éltek benne a falusi Magyarországtól elszakadt, hajdani érzelmi forradalmár, a „darabont költő" kiküzdött érvei. Élesen bírálta a meghamisított tradícióhoz tapadó legjellegzetesebb eszmei mozzanatot, a „buta sovinizmust", az „együgyű", de „gyűlöletes és hazug kompromittált nacionalizmust", a „gonosz, hazug hazafiasságot", ezt az „úri istentelenséget". Jól tudta már a népi forradalmár költő, hogy „nagy árok" választja el egymástól „a régi virtusos nemzetesek nazarénus utódjait", az ő „nevetséges ágálásukat" és „a XIX. század első felének nemes hagyományait". A polemikus átértékelés fő vonásaként kurucsága következetesen antidzsentroid lett.

S ez az antidzsentroid jelleg átrendeztette a tradíció belső szerkezetét: új vonásokat állíttatott előtérbe benne. A *Huszadik Század* és a *Szocializmus* szellemi körének, Szabó Ervinnek, Szende Pálnak, Garami Ernőnek történelem-újjáértékelései nyomán haladva, de korrigálva az ő egyoldalúságaikat: megérezte a népi forradalmár költő a hajdani függetlenségi küzdelmek eszmei-politikai sokrétűségét, a bennük ott ható eltérő osztálytartalmakat.

Tudta Ady, hogy a nemesség nagy többsége részéről szűk osztályönzést, a feudális privilégiumokat védő rendi felkelést jelentettek csupán a híres szabadságküzdelmek. *„Nyög az úrhad, meg a pór is lázad – Mentsd meg király révünkön a hazánkat"* jellemezte gúnnyal az „aranybullás korok" nemesi érdekekre néző, „nemzeti" lázongását. De tudta azt is, hogy – csíraszerűen, s elvetélten bár –, más elemek is adva voltak ezekben a régi harcokban; megérezte bennük a feudális-rendi „szabadságharcon" túlmutató mozzanatokat: egyrészt a kettős – idegen-abszolutista

és úri-nemesi – kizsákmányolás ellen lázadó paraszti keserveket, másrészt egy fejlettebb, haladottabb társadalmi-politikai formáció vágyát: a nemzeti abszolutizmus idézését. Ezeket a tartalmi vonásokat előtérbe állítva népi és progresszív gondolat lett nála a kurucság. Mint jelleget meghatározó társadalmi erő centrális helyre került benne egy osztályhelyzeténél fogva a lent keserveire érzékeny, iskolázottsága, világlátottsága révén pedig az egykorú haladó gondolatok iránt fogékony réteg – az ő kedves szavával –, a régi kisúri had: a hajdani középrétegekre esett a hangsúly.

„Íródeákok", „prédikátorok", „ködmönösek", „kószák", „szegénylegények" voltak Ady kurucai, a nemesség és a parasztság határán élő bujdosó vitézek, kik egyéni sorsukkal sokban a néppel érintkeztek, de műveltségükkel, látókörükkel kinőttek onnét. Egyszerre tudtak így közelre és távolra látni. Egyaránt lehettek a nép szószólói s történelmi célok tudósítói. Patriotizmusukhoz hozzátartozott így egyrészt a népi keserűség, a konok gyanakvás a „sima nyelven tudó" urakkal szemben, azaz: az osztályharcos jelleg, s hozzátartozott másrészt a fogékonyság a partikuláris egyéni sorson túlmutató nagyobb célok iránt: a hazára nézés, a gazdag, kulturált Magyarországról való álmodni-tudás.

A vezérek közül is az ilyen „kettős kötöttségű" – népre s nagy célokra egyformán nézni tudó hősöket szerette, az olyan szabadságharcosokat, kik egyben népvezérek voltak. A talpasok élén járó Esze Tamás, s a parasztok sorsára figyelni tudó Vak Bottyán állt legközelebb hozzá, s még Rákócziban sem pusztán a függetlenség bajnokát látta, de egyben az „ipar pártolóját", a polgári haladást elősegítő abszolút monarchiát, Magyarország lehetséges XIV. Lajosát, s ugyanakkor azt a fejedelmet, ki – mint a vers írta – tudja, hogy: *„Merre van a föld népének* –

Boldogságos útja". S nem utolsósorban a szociális mozzanatok hangsúlyozása nyomán került előtérbe az általa megélt tradícióban egy ideológiai komponens: a protestáns jelleg.

III

Egyet jelentett Ady szótárában a szabadságharcos történelmi-népi ellenzékiség és a kálvinistaság. Nem istenhivésből – hiszen amint írta – „messze járt már Johannes Calvinustól", s „rég levetette" magáról a „belenevelt szellemnek és a vele született vallásnak... bilincseit". De a függetlenségi tradíciókkal összefonódó jellege folytán „adott energia" maradt számára végig ez a vallás. „Haláláig" őrizte – ahogyan írta – ennek az „érdekes religiónak" ízét, „zamatját". Becsülte annak egyik legjellemzőbb történelmi sajátosságát: a benne rejlő nemzeti miszsziót.

Mert – mint a provanszal albigensek, az angol lollardok, a cseh husziták példája vagy Luthernek a németekhez, Kálvinnak a franciákhoz, Knoxnak a skótokhoz intézett kiáltványai tanúskodnak róla – mindig is hajlottak a középkori vallási egységet bontó hitújító mozgalmak arra, hogy valamiféle nemzeti törekvéssel fonódjanak egybe. S kiváltképp így volt ez a legkatolikusabb fejedelmeknek, a Habsburgoknak a birodalmában. V. Károlynak a spanyol inkvizíciót Amerika partjaira hurcoló XVI. századi zsoldosaitól kezdve a lipóti abszolutizmus koncepcióját kialakító Kollonichon át az 1848–1849 utáni megrendült Monarchiát újból konszolidálni vágyó Bachig, sőt az új birodalmi álmokat szövő Ferenc Ferdinándig mindig is hozzátartozott a gyarmatosító vágyú Habsburg-hatalomhoz a katolikus jelleg. Ez jelentette számára mintegy az

imperialista törekvéseket igazoló eszmei fegyvert, az egységesítő represszív ideológiát. Ahogyan Bach 1848 után meghatározta: a Monarchiának csak két szilárd tartó pillére lehet: a dinasztia és a katolikusság. Politikai eszköz lett itt egy vallás.

Történelmileg jogosan érezte tehát bele Ady a protestantizmusba a hazafias szembeszegülést, a szabadságharcos „magyar tiltakozást". A maga szertartásaiban és templomaiban a gazdagságot, pompát kedvelő s így Bécshez és a Béccsel tartó nagyurakhoz kötődő katolicizmussal szemben egy szegény, elesett nép sorsának vállalását, a magyarság vállalását jelentette itt a puritán hit; az a vallás, amely – mint Kálvin utóda, Theodore de Bèze tanította – megengedte a maga híveinek, hogy a nemzetet az uralkodónál nagyobbra tartsák, s mely éppen ezért erénynek vette a fejedelmek ellen a nép, a közösség nevében történő fegyveres ellenállást.

A nemzeti függetlenség gondolatának ébrentartása mellett, mint másik lényeges, meghatározó tartalmi mozzanatot, hozzátartozónak vélte Ady a protestantizmushoz a progresszió kívánalmát is. Kálvin hitéről beszélve kulcsfogalomként kísértett írásaiban nemcsak a *magyarság*, de a *haladás* szava is. Olybá tűnt előtte mindig ez a vallás, mint amely társadalmi távlatot adott az egykori függetlenségi harcoknak, mint amelynek segítségével a középkor zárt tekintélytisztelő rendjéből kioldotta és a polgárosodó „Nyugathoz kapcsolta" magát a régi magyarság. Nem ismerte Ady Troeltsch, Max Weber avagy a marxizmus vallásszociológiáját, de mind eszmei-világnézeti, mind pedig politikai vonatkozásban – hozzájuk hasonlóan – reformideológiaként, a polgári gondolat sajátos változataként könyvelte el Kálvin vallását.

Eszmei vonatkozásban mindenekelőtt az evilágiság re-

ligiója volt ez számára: szekularizált istenhit, már-már racionális erkolcs-vallás. A materialista: kálvinista – isten nélkül – mondotta Bernstein, s így vélekedett lényegében Ady Endre is. Olyan religiót látott ebben a hitben, amely „kifeszíti magát a dogmákból", s „minden embertelen istenimádattal" szemben, „vezetője, bátorítója a szabad emberi léleknek", a „tiltakozó léleknek", s mely így végső soron – ahogyan írta – „a mi szép, emberséges, vallástalan világunk eléréséhez vezet".

S mint az evilágiság minden eszmerendszere, mint például a reneszánsz, a felvilágosodás avagy a marxizmus, arra volt hivatva Ady szerint a protestantizmus is, hogy felszabadítsa az *egyéniséget* és a *gondolkodást*. Ez a két fogalom társult írásaiban konkretizáló kulcskategóriaként ehhez a hithez. „A reformáció igazi célja . . . az egyéniségnek és a gondolatnak teljes felszabadítása" – fogalmazta meg számos változatban. „Örökös tiltakozás és lázadás" volt szerinte ez a vallás; tiltakozás „minden bilincsek ellen", s jelentette „mindazoknak összetartását, akik nem akarnak tartozni sehová, ahol nem a nyáj, de a karám a fontos". A „szabad és szabadító", szuverén embert, a nagykorú embert nevelte szerinte ez a hit. Maga volt, ahogyan írta, „a hadakozó, tökéletesedő, szabad és gondolkodó élet", a vallásnak álcázott felvilágosodás.

A világnézetet tekintve az evilágiság jelentkezett Ady szerint a protestantizmusban, politikai szinten pedig az antifeudális forradalmiság korai formáját vélte felfedezni benne. „A féltudatos nemzetiségi, de teljes osztályharc apostolai voltak szerinte „a nagy magyar reformátorok", olyan emberek, akik „a teljes türelmű demokráciát, egész belátó emberséget", „a magyarság, szabadság és demokrácia egész külön vallását" hozták, s megcsinálták „e nem demokrata országban" „a világ legkülönösebb demokrá-

ciáját". A francia forradalom csak „gyarló gyermeke" volt egyik – felötlő túlzással hangsúlyozó – cikkének érvelése szerint ennek „a legnagyobb forradalomnak", a kálvinizmusnak s a szocializmus szükségszerűn, egyenes vonalban következett innét. Ahogyan írta: „A szocializmus törvényes gyermeke a protestantizmusnak", hisz „Kálvin egyházának ez a lényege. A szabadság és folytonos újítás." Protestantizmus – francia forradalom – szocializmus: így rajzolódott ki írásaiban az európai embert felszabadító újkori történelmi menet. A falusi Magyarország örökbe kapott tradíciójának átértékelése ezzel teljessé lett.

Egyrészt a maga polemikus antidzsentroid jellege folytán, másrészt a nemzeti abszolutizmust sürgető, s osztályharcos, antifeudális mozzanatoknak külön hangsúlyt adva, harmadrészt, s főként pedig az emberi nagykorúsodás, az evilágiság ideológiájaként felfogott protestantizmussal való egybeolvasztás révén az európai haladás sodrába került be, annak részévé vált a kurucos-szabadságharcos történelmi örökség; pótolta mintegy a hiányzó magyar citoyen hagyományt.

Természetszerűleg jól tudta Ady a valós arányokat, a tényleges történelmi szituációt. Tudta, hogy a nemesi vezetés következtében a feudális-rendi ideológia, s nem a tőle kiemelt antifeudális patriótaság volt a régi kurucságban az uralkodó szín. Ahogyan írta: Esze Tamásék ügyét az rontotta el, hogy „a hatalmasok, a császár bárói" odaálltak mellé. A marxi megkülönböztetéssel élve valós – rembrandti – s nem eszményítő – raffaeli – színekkel festette ő a régi kuruckort. A szabadságharcos romantika megszállottjaitól eltérően – mint Földessy Gyula feljegyezte róla – még Szekfű Gyula legendaromboló könyvét sem utasította el. A cseh Masaryk avagy a magyar Riedl Frigyes hamisítások ellen törő tudósi fegyelmét szívesen

látó, kritikusan gondolkodó század eleji intellektuelek közé tartozott: nem volt kenyere a történelmi mítoszalkotás.

Éppen ezért volt gúnyja, fölénye nemcsak „a császár báróival", a „Kártevő Sándorokkal", de a saját hőseivel szemben is: a kisúri hagyomány ellentmondásokat magukban hurcoló reprezentánsairól, a „vitéz kuruc tervezőkről", „meggyőződéstelen követekről", s a „régi, naiv, zavaros táblabírákról" gúnyosan beszélt. A protestantizmusról szólva is jól tudta, hogy itt is inkább csak lehetőség volt a tőle kiemelt antifeudális, evilági jelleg; világosan látta, hogy a kálvinizmus elreakciósodása, „az aulikus, népellenes, ultramontán protestantizmus" nem a XX. században, nem Tisza Istvánnal következett be. Látta a múltban is az „ortodox, konzervatív, rideg" debreceniséget, s nagyon jól tudta, hogy „mihelyst akadt olyan hatalmas fejedelem, ki az új hitre tért, a protestantizmus meghalt. Azóta lélekben cívódó, gazdasági és politikai szerszám" csupán. Nem hiányoztak itt sem a rembrandti színek.

Az ellentmondásokat tudva-látva is kiemelte azonban Ady, ha csíraként, alárendelten, s visszahúzó tartalmakkal elvegyülten bár, de mégis létező, előremutató mozzanatokat: a népi patriotizmust s a polgári fejlődés irányába ható jegyeket. Hisz ha elenyésző színt jelentettek is ezek a XVII., XVIII. század küzdelmeiben, ha nem is tudták befolyásolni a napi harcokat: rejtetten, mélyen ott hatottak bennük. A kiemelés tehát nem torzítás, hanem a történelmileg valóban lényeges vonások hangsúlyozása – értékelés volt. A napi arányokkal, a napi fontossággal szemben a történelmi arány, a történelmi fontosság tudatosodott itt. A múltban rekedő, csak aritmetikai arányokban gondolkodó történeti szemlélettel – a relativizáló historizmussal – szemben a történelmet egységes, előremenő folyamatnak vevő, a múltról a jelen harcainak isme-

retében ítélő, történeti látás – értékelő historizmus – volt így az övé. Ahogy a régi nagyokról szónokló, serlegeket emelő Magyarországról, „a serlegesek Magyarországáról" mondta egyhelyütt: „S rajtunk és ügyünk becsületességén, az emberi haladás hozzánk hajló viszonyán telik, áll, hogy serlegeinkből, milyen bor beszél". S ő a jelen feladatait helyesen élve, azoknak a mélyükre látva „ékesen és igazán", a maguk ellentmondásosságában, de mégis értékelőn, az igazán fontosat kiemelve tudta feltámasztani az általa idézett régi holtakat. Az elromantizált nemesi-dzsentri kurucságon túl, azzal vitázva meg tudta látni a hagyományos, szabadságharcos ellenzékiség történelmileg lényeges, mert a ma felé mutató, az egységes emberi haladás szempontjából értékes arcát: fel tudta idézni protestáns prédikátorok, diákok, vitézek, szegénylegények komor, keserű, de az idetartozás és a helytállás parancsával élő, szép igaz világát.

IV

Szerves része lett Ady Endre forradalmiságának az átértékelt, mintegy magyar citoyen hagyományként felfogott kuruc örökség. Szüksége volt rá többféle okból is. Szüksége volt rá egyrészt, mint művészi képre. A tömegmozgalmak gyors elapadását, az alkudó, szökő opportunizmust, s a megszilárduló Tisza István-i reakciót maga körül látva jól jött a magára hagyott forradalmárnak „sátorsarkon bort nyakaló", „határ-szélen botot vágó" régi kuruc bujdosók kifejező képe. Mögéjük rejthette – a kép történeti kötöttségével jelezve annak citoyen jellegét, közösségi voltát – a saját magányát.

De a kínálkozó művészi analógián túl szüksége volt er-

re a tradícióra aktuális politikai meggondolásból is. A tízes évek elején megjelent ismét Magyarországon ezen „a Bécses, papos, úri tájon" a Habsburg-veszedelem: nagy kérdőjelként felmagasodott a jövendő császár. Köztudott volt Ferenc Ferdinándról, hogy abszolutisztikus Habsburg-álmokkal készülődött trónra. Köztudott volt róla, hogy a maga egységesítő, abszolutisztikus törekvéseinek legnagyobb akadályát a magyarokban, az ő „Luegertől kölcsönzött kifejezésével: a „judeoungar"-okban látta. „Egy katonai és ultramontán gyilkossággal" fenyegető „keserves helyzet" a régi kuruc átkot ismét indokolttá tette.

S a művészi és politikai meggondoláson túl taktikai okok is közrejátszottak a kuruc hagyományt újraélesztő adys szenvedélyben. A „serlegesek Magyarországán", a tradicionalizmus birodalmában, abban az országban, ahol a holtak neve „jó harci eszköz" volt, ahol „serlegeket emelve" a mai harcokat a múlt köntösében vívták: jogosan vélte Ady, hogy a haladás híveinek is kötelességük alkalmazkodni a rájuk kényszerített harci módszerekhez, s szükséges, hogy „magukért, ügyükért" ők is „a régi Magyarország díszsírkertjeiben turkáljanak". Nem engedhetik kisajátítani, maguk ellen használni „a nagy magyarokat". „Sötét, hencegő, ősködő, magyarkodó ellenfeleikkel" szemben ezen az úton is hangsúlyozandónak vélte, hogy nem ők „Magyarország és a magyarság... hanem mi vagyunk".

A kifejező képet kereső művészi szándék, a Habsburg veszélyt érző konkrét politikai meggondolás, s a harci terephez igazodó taktikai ok magyarázza ugyan a szabadságharcos-kurucos hagyomány előkerülését, de nem érteti meg központi helyét. Hiszen a közösségi jellegű, citoyen magány kifejező képeként másfajta történeti képekkel is

élhetett volna a költő. Idézhette volna a kulturális-kritikai tradíció motívumait. Mint ahogy fel is tűntek műveiben a későbbi Németh László-i nemzetmitológia jellegzetes hősei, az Apáczaiak, Vajda Jánosok, Kazinczyak, Bolyaiak, s a többi régi „bús homlokú magyarok", „árnyas magyar mártírok", közösségért élő, elszigeteltségbe, magányba vesző nagy nemzetébresztők. Másfelől pedig a felkomorló abszolutista veszély ellen harcolhatott volna, mint ahogy tette is, például *A Tél asztalánál, Dal a hazugságházról, A mezőhegyesi háború* c. verseiben, közvetlenül, nyíltan, történeti áttétel nélkül is. Végül: a hagyományok vállalására késztető taktikai meggondolás számára kézenfekvőbb lett volna az egyértelműen társadalmi-forradalmi tradíciók felmutatása. S Ady ezt tudta is: az úri hősökkel szemben idézte Martinovics, Petőfi, Táncsics alakját, Dózsa György szobrát állította szembe a Werbőcziével.

A művészi, politikai s taktikai meggondolások tehát egymagukban nem magyarázzák a kuruc tradíciók központba jutását. Nem szabad részokból –, az egész szempontjából: a forradalmi világkép teljessé tevése miatt volt szüksége erre a hagyományra. Megfelelő forradalmi ideológiát hordó tömegmozgalmak hiánya folytán a népi forradalmárköltő a maga világnézetét csak így – a tradíciók nyelvén – konkretizálhatta. Az egykorú magyar progresszió korlátain, ellentmondásain így léphetett túl. Annak doktrinérségével, olykori elvontságával szemben az újjáértékelt szabadságharcos tradíción át fogalmazódott meg legteljesebben a népi forradalmisághoz elválaszthatatlanul hozzátartozó jellegzetes ismérv: a forradalmiság *hic et nunc* jellege, az *itt és most* parancsa. A megkötöttség-érzés.

I

Gyanakvással nézte a század eleji magyar progresszió a kurucos-szabadságharcos hagyományt. S ha nem is igazolható, de érthető volt ez a fenntartás. Saját birtokának, ideológiai monopóliumának tekintette a hanyatló dzsentri ezt az örökséget. Egyrészt vezetéshez való állítólagos jussát igazolta vele, másrészt pedig xenofóbiaként értékelve annak németellenességét feudális színezetű antikapitalizmusát bújtatta mögéje. Mint többek közt a „gyűlöld az idegent" refrénjét harsogó Inczédy László, avagy a *Kazár földön*t író, s a „hazátlan bitangok" ellen dörgő Bartha Miklós példája mutatta: „furkósbot és korbács" lett – Szabó Ervin szavait idézve – ez a hagyomány „a szabadalmazott hazafiak" kezén. S a haladó törekvéseknek erre a kisajátításra – saját gyengeségüket, felkészületlenségüket ezzel is jelezve – nem az át-, de a leértékelés lett a válaszuk: feudális-rendi mozgalomnak nyilvánítva azt, maradéktalanul a reakciónak engedték át a kuruc örökséget.

Kirívóan tükrözte ezt a – belső bonyolultságra, összetettségre ügyelni nem tudó – egyoldalúságot a progreszszió leghaladóbb ágának, a szociáldemokráciának az állásfoglalása. A maga kezdeti időszakában nem is beszélve olyan ősről, amilyen Táncsics volt, de még az *Általános Munkásegylet* időszakában is, a hetvenes évek elején – Frankel Leó szavával – az „igaz hazafiság" hordozójának, a régi magyar szabadságharcok örökösének akarta láttatni magát a magyar munkáspárt. A kétféle ellenzékiséget – a társadalmit és a nemzetit – nem választotta el. „Legyünk mi a tizenkilencedik század kurucai, s lesznek

Bocskayak, Bethlenek, Rákócziak – a szellemi téren" – írta például 1870-ben az *Általános Munkás Újság*. A proletariátustól vállalandó „forradalmi tradíciók" közt ott volt a „lázadó fejedelemnek", Rákóczinak neve, s a 48-as és a kuruc dalok a kezdeti munkásmozgalomban is ismerősek voltak.

De 1879-ben Frankelékkel szemben feltűnt már az „egységes nagy reakcionarius tömeg" tévesztett jelszava, s ebbe az „egységes tömegbe" bele voltak értve a múlt nagyjai is. Kezdetét vette 1848 s rajta keresztül az egész kurucos-szabadságharcos hagyomány átértékelése. A beszédek idézték olykor ugyan még a „nagy Kossuth" nevét, s halálakor a munkássajtóban is ünnepi cikkek jelentek meg róla, de egyrészt a dzsentroid jellegű, antiszemita ízű romantikus antikapitalizmusnak a 48-as pártban való előretörését látva, másrészt pedig a nemzeti jellegű ellenzéki mozgalmakkal szemben a politikai-világnézeti önállóság megvalósítására törve, s a gyengék módjára elhatároló, szektás merevség révén elérni vágyva azt, mindinkább nőtt az idegenkedés a munkásmozgalomban a negyvennyolcas s így a szabadságharcos hagyományok egészével szemben. A század végi *Népszava* Kossuth szocializmusellenes kijelentéseit idézgette már. Szükségesnek látta, hogy szembeforduljon a Kossuth-kultusszal.

Ennek a politikai-taktikai okokból kezdődő elhatárolódásnak nemsokára megtörtént az elméleti igazolása is: 1904-ben a *Huszadik Század* hasábjain, illetve egy évvel később a Marx–Engels: *Válogatott írások* szerkesztői jegyzetei közt megjelent Szabó Ervin nagy hatású – hisz egyoldalúságai ellenére is úttörő, erjesztő, meggondolkodtató – történelmi értékelése: *Jegyzetek a magyar forradalomról*. A dzsentri reakció ellen küzdve – mint Mehring tette a „Lessing-legendával" – oszlatandónak vélte ő is

a „Kossuth-legendát", s azzal együtt általában a hajdani nemzeti küzdelmek haladó mítoszát.

„Díszharmonikus jellemmé", a „mérhetetlen nagyravágyás és hiúság" emberévé változott Kossuth ebben a szemléletben, olyan valakivé, aki „semminek sem volt olyan nagyon híjával, mint kezdeményező erőnek, saját nézetek bátorságának", s aki éppen ezért „csak egy módon érvényesülhetett, ha a mindenkori népszerű eszméket és érzéseket teszi magáévá". A néptribunból puszta demagóg, a tömegek „vezéréből" azok „szócsöve" lett. A szabadságharcos forradalmár a nemesi ország ügyvédjévé vált.

S a szimbolikus főhőssel együtt arcot változtattak a régi küzdelmek is. Ha 1848 csak rendi cívódás volt, természetes, hogy „nemzeti felkelésekből" a múlt szabadságharcai is pusztán „a középnemesség osztályharcaivá" alakultak át; olyan küzdelmekké, melyekbe „valóságos nemzeti elem ... sohasem vegyült". „A rendi érdekeket védték" ezek csupán, „melyeket az uralkodóház fenyegetett". Nem a nemesség, de sokkalta inkább a Habsburg-hatalom szerepe tűnt haladónak e szerint az értékelés szerint: II. József és Mária Terézia követett el mindent annak érdekében, hogy „Magyarországot a rendiség legsúlyosabb béklyóiból kiszabadítsák".

Szabó Ervin tanulmányai nyomán – a koalíciós korszak nemzeti mámorától is igazolást kapva – szinte általánossá lett ez az értékelés a század eleji Magyarország progresszívjai közt. A történeti kérdésekkel is foglalkozó baloldali intellektuelek: Szende Pál, Garami Ernő, Buchinger Manó, Diner-Dénes József, Pogány József stb. a maguk historiográfiai írásaiban lényegében a Szabó Ervinféle gondolatokat ismételték meg vagy fejlesztették tovább. Ezen a vágányon haladva olyan nézet is akadt, mint például a Diner-Dénesé, aki a szabadságharcot leértékel-

ve, s a Habsburg-hatalom pozitív szerepét hangsúlyozni akarva, még a Bach-korszakot is igazolni vágyott. Sőt: ebben a szellemi légkörben élve, a maga „darabont" éveiben, az érzelmi forradalmiság időszakában Ady is hajlott rá, hogy Kuthy Lajos Bach-huszárságát például megértse.

Mint általában mindig, ha nem mindennapi szellemi erővel rendelkező emberek részéről érkeznek ilyen vitatható, túlzó állítások: még nyilvánvaló elhibázottságukban is problémát jelentenek ezek. Nem helyénvaló itt a könnyű ítélkezés. Mert nem lehet feledni – s erre Ady Endre és az egész *Nyugat*-nemzedék pályája példa – egy nem gondolkodó, álmokba veszett, túlzottan érzelmi alapokon élő országba, a Jókai nevelte Magyarországra a szellemi bátorság, az előítéletekkel is szembenézni tudó gondolkodó erő, kritikai látás érkezett meg a század eleji magyar baloldali intellektuelekben. Az jelentkezett még egyoldalúságaikban, merevségükben is. Éppen ezért ellentmondásosan bár, de pozitív szerepet tölthettek be a magyar szabadságharcos hagyományokat újraértékelő, nem egy esetben tévesztett, torzító, deheroizáló történetírói tételeik is. Paradox módon bár: ezek is segítettek megkérdőjelezni a dzsentri uralmát. Segítettek abban, hogy ne pusztán nemzetre, de mindenekelőtt osztályra, társadalomra – emberiségre – nézzen, s így újra világszintre emelkedjék a túlzottan önmagába zárkózott, elprovincializálódott magyar gondolkodás.

De ugyanakkor a század eleji magyar baloldalnak nemcsak erénye: kritikai éleslátása, intellektuális jellemessége, de kirívó hibája: doktrinársége, a valóságos helyzettől, a tömegektől való elszakadottsága is ott tükröződött ebben a 48-as örökséget (s vele együtt a szabadságharcos hagyományokat) tévesen értékelő történetlátásban. Az önmagában

helyes módszertani vívmány – a fétiseket nem tűrő, deromantizáló, gondolkodói kérlelhetetlenség – az adott, konkrét valóságot nem kellő gonddal elemző, rekompenzáló sértettség folytán téves irányba vitt. A dzsentri, s a vele egynek vélt „kuruckodó nacionalizmus" ellen küzdve – ahogy Szabó Ervin kapcsán Révai József megfogalmazta – „a jelen és múlt nemzeti harcai iránti közömbösség ellenmérge" került előtérbe. S ezzel mintegy önmagát bénította meg a század eleji intellektuális magyar progresszió. Leszűkítette a hatósugarát.

A szélső klerikális-monarchikus reakció világosan tudta, hogy „éppúgy mint 48/49-ben, a dinasztia bukására vezetendő", „ha – amint a Kristóffy Ferenc Ferdinánd egykori bizalmasa, Berchtold gróf előtt kifejtette – a közjogi és a szociális forradalom eszméi találkozni fognak". De a magyar progresszió ennek a retrográd erők szempontjából valóban „végzetes találkozásnak" a jelentőségét nem ismerte fel. Mint minden politikailag felkészületlen, erőtlen mozgalom: csak elhatárolódni tudott, integrálni nem. Könnyen hagyott veszni, a jobboldali kisajátítás zsákmányává válni olyan néphez kötő, igaz fogalmakat, mint *tradíció, haza, nemzet, nép.*

Ady mint a falusi Magyarországból az új városos társadalom felé haladó intellektuel – ahogy már szó volt erről –, szükségszerűen ennek a történelemszemléletnek híve, tanítványa lett: előrelépésként ezt kínálta kora. De ugyanakkor mint egyre mélyebbre látó forradalmár mind erőteljesebben vitázott is vele: érezte benne az egyoldalúságot. Beilleszkedett ez az eltérés abba a közte s az egykorú magyar progresszió közt fennálló különbségsorba, amelybe (csak a leglényegesebb politikai problémákat említve) a parasztkérdés, a Monarchia szerepének a megítélése, a nyugati polgári demokratikus illúziókkal való

szakítás, s ezzel együtt: a kelet-európai tájékozódás szükségessége tartozott bele.

Persze, mint a század eleji haladás számos más belső ellentéte, ez a polémia sem fogalmazódott meg egyértelműen; nem engedte végiggondolni itt a vitakérdéseket a történelmi helyzet: a bátorító tömegmozgalmak felötlő hiánya, s a haladó erők innen eredő viszonylagos elszigeteltsége: a rájuk nehezedő reakciós nyomás. A fennálló különbségek ellenére is egységes kellett hogy maradjon „a magyar progresszió... sokszínű tábora". Ezen az akart, szükségszerű egységen belül azonban számos jel mutatta a meglevő különbségeket. S a kuruc hagyományhoz való viszony kérdésében is kiütközött ez.

II

Magáévá tette Ady a radikális történelemlátás alapszempontját: a nemzetivel szemben a társadalmit tekintette legfőbb értékelő s magyarázó elvnek, de a szabadságharcos tradíciót ezzel a mércével mérve is: nem elvetendő – őrizendő örökségnek vélte. Az a feladat, melyet a reformkorban Erdélyi János és Eötvös József mint „nemzetiségi" és „általános emberi", „nemzetiség és polgárosodás" programját fogalmazott meg, s mely mint „pártosság" és „népiség" egybekapcsolásának szükségessége – megszüntetve, megőrizve – napjainkig él: benne lelt egyik legtudatosabb, legkövetkezetesebb képviselőre.

Nem tekintve a nevek esetlegességét, megtévesztő voltát (különbeket nem kínált fel kora), csak az irányt nézve, „Bánffy Dezsőnek, az erdélyi kálvinistának, s Vázsonyi Vilmosnak, a nagyon rettegett terézvárosinak" „valami összepárosítása" volt már nagyváradi újságíró korában

is az egyik lényeges programpont Ady számára. S ez a gondolat – az eleinte még benne kísértő, nacionalista jellegű, egyezkedő mozzanatokat a fejlődés során mindinkább levetve, a haladásnak egyértelműen elsőséget adva – egész életén végigkísérte. Ahogy változott nevekkel, de a lényeget nézve azonos irányba mutatón 1912-ben, a *Margita élni akar*ban megfogalmazza: *„Egy poéta-Széchenyi vágytam lenni – S mellékesen, hogy lábunk frissen szedjük – Vészi József s Bartha Miklós együtt."*

Irónia vegyült itt már a sorokba. S ez – mint általában mindig – a distancírozó elhatárolódást, a fölényt jelezte. Világosan látta már a népi forradalmár költő ennek az eklektikus szintetizáló programnak a gyermetegségét. Tudta, hogy a két név nem illik egyűvé. Hiszen Vészi József közben barátja lett; segítője, társa. Bartha Miklósnál, ennél a kurucos hagyományt elorzó „magyar Luegernél" pedig senkit sem gyűlölt talán erősebben, jobban. Mégis bekerült a *Margita élni akar*ba, ebbe „az új Sion-énekbe", a magyar forradalmiság tervezett, új mózesi könyvébe a hajdani program, s Bartha Miklós neve. Jelezve ezzel: tovább élt a vágy, hogy az új magyar társadalmi ellenzékiség, s az egyszer belőle talán megszülető új Magyarország a hagyományos kurucos ellenzékiséget, a Bartha Miklós-it, megszüntetve bár (az irónia ezt tükrözte vissza), de tovább őrizze (a líra utalt erre).

Együtt akarta látni a népi forradalmár költő „a magyarságot és a haladást". *„Vén Árpád-lap s ifjú piros pecsét: – Ez volt akkor mi álmainknak álma"* – írta. S üdvözölt mindenkit, akiben ennek az álomnak lehetséges megvalósítóját felfedezni vélte, aki „új eszmék" „lovagjaként" jöve azokat „a magyar éggel és a magyar földdel" olvasztotta össze. Nem utolsósorban ezért tekintette például új „Bottyán vezérnek", „második Bocskaynak" Justh

Gyulát, ezt „a nagy magyar, kemény és tiszta embert", akinek volt bátorsága rá, hogy ósdi úri előítéletekből kitörve a választójog érdekében a parlamenten kívüli ellenzékkel, a szociáldemokrata párttal és a polgári radikálisokkal is szövetségre lépjen, s így – egyik hívének szavaival szólva – a „nemzeti eszmét" a „szociális világeszmével" – mint 48-ban a Kossuth-generáció tette – újra egybefűzze.

Jászi Oszkár is nem utolsósorban azért állt olyan közel hozzá, mert kétfajta – a szociális és a nemzeti – ellenzékiség egyesítésének a szükségessége a progresszió táborán belül legerőteljesebben őt foglalkoztatta. Ő volt az, aki Adyhoz hasonlóan folyton hangoztatta, hogy „agyon kell tiporni a hazátlanság vádját". A haladás és a magyarság szintézisét megteremteni vágyó költő – túlzások révén is érzékeltetve az óhaj hőfokát – éppen ezért, mint „a Rákóczi-zászló" tisztára mosójáról, a „hazafiság újrakeresztelő szakramentumának" megfogalmazójáról beszélt folyvást róla.

Ez a szintézisvágy élt ott irodalmi rokonszenveiben is. Az ízlés, mint általában, itt is a világnézet hírhozója volt. Móriczban például „Nyugat csapatjának keleti zászlaját" becsülte nagyra, azt az írót, aki a modern nyugatos ellenzékiséghez, „a megindult magyar intellektuális forradalomhoz" – őhozzá hasonlóan – „éhes, rongyos, kardos kisurak" dacát, keménységét hozta. Politikai programot jelzett itt az esztétikai vonzódás: magyarság és haladás egybeolvasztásának vágya tükröződött benne.

S nemcsak az igenek, a nemek is vallottak. Szembefordult Ady a magyar progresszió táborán belül divó gyermegbetegséggel, a felszabadultságot, az előítéletnélküliséget a tradícióellenességgel is jelezni óhajtó „tudákos túlzással". S ezen a polémián belül a szabadságharcos ha-

gyományok sorsa külön is izgatta. „Nekünk forradalmunk nem volt, de Bocskaynk és Bethlenünk volt, s ezeket is átengedtük a históriának" – írta például egyik 1908-as cikkében. S 1913-ban a protestantizmus problémájáról Szabó Dezsővel folytatott polémiájának is ez volt lényegében a központi kérdése. Nem annyira magáról a protestantizmusról, sokkalta inkább a szabadságharcos hagyományokról, illetve ahhoz kapcsolódva a patriotizmus problémájáról folyt ez a vita.

Csak annyiban volt eltérés ugyanis e polémia során Ady s Szabó Dezső között, amennyiben a protestantizmus nem önmagában állt, de a szabadságharcos tradíciónak volt organikus része. Hiszen magának az elvontan szemlélt történeti jelenségnek a megítélésében nem különbözött kettőjük nézete. Nem a vitázó udvariasság íratta Adyval, hogy vitapartnerével lényegében „nagyon egyetért". Szabó Dezső valójában az ő régi kedves gondolatait ismételgette. Ady volt az, aki minduntalan – közvetlenül a Szabó Dezső-féle tanulmány előtt például a *Kálvin hivői térdepelnek* és *A protestáns tévedés* c. írásaiban – felrótta egykori felekezetének a haladó szerep cserbenhagyását: a funkcióvesztést. Ő volt az, aki már régtől hangoztatta Szabó Dezső írásának központi tételét, hogy a kálvinizmus mint citoyen hagyomány – az ő terminológiájával –, mint „nemes liberális tradíció" nem a szociáldemokrácia ellen működve, de azzal szoros politikai szövetségre lépve lehet csupán hű a maga múltjához. A kálvinizmus társadalmi szerepének megítélésében azonos volt tehát véleményük. A vitát nem az, de a mögötte rejlő nemzeti probléma váltotta ki köztük.

Szabó Dezső, a magyar irodalomnak ez a tehetséges, őrült szélkakasa ekkor éppen polgári radikális időszakát élte. S a maga indulati töltésű állásfoglalásainak logikája

szerint ily jellegű nézeteit is, már-már karikatúraszerűen végletekbe vitte. Gyengéje volt általában is a magyar radikalizmusnak a valós helyzet problémáival nem gonddal számoló, az emberi haladás nehéz, gyötrelmes voltát, ellentmondásosságát nem figyelembe vevő vulgarizáló racionalizmus, a tradícióellenességében is ott tükröződő doktrinér-jelleg. S Szabó Dezsőnél, ennél a mindent leegyszerűsítő, csupa thalamus-embernél, az érzelmi beállítottságú életek törvényei szerint, hatványozott mértékben volt jelen ez a gyengeség. Annál is inkább, mert mélyen gyökeredző nemzeti elfogultságai is ebbe az irányba vitték. Hisz a Trianon utáni Magyarország szélsőséges nacionalistája az Osztrák–Magyar Monarchia egyik uralkodó népéhez tartozva szükségszerűen hajlott az asszimiláló sovinizmus kulturált, álcázott válfajára: a kozmopolitizmusra. Ennek jegyében épp ez idő tájt írta például gúnyosan – a polgári radikalizmus doktrinérségét a Marinetti-féle futurizmus múzeum-romboló, polgárpukkasztó frázisaival házasítva össze: „És nálunk még radikalizmus ostoba általánosításával bélyegzik meg azt, ki annak a bárgyú hebegésnek, mit régibb irodalomnak neveznek, gyilkos csúfságát a kutya primitív szemérmével akarja elkaparni."

Ez a Homais-szerű fölény tükröződött a protestantizmusról mondott ítéletében is. „Meggyötört őseink korlátolt fanatizmusáról", a „protestantizmus illogikus, negatív, imbolygó voltáról", „abszolút tartalmatlanságáról", „frázisairól", „háromszáz éve elvénhedt természeti képeiről", „ócska gesztusairól" beszélt. S Ady éleslátása ennek a lekezelésnek tartalmi-szemléleti forrását vette rögtön észre; a radikális progresszió kísértő hibáját: a szabadságharcos hagyomány, s a hozzá tartozó patriotizmus nem kellő súlyú megbecsülését. Ez volt vitacikkének a központi tétele.

Nem vette számba, Ady szerint, Szabó Dezső azt, hogy

„a magyar protestantizmus problémája . . . voltaképpen a magyarság problémája": a Habsburg-katolicizmussal szembefordulva, „életét védve" „lett protestans a legszorongatóbb időben" ez a nép. S az új vallás hibái nem kis részben épp innen eredtek: a kényszerű magyar nyomorúság tükröződött bennük. Az, hogy szűk perspektívák közé szorította itt gyakran az életet az elkerülhetetlen nemzeti önvédelem. „Hitüknek és fajuknak okos harcosai" voltak szerinte a Szabó Dezsőtől „műveletlennek és szellemileg alacsony nívójúnak" gúnyolt protestáns papok. S ez ha nem is felmentést, de megértést parancsolt. Ezért védte őket.

Csírájában maradt ez a vita, nem bontakozott ki. Részben azért, mert elérte ezt is az elszigeteltségbe vetett magyar progresszió belső polémiáinak törvényszerű sorsa: az egymásrautaltságot kirívón jelezve elhallgattatta a nézeteltéréseket a támadó reakció. Mint „zsidó kultúrtípust" bélyegezte meg Szabó Dezsőt egy fiatal, tehetséges teológiai tanár, Alef-Ravasz László, a parlagiságnak, s a provincializmusnak ez az okos, törtető intellektuelje. S ez a támadás Adyt azonnal vitapartnere mellé állította: „Furcsa, hogy nekem, ki Szabó Dezsővel szeretetes, kis vitában álltam, most kénytelen vagyok úgy felpattanni, mintha a Szabó Dezső okos és majdnem helyes írása az enyém vollent – zsidót – kiáltó támadásokkal szemben őket védte harcolt: az ósdi, korlátolt előítéletekre apelláló, illetéktelent – zsidót – kiáltó támadásokkal szemben őket védte meg. Az ostobasággal, s az azt kiszolgáló illeszkedéssel nem békülhetett meg. Nem kerülhetett ezzel egy táborba.

De a kényszerű egymásrautolságon túl elhallgattatta ezt a vitát az is, hogy Ady nem tudta ekkor még pontosan, árnyaltan megfogalmazni a maga tételeit. A szabad-

ságharcos hagyományhoz tapadó hazafias érzületet védve annak ellentmondásos – nemesi-nacionalista és népi-patrióta elemeket egybevegyítő – kettősségétől sem volt képes magát függetleníteni. Az ő érveivel szemben Szabó Dezsőnek volt inkább igaza, aki a költőnek, s a vele majdnem egyet mondó, a kálvinizmusban „magyar vallást", „nemzeti szervező erőt" látó Móricz Zsigmondnak válaszolva fölénnyel írhatta: radikális elvbarátaik, mint például Jászi, vele értenek egyet, hiszen ő az ész törvényei szerint, „szociális alapon kereste a problémák megoldását", míg Adyék véleményébe „protestáns iskolakönyveken elfogulttá nevelt szemek" téves nézetei játszottak bele.

S valóban elhibázott volt (ha nem is annyira, mint a Móriczé) Ady érvelése: polemizáló torzulás jelentkezett benne. A patriotizmus lebecsülése ellen küzdve – nacionalista mód – a nemzeti problémát helyezte már-már középpontba. Ő, aki más írásaiban mint vandál tettet ítélte el például „a regisztrálás kirgiz módszerét", a passzív rezisztenciát: itt felmentette azt. S aki mindenfajta elzárkózó műveletlenségnek ellenfele volt, itt a nemzeti önvédelemre hivatkozva – ha nem is eszményítette, de megértette a II. József ellen küzdő hajdani nemesség aufklérista írásokat égető vandalizmusát.

Jól tudta Ady – nemcsak más jellegű megnyilatkozásai, de ezen a cikkén belül fellelhető elhatárolódások is tanúskodtak róla (a fenntartások jelenlétét hírül hozó, *de* volt írásában a domináns kötőszó), hogy elhibázott, „barbár és aljas védekezés" volt az egykori magyar nemességé: „kultúremberi mivoltának" fájt a csak nemzetben gondolkodó, szűk látókörű, provinciális magyar ellenállás. A Szabó Dezső-i doktrinér fölénnyel szemben mégis e mellé állt: az egyoldalúságra ellen-egyoldalúsággal felelt. Feltűnt – a világnézetitől elhatárolandó – sajátos tévedés: a keresés té-

vedése, jelezve mintegy, hogy még csak küszködött a valóság nehéz, szorító kérdőjelei közt a helyes válaszért a botladozó ész, de nem találta azt.

S mint általában mindig az ilyen jellegű tévedéseknél, a keresés tévedéseinél, mikor még sejtésként, érzés formájában él csak a gondolat, nem a kész tétel, nem az eredmény volt fontos itt sem, hanem a sajátos teoretikus deformáció – a polemikus túlzás –, illetve az abban tükröződő keresési irány. S innen szemlélve – jelezve mintegy a lélek vitára késztető hiányérzetét – kétfajta attitűd különült el Ady írásában. A „kultúremberi kozmopolita", „fajukból kinőtt" sorsokkal, ezekkel a magasabb rendűnek tekintett (hiszen saját magát is közéjük sorozta) „luxus" egyéniségekkel szembeállította az alacsonyabb rendűnek ítélt, de mégis nosztalgiával szemlélt, „jó ösztönnel" megáldott sorsokat. A csináltság, a mesterségkeltés kategóriáival („kultúra", „luxus") szemben a szerves, mély organikus kapcsolatokra esett a hangsúly. A szabadon lebegő intellektuelek eloldottságával feleselt mintegy a körülötte levő világhoz, sorsokhoz való szívós tapadás: a meggyökerezettség. A keresés iránya így a téves eszmei burok, az elhibázott tartalmi mondandó ellenére is félreérthetetlen volt: a vulgárracionalizmus doktrinér fölényével szemben védte a költő – nem a könyveket égető barbárságot, a haladástól elszigetelődő provincializmust, antidemokratizmust –, hanem a megkötött életekben rejlő igazságmozzanatot, a kurucos-szabadságharcos tradíció egyik legnagyobb vívmányát, őrzendő sugallatát, az „extra Hungariam non est vita" provincializáló dzsentri közhelyébe belevegyülő, áthangzó szózatot: az *„itt élned, halnod kell"* szép, igaz pátoszát. A történelmileg kialakult sajátos magyar patriotizmust.

III

Csöppet sem véletlen, hogy a Szabó Dezsővel folytatott polémia után, mintegy annak záró mozdulataként írta meg Ady – igaz, nem közvetlenül Szabó Dezsőről és a protestantizmusról beszélve, de a lényegi problémák azonossága és az időbeli egybeesés révén mégis félreérthetetlenné téve ezt az összefüggést – *Vallomás a patriotizmusról* c. cikkét. Nyilvánosság előtti, hangos gondolkodás volt valójában ez az írása: a gondolkodás műhelymunkájától, a pszichológiai folyamattól nem elszakítva élt az eredmény. Maga elé néző, töprengő jelleg határozta meg a cikk formáló elvét. Erre utalt mindenekelőtt a címszószerűen is kiemelt *vallomás* szó, s a mögötte rejlő, ténylegesen is vallomásos jelleg. Ennek volt tükre a gondolatok belső zajlását jelző „úgy képzelem", „arra gondolok", „az jut eszembe" féle fordulatok gyakorisága. S erről tanúskodott az Ady-cikkekhez képest szokatlanul hangsúlyos alárendelő mondatszerkesztés. Szabó Dezsővel, illetve rajta keresztül az egész magyar radikális progresszióval – s így önmagával is – folytatott polémiáját összegezte itt lényegében a költő. Ahogyan írta: „a maga lelkének boncolását" végezte el benne, az ész érveivel szembesített egy mélyen ható érzést.

A vitázó, vívódó jelleget a választott közléshely már maga mutatta. „A babonátlanság neki oly kedves lapjában", a Galilei Kör folyóiratában, a *Szabadgondolat*ban vallott a költő a maga rejtegetett, „restellt babonájáról", a tudományosság fiatal hívei előtt beszélt egy „minden tudománynál erősebb babonáról, vagy mondjuk: egyszerűen érzésről". Érzés és tudomány szembeállítása határozta meg a polemizáló attitűdöt. Nem mintha az irracionális joga mellett érvelt volna a költő, a „terméktelen intellektualizmuson" gúnyolódó s a nemzeti érzés irracionalizmusát hirdető

„svihák Barres-nek", ennek az „erkölcstelen bölcsnek" nála dühödtebb ellenfele nem volt: a valóság problémáitól gyakran elszakadó, az érzések erejét semmibe vevő vulgáris racionalizmus ellen emelt szót csupán. Ész és érzelem szembeállítása helyett – fogalmilag pontosabban érzékeltetve Ady szándékait – az elmechanizáló, leegyszerűsítő rációval szemben a dolgok összetettségét, bonyolultságát figyelembe vevő, teljességre néző értelem beszélt. Ennek jegyében tette szóvá Ady a magyar intellektuális progresszió kísértő veszélyét: a doktrinér hajlamot.

Egyértelműen elhatárolta itt már magát a költő a félresiklató, helytelen nézetektől: nem volt szem elől vesztve az elsődlegességet igénylő társadalmi követelmény. Rögtön a cikk kezdetén ott voltak a határhúzó sorok: olyan ember beszélt itt, „ki kegyetlen kritikával kísérte a maga magyarságát", ki „a fajgyűlölet gyökereit is kiirtotta magából". S egy alternativisztikus, kiélező helyzet felvetése még élesebbé tette ezt a határvonást. Nemcsak a támadó, sovén jellegű nacionalizmustól, a más népek elnyomását igazoló „buta sovinizmustól" különítette el magát a cikket író költő, hanem – más írásaiból vett kifejezésekkel szólva – a „vad hazapolitikát" folytató, „garibaldiskodó" kisnépitől is. Semmiféle formában sem tartozott ekkor már Ady azok közé a jó szándékú, de szűk látókörű hazafiak közé, „akik – Lenin szavaival szólva – hazájuk közvetlen . . . érdekein túl semmiről sem akartak tudni". Az akkoriban sokat emlegetett Ferenc Ferdinánd-féle magyarellenes birodalmi tervekre utalva felvetette cikkében a kérdést: mi történne abban az esetben, ha egy „katonai és ultramontán gyilkosság" törne a nemzet léte ellen, s ha ezzel a kísérlettel „egy aulikus ősű magyar gróf" fordulna szembe, „egy olyan valaki" – írta (észrevehetően a Ferenc Ferdinánddal szemben álló Tiszára célozva) –, „ki tavaly még minden nyugtalan ma-

gyart leöletett volna". S még ebben a kérdező, kiélező helyzetben sem adta fel a különállás jogát, a társadalmi szempont elsődlegességét. Ha az érzés bizonytalankodott is, a fegyelmező ész biztosan ítélt: „Még ilyen katasztrófa esetén is külön harcolnék és védekeznék" – írta. A fiktív szituáció végiggondolása mutatta: a partikuláris nem nőhetett itt már az általános fölé. Az emberiségé volt az elsőség.

Minden nacionalizmusnak, „fajta-őrületnek" ellentéte lett így az Ady-féle patriotizmus. Hiszen annak a nemzetközpontúság, a kizárólagosság jelentette a legfőbb ismérvét. Ahogy Maurras írta: „egy igazi nacionalista számára a saját nemzete mindenekfelett való". Ady számára viszont megszűnt a haza mint „fogalombálvány", kiragadta magát a nemzeti gondolat elmitizálásából, abszolutizálásából eredő, La Boëtie-féle „önkéntes szolgaságból". Nyitottá vált a haza szemellenzőnek, provinciáló eszköznek használt fogalma az emberiség felé. Szeretett ő már – ahogyan a *Vallomás a patriotizmusról* c. cikkével rokon típusú írásaiban számtalanszor hangoztatta – „minden népeket", a „nemzettelen boldogságok" keresése volt számára a cél. Korrelatív fogalmat jelentett írásaiban ember és magyar, összetartozott „a nemes magyarság és teljes emberség". „Magyar vagyok és magyarul és emberül a legbecsületesebb internacionalista" írhatta magáról. Új fogalmi kontextusba – általános emberibe – került a magyarság: a patriotizmus elszakadt a nacionalizmustól.

De csak elszakadt, s nem szűnt meg, nem vált semmivé. Mint ragaszkodás a közvetlen adott, környező világhoz az emberiség felé kitágított gondolkodásban is változatlanul élt. Nem ellentétet, hanem szorosan összetartozó, egymást szervesen kiegészítő érzést jelentett itt a közelre és a távolra nézés: az internacionalizmus és a patriotizmus. Az

általánosnak, az emebriség szempontjának a figyelembevétele ennek megfelelően kétfajta igényt, kettős jelentést, hordott. Jelentette egyrészt azt a törekvést, hogy az egyszeri, a közeli problémák között élve se veszítse soha szem elől az egyén a nagyot, az általánost, az emberi fejlődés törvényét. De ugyanakkor arra is utalt ez, hogy ne feledje közben az egyest, a közvetlen adottat, a környezetet se, amelybe sorsa rendelte belé, s vigye tovább innét, mi az általános számára átadandó érték, s minek elvesztésével szegényebb lenne az emberi egész. Egyszerre volt itt adva az emberiség *felől* s az emberiség *felé* való nézés. „A magyarság szükség és érték az emberiség s az emberiség csillagokhoz vezető útja számára" – hangzott a cikk vezérgondolata, a felelős, vállaló ragaszkodás szava, a „vallomás a patriotizmusról". A szükségszerű összemberi integrációnak, az egységes emberiséggé való válásnak nemzeti-nihilista, arisztokratikus, világpolgári útjával szemben egy másfajta út lehetősége látszott: az internacionalizmusé, a tőle elválaszthatatlan forradalmi patriotizmusé.

IV

Áthumanizálódott, az emberiség felől igazolódott Ady életművében a szabadságharcos-kurucos tradíció legfőbb mondandója: a hazához való ragaszkodás szava, a történelmileg kialakult sajátos, magyar patriotizmus. A költői példa mutatta, hogy nemcsak a Rákosi Jenő-féle „gyűlöletes és hazug, kompromittált nacionalizmus" felé vezetett út e felől a hagyomány felől, hanem az érzület kettős – nemesi s népi elemeket egybevegyítő – jellege folytán más irányba is: ebben gyökeredzett a nacionalizmustól elszakadt, az emberiség felé nyitottá tett Ady-féle „emberséges, demokra-

ta patriotizmus" is. Nem voltak már adottak többé ebben az újfajta, az emberiséggel kapcsolatba került hazaszeretetben a hagyományos, kurucos-szabadságharcos patriotizmus lehúzó színei, de ott éltek benne annak értékei. Ott élt mindenekelőtt a felfokozott megkötöttségtudat, s annak morális együttjárója: a felelősségérzés.

Mert mint általában a gyarmati s félgyarmati sorsba vetett, külső, idegen, elnyomó szándékoktól gyakran fenyegetett országokban, több volt a magyar múltban is a hazaszeretet, mint a Santayana-féle „natural piety for the source of our being", a létünk forrásai iránt érzett kegyelet: kelet-európai típusú patriotizmus volt ez, s mint ilyen, a mai gyarmati s volt gyarmati országokéval rokon. Oly típusú hazaszeretet, hol a hazához való természetes ragaszkodás egyben morális tett is volt: a gyarmatosítókkal szemben a gyarmatosítottak mellé való odaállás, a fénnyel, a gazdagsággal szemben döntés, felzárkózás a szegénység mellé. Mélyebbé, intenzívebbé vált így itt a szülőföldhöz való ösztönös vonzódás, egy etikus többlet: a szánalom, a részvét, a hűség forrasztó érzése is beleköltözött; mi másutt puszta kötődés volt, itt megkötöttség lett, a patriotizmus felelősségérzéssel telített szorongásos hazaszeretetté nőtt.

S így volt ez Ady Endre esetében is. Minden körülötte dívó világpolgári tendenciával szemben többször hangoztatta, hogy „erősen magyar", „gyalázatosan s rögösen magyar" volt. Egy visszhangismétléssel s egy figura etimologica-szerű szójátékkal is nyomatékosítva, daccal vágta oda a század eleji magyar progresszió doktrinér módra felvilágosult modernjei felé:

És bánom is én, bánom is én
Hogy sírni újra merek
S hogy kitört ősi barbárságom,
Megvasaltságom kinevetik
A vasalt emberek.

Mint a magyar múltban: a „megvasaltság" ténye, a felfokozott, mert morális súlyú megkötöttségérzet a hazaszeretetnek nála is elválaszthatatlan szerves része lett. Az érzés belső szerkezete, a motívumok rendje ennek megfelelően alakult.

Arcot változtatott például a népi forradalmiság időszakában a hajdani érzelmi forradalmár Párizs-mítosza. Ha 1905–1908 között a menekülés, a „Párizs szívén fekvés", a kint élés volt a cél: ekkor – mint írta – „nem tudta már magával elhitetni" a költő, hogy „künn és távol éljen", messze „szent hazám ostoba primitívségeitől": a hajdani Henry James, Rilke-féle esztéta emigráns bujdosóvá nőtt. S az emlékezetben a múlt is átalakult, az egykori tényeket magához formálta a világnézeti önstilizáció. A *Margita élni akar*ban úgy jelent meg már például hajdani énje, mint aki Párizsban élve is „új huszár Lenkeyként" folyvást hazafelé készült: „kardok, később majd hazaérkezők" is kovácsolódtak ebben az önstilizációban kint a Szajna mentén. *„Kerültük a dunai Ázsiát, – Hogy dühvel mindig csak róla beszéljünk"* – hangzott az újfajta életrajzi mítosz, a kötött lét mítosza: a bujdosó mítosz.

Ennek a kötöttségnek nyelvi jeleként forrasztó – szoros, belső összetartozást kifejező – szavak tűntek fel rendre. Ezért kaptak nagy súlyt a biológiai töltésű, birtokszemélyraggal ellátott fogalmak. Nem tartalmi, de stiláris súlyuk volt: nem az azonos származás, de az idetartozás, nem az etnikai, de a szociális megkötöttség érzékeltetése volt a

feladatuk. „Édes népemről", „vérem népéről", „hős fajomról", „én édes fajtámról" beszélt a költemény. S így kerültek előtérbe a hazafiság motívuma kapcsán az ide-kötöttséget, a nem-lehet másként, a szökni akarást és a szöknem-tudást – a maguk szembeötlő ellentmondásosságával kiáltón jelző stiláris alakzatok, a megkötöttség alakzatai: a paradoxonok is.

„Dühbe, dacba, borba fúlva – Ez a fajtám: nem szégyenlem" – feleselt itt egymással a *fúlva* határozó, a kétségbeesés és a *nem szégyenlem* daca, a reménytelenség s a mégisvállalás. A számító, felszíni okosság érveivel szemben egy mélyebb igazság üzenete szólt. *„Be szánom néha, hogy magyar vagyok – S be nem cserélném könnyen semmi mással"* – fogalmazta meg a vers ezt a kettősséget. S a *„néha gyűlölöm, néha szeretem"* kusza érzését kifejezni vágyva paradoxonok sokasodtak meg. *Utálatos, szerelmes nációmról, édes népemről,* erről *az átkozott népről, magyar becsmérlés fájdalmas kéjéről, fajom, átkom, bús magyar mezők szép szomorúságáról, szép kietlenségéről* szóltak a sorok. *„Szabad-e még sírva vigadnom"* – kérdezte a költő, jelezve mintegy ezzel a történelmileg veretet kapott paradoxonnal is az érzés forrását: a megkötöttség hagyományához, a szabadságharcos, kisúri tradícióhoz való szoros kapcsolatot.

A megkötöttségnek ezek mellett a jelei mellett, annak etikus vetületét mintegy tükrözve a felelősségtudat jellegzetes motívumai tűntek fel rendre. Mint általában minden felelősséggel telített s osztályszerűen értelmezett forradalmi hazaszeretetben, mint például a *Magyar vagyok*at író Petőfinél, büszkeség és szégyen ellentmondásos – paradox-érzelmi motívuma kísérte itt is a patriotizmust. Büszkeség a népi értékekre és szégyen az elmaradottság, a történelmi hibák s bűnök miatt. Mint „csodás, végzetes fajtáról" szólt né-

péről Ady, mely „külön álmokat", „germánnál, szlávnál ősibb álmokat" hordott magában, s mely éppen ezért „nem volt haszontalan fajta", „tud avagy tudhatott volna intellektuális nagy értékeket vinni a világkultúra hadimúzeumába". Ettől a büszkeségtől elválaszthatatlanul ott élt azonban benne a szégyenérzet is, a szégyen amiatt, hogy „latrok" s „betyár urak" miatt „hőkölő néppé", a „szétszóródás előtt" rémületével élő „romló néppé" vált fajtája, s hogy „magyar átkok fröccsölő szégyenkútjává" lett a vele azonosuló egyéni sors. Megjelent a felelősségérzés hagyományos megnyilvánulási formája, a népostorozás, a nemzetkritika. S ebben a bírálatban ott tükröződő felelősségérzet jellegzetes kísérőjeként (mutatva egyben a forradalmi mozgalmak egykorú hiányát is) domináns motívum lett a *sírás*. Kísértett itt is a kurucos-szabadságharcos patriotizmus érzelmi jegye – a Kölcsey, Vörösmarty, a fiatal Petőfi, s általában az egész magyar reformkor hazafias lírájának külön színt adó sajátos honfibú.

Mert nem búsmagyarkodás, az akarathiány, a tehetetlenség kifejezője volt elsősorban a múltban sem ez az érzés, de mindenekelőtt emberséges bánat: a felelősség hírül hozója; ott tükröződött benne a haza sorsáért aggódni tudó nem közömbös lét. S Ady Endre ezt vitte tovább. Azoknak örökét, kik népükért „sopánkodni, sírni, dühöngeni" tudtak; tovább élt benne a „másért síró, szú megrágta, táblabíró" sors. Ahogy a *Margita élni akar*ban ezt az összefüggést maga is jelezte:

Csak falvából kiszakadt ó kisúr
Érhet rá itt ily nagyúri gondra,
Holott ez nem is fajtaőrület
De benne van tömjénes-gomolyogva:

„Tebenned biztunk" s „circumdederunt"
Minden nehéz, nagy, fojtó, síri zsoltár,
Önző, de szörnyű térdet-fejet hajtván
Magamban látni omlóban a fajtám.

„Falvukból kiszakadt" hajdani „kisurak", „régi bánatos erdélyi prédikátorok", „nyögő, kérdező" magyar lantosok „árva szomorúsága" sírt fel a versekben, „magyarság fénye, könnye, tört hite" áradt, ragyogott. Újjáéledt itt a hagyományos magyar történelmi bánat: a petúri s bánki gond. S mint a múltban is, ott feszengett benne a nyomasztó kérdés: az aggodalom a „szomorú hazáért": *„Óh, Margitánk, mi is lesz hát belőlünk – E kis regény mégis véget ér egyszer, – De mi lesz az ősmagyar gyötrelemmel"* – kérdezte a vers. Képi formát kapott a *sírás* jellegzetes, a patriotizmussal összeforrt korrelációs motívumában a magyar történelmi-népi ellenzékiségbe mélyen beivódott morális indulat: a körülötte élő emberekért való felelősségérzés.

V

A szabadságharcos-kurucos hagyomány patriotizmusának folytatásaként megkötöttségérzet s tőle elválaszthatatlan felelősségtudat jellemezte Ady hazaszeretetét. Forradalmisága az így értelmezett – a nacionalizmustól elszakított s az emberiségélménnyel egységbe kapcsolt osztályszerűen értelmezett – patriotizmussal teljesedett ki, lett igazán népivé. Így vált a költő azzá a forradalmárrá, kihez nemcsak a népiség egyik – absztrakt – ismérve: a nép történelmi érdekeivel való azonosulás, az emberiségre nézés tartozott hozzá, de a népiség másik – konkrét – ismérve is: a népközelség, azaz: az adott valósággal való szoros egybeforrás.

Ennek a patriotizmusnak segítségével lett olyan művésszé, ki tudta, hogy élni csak a „mai mával" szabad, ki annak ellenére, hogy mindig hangoztatta: *„nincs magyar glóbusz"* (idegen volt tőle mindenféle bezárkózó, szűkös provinciális gondolkodás); jól tudta egyben, hogy *„Harcunk a magyar Pokollal van – Mindent erre tettünk"*. Az igazi forradalmárra jellemző távolra nézéshez hozzá tartozott itt a közelre nézés is, ez a másik lényegi forradalmi ismérv. *„Kis itthonunkban harcolni ki rendet"* – ez jelentette az „egész Földön" az „új Karácsony jelét" kigyújtani akaró költő számára a közvetlen programot, a stratégiai célt. Értette az *itt* és *most* parancsát; az adott hely elvét.

Éppen ezért nem beszűkülést, nem látókörhiányt jelentett nála a hangsúlyos patriotisztikus magyar „megvasaltság", az innen eredő, sajátos forradalmi lokálpatriotizmus, de értéket, előnyt. A század eleji magyar értelmiségi radikalizmus belső gyengeségén – a tömegek reális helyzetétől, tapasztalataitól való bizonyos fokú elszakadottságon – nem utolsósorban így léphetett túl: végrehajthatta egy némileg doktrinér jellegű, arisztokratizmusra hajló haladás-koncepció-népiesítését; plebejusítását. Forradalmisága kiteljesedése s a szabadságharcos-kurucos színek megsokasodása közti párhuzamosság innen érthető meg. Éppúgy, mint a XX. század számos nagy forradalmáránál forradalmi közelre nézés: az adott konkrét néphez való szoros kötődés – a népiség – kifejezője volt valójában nála is a patriótaság. Az emberiségre néző forradalmiság szerves részévé vált – műszót használva rá: *internacionalizálódott*. Összemberi érvényt kapott egy jellegzetesen magyar múltbeli hagyomány: a régi függetlenségi küzdelmek során kialakult szorongásos magyar hazafiság.

S nemzeti és nemzetközi viszonyát nézve általános érvényű törvényt jelölt ez a végbement internacionalizálás.

Mert nem lehet feledni: kettős irányban, egymással szorosan összefüggő kettős mozgásban mennek előre mindig a nemzetek – a maguk alkatában, szellemiségében, kultúrájában – a megvalósulni vágyó egységes emberiség felé. Egyrészt magukba olvasztják – *nacionalizálják* – azt, mi a nagy egészben érték. Másrészt az emberiség számára átfogalmazzák – *internacionalizálják* – mindazt az árnyaló, színt adó, szép, hasznosítható, eszmei-érzületi vívmányt, mit ők gyűjtöttek fel, szenvedtek ki a maguk külön történelmi útján. S Ady nemhiába volt a nemzetköziség hivatott szószólójával, a munkásosztállyal kapcsolatot talált első jelentős hazai művészünk, az első olyan költőnk, kiben a „nagy Egy-Világ" ösztönző vágya élt: a kettős irányú egységesítő-közelítő mozgás – a nacionalizálás és internacionalizálás – első számottevő példáját is ő adta irodalmunkban.

Nacionalizálta a nemzeti jelleg, a nemzeti tudat elválaszthatatlan részévé tette ő a maga költészetében például az internacionalizmus eszméjét avagy a munkásság nemzetközi harcainak jellegzetes szimbólumanyagát. A nemzetköziség legbensőbb tartalmát, lényegét jelezve centrális hőssé vált lírájában a nagy betűs *Ember*, szétbonthatatlan szintézisbe került, *emberi* és *magyar*. A munkásosztály harci jelképei közül pedig végérvényesen magyarrá változott például a *vörös csillag* képe. Ő tűzte ki az elsők közt ezt nálunk a maga verseiben a költészet egére. Nacionalizálta – asszimilálta – az internacionális a forradalmár költő új, XX. századi igaz magyarsága.

Ugyanakkor internacionalizálta, áthumanizálta Ady másfelől a történelmileg kialakult nemzeti jellem nem egy sajátságát: általános emberi érvénnyel bíró tartalommá tette a pusztán szűken magyart. Így például internacionalizálta a hagyományos magyar történelmi nonkonformizmust, a

kisúri dacot. Az *eb ura fakó, Ugocsa non coronat*nak egy veszélyeztetett nép múltjában kiküzdött, idegenek számára érthetetlen, kevély kiáltását – forradalmi meg nem alkuvássá, hajthatatlansággá, *mégis*t mondó daccá élve, érlelve – ő fordította le összemberi nyelvre. S ezt az internacionalizálást végezte el költészetében a hagyományos magyar, kurucos-szabadságharcos hazafisággal is.

Ellentmondásaiból kibontva – a nacionalizmustól elszakítva, a nemzetköziséggel, az emberiséghittel kapcsolva összse felfedte Ady a kurucos-szabadságharcos eredetű, hagyományos magyar patriotizmus – népi patriotizmus – humánus jelentését, általános érvényű morális tartalmát. Nem *egy* nép önző, kirekesztő szerelme volt ez többé nála, de *a* nép szerelme. Nem pusztán magyar, de forradalmi patriótaság. Vállalás. Hűség. Ragaszkodás a forradalmár konkrét, elrendelt harci terepéhez, a körülötte levő adott valósághoz. Szigorú, kemény elkötelezettség, mély belső vonzódás nem pusztán az emberiséghez, de az adott emberekhez: a potenciális értékek látása, sejtése bennük; hozzájuk fűző, mély, igaz szeretet.

Az a fajta szocialista konkrét népszeretet érkezett meg s indult a maga hódító útjára Adytól, a népi forradalmár költőtől internacionalizált, megszüntetve-megőrizve tovább vitt kurucos-szabadságharcos patriotizmuson át, mely az *Elégiát*, a *Kirakják a fát*, a *Holt vidéket*, a *Hazámat* író József Attilánál, a *Nem tudhatom* szavait mormoló Radnóti Miklósnál – vagy egy közvetlen mai példát véve – a *Bölcsek a fán* Illyés Gyulájánál, az ő (az érzés történelmi gyökereit a választott hőssel is jelzőn) korszerűsített, újratámasztott, sárospataki kuruc diákjánál hatott és élt tovább. S az irodalmon túl – jelen van, kísért ez az internacionalizált Ady-féle kurucos-szabadságharcos patriótaság általában is a szocialista hazafiságban. Árnyalja, mélyíti, gazdagabbá

teszi annak tartalmát. Jelen van annak fő kritériumában: a forradalmi közelre nézésben, az adott valósághoz s néphez való hűség konok parancsában. Jelezve mintegy, hogy történelmileg megszületett érték csak átalakulhat, de nem veszhet többé el: a szocialista hazaszeretet színező, árnyaló alkotórészeként – mint a nekünk rendelt helyen, az adott konkrét nép közt helytállni akaró felelősségérzet – a szocializmus világában is tovább munkál, él s hat az *itt élned, halnod kell,* a régi kurucos megkötöttségérzet.

A MEGKÖTÖTTSÉG VERSE: ADY ENDRE: SÍPJA RÉGI BABONÁNAK

I

Csak magamban sírom sorsod,
Vérem népe, magyar népem,
Sátor-sarkon bort nyakalva
Koldus-vásár közepében,
Már menőben bús világgá,
Fáradt lábbal útrakészen.

Körös-körül kavarognak
Béna árnyak, rongyos árnyak,
Nótát sipol a fülembe
Sípja régi babonának,
Édes népem, szól a sípszó,
Sohse lesz jó, sohse látlak.

Szól a sípszó: átkozott nép,
Ne hagyja az Úr veretlen,
Uralkodást magán nem tűr
S szabadságra érdemetlen,
Ha bosszút áll, gyáva, lankadt
S ha kegyet ád, rossz, kegyetlen.

Uzenhettek már utánam
Kézsmárk hegye, Majtény síkja,
Határ-szélén botot vágok,
Vérem többé sohse issza
Veszett népem veszett földje:
Sohse nézek többet vissza.

1913 márciusában íródott ez a költemény, kiélező, kérdező helyzetben a magán- és közéleti embert ért vereségek után, elutazás előtt. Az egyéni életben ekkor vált nyilvánvalóvá, hogy nem sikerülhetett a várt megifjodás. A lélek szándékát keresztezte a test: betegen, megviselt idegekkel feküdt Ady a Lövőház utcában, öccsének, Lajosnak budai lakásán, szenvedte az „illetlenül ifjú utak", a későn legényes élet elkerülhetetlen bosszúját: a test gyengeségét. „Nagyon összetörtek a világi dolgok", „nagyon árva" „beteg és bolond vagyok" – írta magáról számos változatban. Megsűrűsödtek a szokásos adys panaszok. S a testi bajokhoz hozzájárult „az őrjítő szükség"; az anyagi gondok. Ismét hiányzott „az a mindig szükséges húsz forint". Megkavart, tépett idegekkel, pénz nélkül élve kiesettnek érezte magát nagyon a világból.

S nemcsak az egyént: vereségek érték a közéleti ént is. 1913. március 3-án lefújta a szociáldemokrata párt vezetősége a március 4-re tervezett általános sztrájkot: demoralizálva ezzel a saját sorait, meghátrált végleg a reakció előtt. Az egy évvel korábban, 1912 tavaszán kezdődött, s 1912. május 23-án tetőződött forradalmi fellendülés ezzel véget ért: az ellenforradalom, a némaság lett az úr.

Kapóra jött tehát a közéleti s magánéleti reményeiben csalódott költő számára ekkori napjai két legjobb emberén, Bródy Sándoron, valamint Nagy Endrén keresztül a Nyugat-vita során elidegenedett, de most békülni akaró egykori

barátnak, Hatvany Lajosnak az ajánlata: hajlandó fedezni egy előkelő külföldi szanatóriumban, a Graz melleti Maria-Grünben néhány hónapos orvosi kezelést. Kiutat ígért ez az ajánlat, kiutat a körülfogó nyomorúságból. Megvillantotta az újrakezdés, a változás lehetőségét. S készülve az útra, megírta Ady a *Sípja régi babonának* c. versét, ezt az utazás életrajzi véletlenjét önlegendává érlelő számvető költeményt.

A maga kiélező, határhelyzetet teremtő jellege folytán a környező világgal való meghasonlottság, az én és a valóság közti konfliktus hordozására kiváltképp alkalmas volt mindig is az utazás, ez a lírai helyzetté, ontológiai kilátóponttá érlelt életrajzi szituáció. Éppen azért hagyománya volt már az ilyen típusú biográfiai háttérrel rendelkező költeményeknek Ady lírájában. Ahogy Petőfinél a születésünneppel egybeeső szilveszteri éj: nála épp a környezetével való örökös belső konfliktus miatt az elválás, az elszakadás pillanata – az útrakészülés – jelentette általában mindig is a szimbolizálódásra hajlamos, kérdező helyzetet: a poétikai szituációt. A költői alkotás törvényeinek megfelelően mitizálódott ilyenkor az egyszeri esemény, s léte alapkérdéseit mérte fel az egyén.

Így volt ez már az érzelmi forradalmiság időszakában is. Ezért írta meg például az 1904-es párizsi út előtt az *Elűzött a földem* c. versét, az 1905-ös bajorországi, starnbergi kirándulás előtt pedig az *El a faluból*-t, s az 1906-os párizsi készülődés napjaiban a *Megáradt a Tisza, Párizs, az én Bakonyom* c. költeményt.

S az utazás-mítosz ezen verseinek sorába tartozott a *Sípja régi babonának* is. De a távolságot mérve a hajdani érzelmi forradalmár s az 1913-as népi forradalmár között a megformálás miként je változott. Jelezve mintegy, hogy bonyolultabb lett az én viszonya a körülötte levő konkrét

valósághoz, hogy a népi forradalmár ebben a vonatkozásban is szükségszerűen súlyokkal terheltebben, nagyobb felelősséggel, így gondolkodóbban élt: komplikáltabbá, összetettebbé vált a versformálás. Az utazáselménytől ihletett művek hajdani egyenesvonalúsága megtört. Ellentmondott egymásnak a vers két központi poétikai alkotórésze a *szemantikai-logikai* és *zenei-képi sík*: az egyikben a távolodás, a distancírozás, a másikban az azonosulás volt az uralkodó. Ez az ellentmondás, az innen eredő *paradoxitás* határozta meg a költemény belső szerkezetét.

II

Logikai-szemantikai síkon vizsgálva a verset az utazás életrajzi motívumán alapuló költemények jellegzetes ismérve a *távolítás* volt a formai determináns, az szabta meg a költemény menetét. Erre utalt rögtön a lírai beállítás, a költői művek elemzésénél is döntő engelsi kritérium: a tipikus jellemek rajza a tipikus körülmények között.

A distanciával élő, tömegből kiemelt, elkülönült ember – a távolodó ember: a magányos vándor, a bujdosó volt a hős. Az ő ismérvei tűntek fel rendre. Átmeneti helyzetben *már menőben bús világgá, sátor-sarkon bort nyakalva, fáradt lábbal, útra készen* ábrázolta hősét a költő. Távolságteremtő magányára utalt rögtön az intonációban jelzett cselekvés: *„csak magamban sírom sorsod". A magamban* határozó a benne rejlő beszédes kétértelműséggel egyszerre jelezte az egyedüllétet („a magamban" – „egymagam") s a befelé forduló, elkülönülő, bujkáló sorsot („magamban" – „nem hangosan"). Maradéktalanul aláhúzta ez a kettős irányban, kettős jelentéssel is kiszigetelő állapothatározó az eltávolodást, az izoláltságot.

S ez a magány lett még teljesebbé a színtér jelzésével. Kétfajta úton – egyrészt a maga képi hagyományával, másrészt konkrétan tényleges tartalmával is – hangsúlyozta az egyedüllétet a színhelyt jelentő *vásár* motívum. Mint például *Az ember tragédiájának* londoni színe, Arany *Vásárban* c. költeménye, Vajda János *Sodomája* tanúskodott róla, sajátos veretet kapott a romantikus antikapitalizmus század végi irodalmában ez a művészi kép: a világnyi önzés megjelenítője lett, testet öltött benne a közöny, idegenség. A választott színhely így már a maga puszta képhagyományán át is tartalmat közölt: a népért síró sors magányáról vallott a másfajta törvényű, csak érdekre néző vásári nép között.

De a magányt húzta alá más szempontból is az idézett színhely: a vásár-motívum. A fojtó egyedüllét megjelenítésére mindig is alkalmas volt a tömeg, a nem organikusan, de véletlenszerűen egybeverődött emberi sokaság, a nem közösséggé vált, de pusztán esetleges emberi együttlét. A termékeny magányt, a keresett magányt a Rousseau-t követő Csokonaihoz hasonlóan – embernélküli tájon, a természetben ábrázolta legszívesebben mindig az író, de az elszenvedett, a kényszerű magány számára – a Kafka-művek tanúskodnak róla – a nagyváros, illetve valamely feltűnően forgalmas hely: kocsma avagy vásár volt hagyományszerűen a legjobb, kiélező háttér. Az emberi nyüzsgésben, a sodró sokaságban – mint például Barrault nagyszerű filmjének, a *Szerelmek városának* záró, „bolhapiacbeli" jelenete tanúskodott róla – szorítóbban érződött mindig is a sehová-nem-tartozás, a gyötrő egyedüllét. S így volt ez a *Sípja régi babonának* c. költemény esetében is: magányt sugallón rendelődött egybe a városi kavargás s a népért síró sors.

S nemcsak a lírai jellemzést: distancírozás határozta meg

a cselekménybeli szerkezetet is. Az idő síkján a jelenből a jövőbe az első szakasz tényleges praesensétől az utolsó strófa futurumot hordó jelenéhez, a tér síkján a közepében helyhatározótól *(„koldusvásár közepében")* a *határszélen* helyhatározóig *(„határszélen botot vágok")*, az érzelmek síkján az *édes népem* jelzős szerkezettől az *átkozott nép*, fordulaton át a *veszett népem* kifejezésig vitt a cselekmény. S a mozdulatok rendje is ilyen irányt jelölt: a népért sírástól *(„csak magamban sírom sorsod")* a megtagadásig *(„sose nézek többet vissza")* jutott el a mű. Minden szerkezeti-cselekménybeli mozzanat negatív jellegű fejlődésre, távolodásra utalt: a hős és szülőföldje, a hős és népe között a távolság egyre nőtt.

Ez a távolságteremtés a lírai témában – a gondolatok síkján – teljesedett ki. A sajátos, látomásos, több szintű, adys képszerkesztés révén a konkrét, egyszeri vásárkép nemcsak a maga érzéki valóságában: egyben az elvontság síkján – szimbólumként – is élt: a történelemben adott ország jelent meg benne, ott állt a versbeli hős a magyar történelem kellős közepén, körötte kavargott a történelmi sors. Szinte észrevétlenül montírozódott egybe ez a két fajta sík: a konkrét-érzékletes s az absztrakt-gondolati. A történelmi nyüzsgést, a „béna árnyak, kósza árnyak" mozgását figyelve mindinkább a távolságteremtő gondolat: a kritika lett a hősben uralkodó. Nem tartalmi, de formai elemként kezelve a verset átható nemzetbírálatot: ez jelentette a vers központi témáját s egyben a distancírozás legfőbb eszközét.

A tematika szintjén érvényesülő távolságteremtő szándékról egy szembeötlő történelmi rájátszás már rögtön hírt hozott: a magyarság legnagyobb ellenségének, a XVII. századi Habsburg-abszolutista ellenforradalom egyik vezéralakjának, Kollonichnak állítólagos szavait idézte versében szinte szó szerint a költő. Ő volt az, aki „koldusnak" akarta

látni Magyarország népét, akinek az „uralkodást magán nem tűr, szabadságra érdemtelen" kijelentést tulajdonította az utókor. Az ellenség kritikájával való azonosulás distanciát jelzett már pusztán formailag, egymagában is, s még inkább azt jelzett a bírálat tartalma. A XIX. századi nemzetkritika központi mondandóját a Széchenyi-féle szalmaláng-gondolatot s az Aranytól megénekelt „nagyidaizmust", – Sőtér István tömör meghatározásával – „az álom és való felcserélésére" való hajlamot tette szóvá Ady Endre is. De végsőkig élezve, ad absurdum vive minden korábbinál végletesebbé téve ezt a bírálatot. A Sőtértől emlegetett álmodozó „eljátszó könnyelműség" ebben az ellenséges – kollonichi – hangra rájátszó kritikában a valóságérzék teljes hiányává, pusztulást rendelő tulajdonsággá nőtt. Immár nem Nagyidán, de a Semmi peremén folyt a cigánylét.

Már a tematikai szerkezet első mozzanata: az expozíció – a népet aposztrofáló „koldusvásár" kép jelezte ezt a valóság sodrából, az életmenetéből való kiszakadottságot: „koldusokká", „béna árnyakká", „kósza árnyakká" változtak itt az Arany János-féle hajdani cigányok. S nem groteszk volt így a világuk, de kísérteties is. A képhangulat beszélt: a régi babonák sípszavára kavargó rongyos árnyak felidézése úgy hatott, mint valami fojtó, szorongató álom. Egy a valóságból kizuhant világ létezése látszott.

S ezt az indító atmoszférában ott ható realitástól való elszakadottságot tette még pregnánsabbá a kifejlet: a témát kibontó konkrét eszmei jellemzés. Statáriumszerűen, ítélethirdetőn hangzottak a megsokasodó rövid mondatok: *„Uralkodást magán nem tűr. – Szabadságra érdemetlen. – Ha bosszút áll, gyáva, lankadt. – Ha kegyet ád, rossz, kegyetlen"*. A valóságtól való elidegenedettség külső és belső ismérveit jelenítették meg az itt ábrázolt azonos törvényű viselkedésformák: ellentmondott egymásnak mindenikükben

az adott emberi válasz s a kihívást jelentő szituáció. Nem tudott beleilleszkedni semmiféle életkeretbe sem az alattvalóiba, sem a szabad létbe, s semmiféle pszichológiai állapotba – sem a bosszúállásba, sem a kegyadásba – az itt megjelenített nép. Hiányzott belőle a hely- és aránytudat: a valóságérzék. Nem a realitásban, abból kiszakadtan, a szubjektivitásban, az álmok világában, a bizonytalanban élt.

A valóságból való kizuhantságot kirívón tükrözve törvényszerűen tört fel a *sohse* szó. Négyszer ismétlődött ez a vers során: lexikai metafórává nőtt; szétáradt hangulata a költemény egészén. Annál is inkább, mert felerősítette ennek a szótani metaforának expresszív erejét néhány egyéb nyelvi-stilisztikai kép. Egy analógia révén – az egyén hangulatát más szóra víve át – az egész világ *bús*-sá változott *(„már menőben bús világgá")*. Elhagyott s így a szavakat kétértelművé, ingó jelentésűvé változtató igekötők jelezték a körülfogó bizonytalanságot *(átkozott* – ehelyett: „megátkozott" vagy „elátkozott"; *veszett* – ehelyett „elveszett" vagy „megveszett"). S hangsúlyozottan, mert rímbe helyezetten fosztóképzőket halmozott a vers *(veretlen, érdemetlen, kegyetlen)*. A bizonytalanba, a szomorúságba, a megfosztottságba veszett be itt minden. A bírálat legmélyén – a fölényt, a távolságot kiteljesítve – a maradéktalan elítélés: a pusztulás, a veszés, a nihil komorlott.

S megszületett ezzel a döntés: a távozás parancsa. A kritika nyomán felgyorsult a műbeli cselekvés: megsokasodtak a vers végén az igék. Ami kezdetben „menőben" való lét – szándék, készülés – volt: határozattá ért. *„Sohse nézek többé vissza"* – hangzott a kemény szó. Feltűnt egy latens bibliai kép: a szodomai és gomorrhai pusztulást s az abból menekvő Lótot idézte meg rejtetten, áttételesen a tematikai szerkezet végén a lírai cselekvés. (Mint az ugyanebben

az esztendőben íródott *Az idő rostájában* c. költemény közvetlen mutatta, ott élt ez a kép ekkor Ady lelke mélyén.) Szembenállt egymással a „veszett nép" és a visszanézéstől eltiltott tiszta hős. Elvált egymástól a halál és az élet, a nihil, a pusztulás s a világgá menő én. A távolítás ezzel maradéktalan lett: a distancia óriásra nőtt.

III

Logikai-szemantikai síkon vizsgálva a *Sípja régi babonának* c. verset a távolítás, a distancírozás alkotása volt ez a költemény. A mű másik poétikai vonulatán – a képin-zenein azonban – éppúgy, mint a számos más XX. századi vers esetében, mint például az *Esti kérdést* író Babitsnál, avagy a kései József Attilánál (elég utalni a *Bánat*, a *Tudod, hogy nincs bocsánat*, a *Karóval jöttél* c. költemények paradox jellegű, lengő, tündéri, sodró bánatára) – eltérő törvény érvényesült. Ott a távolítással szemben az *azonosulás* volt úr: az jelentette a formai determinánst, a költemény részeket átfogó rendező elvet. S így ha van alkotás, amely példa rá, hogy az irodalom sajátos jelrendszerében a művészi mondandó kialakításánál nemcsak a logikai-szemantikai síknak – azaz: a versértelemnek –, de azzal egyenértékűen a vershangulatnak, a képi-zenei síknak is döntő szerepe van: ekkor ez a mű az. A maga felötlő összetettsége – többszólamúsága – révén a verselemzés egy alapvető elvi kérdésének tisztázásához szolgáltat meggyőző bizonyítékot ez a költemény: az analízis módszertani vitájában érv.

Cáfol a maga belső komplexitása révén a *Sípja régi babonának* minden olyan – ún. lineáris – verselemző módot, mely a poétikai szerkezetet leegyszerűsítve, jobbára csupán

a logikai-szemantikai elemeket figyelembe véve s a zenei mozzanatokat pusztán „simuló", „illeszkedő" tényezőknek véve: szakaszról szakaszra, sorról sorra halad: a mű teljes jelrendszerét szem előtt tartó, a zenei-képi elemek egyenrangúságát, tartalomhordozó szerepét hirdető, strukturális elemzés igaza mellett szól ez a költemény. Hiszen a logikai-szemantikai síkkal – a versértelemmel – szemben a zenei-képi sík – a vershangulat – itt végig eltérő volt, s ezt a kétirányúságot, az innen eredő összjátékot figyelembe véve elemezhető ki csupán maradéktalanul a puszta versértelemmel sohasem azonosítható eszmei mondandó.

„Itt van a *Sípja régi babonának* – írta például erről a versről hozzáértően, mély megérzéssel Simon István, a költő. – Ha valaki egyszer ezt elolvassa, sohasem tudja elfelejteni, olyan magyar muzsikája van ... annyira természetes a hangvétele." Amit a jó vershallás – esszéisztikusan – „magyar muzsikaként", „természetes hangulatként" jelöl: azt mint a képi-zenei sík sajátosságaiból adódó vershangulatot konkretizálhatja a pontos elemzés. Rámutathat arra, hogy másfelé húzott itt a két jellegzetes kompozicionális sík: a szemantikai-logikai és a képi-zenei. A versértelemmel szemben a vershangulat nem idegenséget – ismerősséget árasztott. Ami lineárisan nézve, pusztán a logikai-szemantikai elemekre figyelve mint a távolodás alkotása hatott: az strukturálisan szemlélve a zenei-képi sík sajátosságaira is behatóan vigyázva az azonosulás költeménye volt.

A képi-zenei sík sajátosságait vizsgálva mindenekelőtt az erős zeneiség ugrott előtérbe fő jellegzetességként. A logikai-szemantikai síkon kibontakozó kemény bírálattal, ítélő jelleggel, s a mögötte álló, nihilt idéző rideg számvetéssel – racionalitással –, mintegy feleselve érzelmességgel átitatottan, muzsikává olvadt szinte a költemény. Nem hiába volt a zenére való utalás – a *síp*, a *nóta* – az inverzióval

élő címadás *(Sípja régi babonának)* s ismétlések révén is *(„nótát sípol a fülembe", „szól a sípszó")* súllyal kiemelve. Dallá testetlenedett szinte az egész vers. Maradéktalanul érvényesült az Ady Endre-féle különböző tényezőkből összetevődő többrétű komplex zeneiség.

Nemcsak a hangritmus, hanem számos egyéb elem – egy hangzási összjáték – adta itt a zenét. Azt szuggerált mindenekelőtt az alliterációk gyakorisága. Pusztán a szókezdő – hagyományos – alliterációkat nézve is majd 50%-os volt ez. Száz szókezdő mássalhangzó közül csaknem ötven egybecsengett itt. S ezt a hangzenét még tovább fokozta a Hatvany Lajostól találó kifejezéssel bújtatott alliterációnak nevezett szóbelseji hang-egymásrajátszások feltűnő nagy száma (pl. az első szakaszban az *m*-ek, az elsőben és a másodikban az *s*-ek, a negyedikben a *t*-k és az *sz*-ek szuggesztív jelenléte). A vokálisokat figyelve pedig az ismétlődő hangzókapcsolatok – például az egész versen végigvonuló *é-e (népe; népem, vérem, közepében; édes* stb.), *á-a (fáradt, lábbal, árnyak, babonának* stb.) löktek zene felé.

S a hangelemeken túl zenét árasztott a ritkázó sarkítású Ady-versekhez képest szokatlanul feldúsított gazdag rímelés: a félrímszerűen sorakozó hármas, nem egyszer három szótagnyi rímszerkesztési mód (xaxaxa). Ennek hatását tovább fokozták a számos esetben belső rímszerűen ható sűrű ismétlések: epanoforák *(„Sohse lesz jó, sohse látlak")*, epiforák *(„Béna árnyak, rongyos árnyak")*, paralelizmusok *(„Kézsmárk hegye, Majtény sikja", „Ha bosszút áll, gyáva, lankadt – Ha kegyet ád, rossz, kegyetlen")* szőtték át a verset. Felszabadult rajtuk keresztül a gondolatritmus.

S ezt a hangzási összjátékot csak kiteljesítette a hagyományos hangzási ritmus s az innen adódó erős dalszerűség. Trocheusokba átjátszható felező nyolcasokból épült fel a

vers. A magyaros verselés legősibb, leginkább szívhez nőtt formája, az ismerős ritmus, a népdalok hangja szólt. Mégpedig: felfokozottan szuggesztív erővel. Negyed ütemből alig egytizednyi volt gyenge, elmosódó, egyébként erős ütemekkel – ictust és accentust, versnyomatékot s értelmi hangsúlyt egybecsengetőn – nagy hangerővel sorakoztak az ősi nyolcasok. S ez a szívhez szóló, ősi, ismerős, magyar ritmusforma a maga uralkodó jelenléte folytán jelleget adott: az egész verset átható nagyfokú zeneiség hangulati töltését is jelezte egyben; tudatosította annak funkcióját. Mert volt zeneiség (a művészeszmény jegyében élő fiatal Ady vagy a klasszikus álmokat szövő Babits példája tanúskodott róla), melynél nem a közelhozás, de a távolságteremtés, éles határvonás volt a főmozgató, s mely éppen ezért elidegenítő, szokatlan, rafinált ritmusformákkal élt. Itt viszont épp ellenkezőleg (a nagy dinamikájú ősi nyolcasok hangsúlyos jelenléte félreérthetetlenül erre mutatott): az ismerősség érzésének felkeltése, az azonosulás, a simulás volt a cél.

Ebbe a hangzási sugárzásba beleillesztve minden egyéb hangtani elem – például az egyik domináns konszonans, az *s* is (9,25% volt az előfordulási aránya köznyelven szokásos 6,54% helyett) – a békítés, a csitítás, a simulás jellegzetes hangjaként hatott. Kettős, végső soron egy irányba vivő funkciót is betöltött így a túlhangsúlyozott, erős zeneiség. Könnyűvé, dalszerűvé téve a költeményt, elterelte egyrészt a figyelmet az erős mondandóról: már pusztán ezzel – a semlegesítő hatással is – teret teremtett másfajta, a távolítással ellentétes formáló tendenciák felé. Másrészt pedig az ősi nyolcasok domináns voltával meg is határozott: az idegenségbe ismerős színt vitt be. Az elomló, nyugodt, édes hangzenében a távolodással mintegy feleselve egyértelműen az azonosulás, a simulás vágya, az otthonlét hangja szólt.

S ezt a versbeli tendenciát jelezte nemcsak a hangzene,

de a sajátos értelmi muzsika a hangzási, grammatikai, stilisztikai tényezők összjátékából adódó hangulati pára, az ún. *lírai tónus* is. Felfokozott nyugodtság volt erre jellemző. Nemcsak a magyaros ritmus, a parallelisztikus építkezési mód, a verstani és a mondattani egységek – ütemekszólamok, illetve: sorok-mondatok – állandó egybeesése szuggerált nyugalmat: azt árasztottak a túlsúlyban levő hosszú szótagok is: majd 72%-nyi volt az arányuk. S mivel az ütemélen álló rövid hangok is nyomatékot kaptak, a hosszúak száma ezzel még inkább nőtt (79,7%). A nyugodtság hangja, a nyelvet teljes mozdulatlan helyzetbe rendelő neutrális hang az *á* volt a versben a domináns vokális (13%, a köznyelvben szokásos 3,48% helyett). S éppúgy, mint ez a hangtani sajátság ugyanebbe az irányba, a nyugodtság irányába mutatott a szófaji arány is. Statikus volt a vers: a főnevek aránya ugrott meg (39% a köznyelvben szokásos 29,98% helyett). Nominálisan – igenevekkel s névszói állítmányokkal – szerkesztődtek az egyes mondatok: több mint 40%-uk ilyen típusú volt. S ez a statikus nyugalom tükröződött a viszonylag nagy számban szereplő határozókban is *(magamban, sátorsarkon, nyakalva, közepében* stb.). A maguk sűrítettségében az alaktani metafora szerepét töltötték be ezek: a bizonytalansággal szemben szuggerálták a biztonságot, a meghatározottságot. S az intonációban, verskezdetben álló s így hangsúlyossá vált *sírom sorsod*-féle szokatlan tárgyas szerkezet mint nem ismétlésen, de eltérésen, deviáción át kihozott grammatikai kép, a maga huzamosabb időtartamot sugalló jellegével szintén a nyugalom, a statikusság irányába hatott. S ez a hangulati szín, értelmi zene – mint egy élethelyzetet jellemző tipikus hangulat – az ismerősséget árasztó hangzási zenével egybeolvadva, azzal korrelációs viszonyba jutva,

egyértelműen az otthonosságérzésről hozott hírt, az azonosulás felé mutatott.

S ez a vers zenei-kép síkján ott élő tendencia nemcsak hangzási téren – a nyelvi és az értelmi zenén, a ritmuson és a tónuson át, de a világosabban beszélő, egyértelműbb képi mezőnyben is megfogalmazódott. Mindenekelőtt a képi szerkezet két felötlő vonása: egyrészt a visszahajló forma, másrészt pedig ettől elválaszthatatlanul a fiktív-látomásos jelleg tanúskodott erről. Logikai-szemantikai síkon szemlélve előre haladó, felfelé menő volt a kompozíció, a távolodás nőtt, de képin-zenein másfajta irány – visszahajló jelleg érvényesült: rejtett poétikai-grammatikai korrespondenciák révén az első s utolsó szakasz volt egymással rokon. A másik két strófa absztrakt főneveivel szemben hangsúlyozottan konkrét főnevek fordultak itt elő. Konkrét-absztrakt-konkrét: ez volt a szófajokat nézve a szerkezeti ritmus. S nemcsak a főnév-típus: egybecsengően ismétlődött a szavak egy része is *(vér, nép),* s azonos volt a versalakítás. Míg a másik két szakaszban inkább ítélő, senkihez se szóló: itt egyértelműen második személyű – megszólításos – volt a versformálás. S mindezeknek a sajátosságoknak együttes hatásában (ide számítva a nagyobb hangzenét is), ha szemantikailag nem is, de poétikailag kapcsolat teremtődött a vers eleje és befejezése közt: a kettő összehajolt.

S ezt a visszahajló jelleget erősítette fel a zenei-képi kompozíció másik sajátsága: a fiktív-látomásos jelleg. Ez is visszatérésről, illetve nem mozdulásról s így áttételesen az azonosulás mélyen ott ható vágyáról vallott. Mert távolodott a vers során a főhős az őt körülfogó, semmibe vesző, céltalan világától: a költemény a *határszélen botot* vágó mozdulattal zárult. De csak gondolatban, csupán fiktív mód, látomásszerűen ment végbe ez a távolodás, a valóságban nem: a versbeli szereplő mindvégig egy helyben,

„koldus-vásár közepében", mozdulatlan állott, a gondolat futott, ő maga nem mozdult. Valóságként jelenítette meg a sajátos fiktív versszerkesztés a pusztán elképzeltet. Kétfajta idő- s térkezelés volt így adva a versben: a fiktív gondolati és a valóságos. S a kettő egymással aszinkronban állott: az egyik rohanón gyors, dinamikus volt, a másik statikus, az egyik a távolodás, a másik a maradás, az azonosulás felé vitte a gondolatot.

Azonosulásról vallott – a szerkezet sajátosságaira figyelve, annak elemei közt – a kompozicionálisan hangsúlyos helyek: a *nyitás* és a *zárás* vallomása is. A nyitás közvetlenül – a *sírom sorsod*-attitűddel – jelezte az azonosságot, a zárás pedig közvetve, áttételesen az *issza-vissza* rímpár néma beszédén át tette ugyanezt. Maradéktalanul érvényesült itt a rím többértelműséget kifejezni tudó, elbizonytalanító – polivaláló – szerepe; az a sajátság, mely onnan adódott, hogy rímbe ágyazottan nemcsak színtaktikai-logikai – de zenei sorba beillesztődve is élt egy-egy fogalom, s éppen ezért a logikai-grammatikai értelemmel esetleg feleselő jelentéstöbbletet is szuggerálni tudott. Az *issza-vissza* rímpár például logikai-grammatikai összefüggésben nézve tagadott, elutasított, a távolodás kifejezője volt: *sohsem issza – sohsem nézek többé vissza* – ez volt mondattanilag egybecsengetve; zenei paradigmába illesztve viszont egy múlt századi népies dal emlékét idézte ez a rím: *„Ki a Tisza vizét issza – Vágyik annak szíve vissza"*. S így mintegy tudat alatt a visszavágyódás, az azonosulás érzelmét is belopta a versbe. A költemény végén, nagy szerkezeti súllyal, mintegy önmagában csengett a *vissza* szó.

De nemcsak a képi-zenei szerkezet sajátosságaiban: azonosulás élt a különféle képi szinteken is. Mindenekelőtt azonosságot sugalltak a lexikai metafora szerepét betöltő szóismétlések, a vers kulcsszavai. A *nép* és a *vér* volt a vers-

ben a vezérszó (ötször, illetve kétszer fordult elő). S ezeknek a szavaknak a jelentésében már eleve ott rejlő s az ismétlődések révén aktualizált forrasztó jelleget egy grammatikai metafora, a birtokos személyraggal történő használat még intenzívebbé tette *(népem, vérem)*. A szó szuggesztiója húzott, lekötött: rajta keresztül is közösségvágy beszélt.

Végül, mint legjellemzőbb, leglényegesebb formai elemben az azonosulás vágya, logikája munkált a trópusok megválasztásában is. Már pusztán azok formája vallott. Az uralkodó képi forma a *metonimia* volt. Magyarország helyett egy vidéki *vásár*nak, *Kézsmárk hegyének, Majtény síkjának* látványát idézte a költő: érzékletes részleteivel jelenítette meg az elvont egészet. Konkréttá tette a metonímia révén a pusztán absztraktat, valóban hazává, ismerős hellyé, szülőfölddé azt, mi a maga elvontságában szükségszerűen átláthatatlan, fogalmi bálvány, ismeretlen volt.

De nemcsak a tropikus formák milyenségében, a konkretizáló, metonímikus képalakításban: a képek tartalmi sajátosságában, meghatározottságában is az azonosulás vágya sejlett, tükröződött. A XIX. századi nép helyett beszélő próféta-költők képválasztási logikája munkált itt. Mint Mickiewicznél, Petőfinél, Victor Hugónál avagy Carduccinál – a modernista költők egzotizáló, individualizáló képi típusától szögesen eltérően – hangsúlyozottan közösségre néző volt itt a képi tartalom, a költő közvetlen környezete számára meghitt, ismerős, így érvelő, forrasztó, a szívhez beszélő. Egyrészt a magyar népi élet, másrészt annak sajátos, közkeletű műveltséganyaga, harmadrészt s végül a megtett történelmi út üzent a választott metaforákon keresztül. Minden a sajátos magyar kultúrkörből jött: a kép oda kötött.

Éppúgy mint a *Lacikonyhá*ról író, s a népi élniakarást

jelző kavargás látványával magát vigasztaló Arany Jánosnál: a népi világból merült fel a vásárnak a képe: sípszóval, koldusokkal, sátorsarkon bort nyakaló, legénykedő, hetyke mulatókkal – a magyar életben otthonosan mozgó olvasó számára oly igen ismerős – vidéki kisvárosok vásártéri forgatagja látszott. Másfelől a régi magyar biblikus műveltséganyagból került ki a kép. Onnan jött az utolsó versszak latens, burkolt metaforája – a vesző népre vissza nem néző hősnek a képe –: Lót érkezett meg benne az ótestamentumból. Végül – s nem utolsósorban – a megtett történelmi utat idézték itt a metaforák. A kurucos-szabadságharcos hagyomány két megszentelt helye – *Kézsmárk hegye, Majtény síkja* – látszott. S jelképes módon némán is beszélőn az igéző múltat támasztotta fel a vers központi képe, a szerepdal hőse is: a magányos bujdosó. A magyar nép annyira szívhez nőtt „vérzivataros századaiból" érkezett meg ő. S a maga létével – ismerősségével – a képi-zenei sík legfőbb elemének, a választott műnemnek a költemény alcímében (*„Bujdosó magyar énekli"*) jelzett szerepdalnak is sajátos nem az elidegenedés, de az azonosulás irányába vivő veretet adott.

Mert pusztán formálisan nézve az énfeladás, az elszemélytelenedés, így a távolodás, az elidegenedés jellegzetes műfaja volt a szerepdal: életképszerű, epikai elemeket magába sűrítve az éntől elfelé, az objektivitás felé vitte ez a lírát. De kétféleképpen – 1. modernista mód: az énből kitörni nem tudva, azt csupán elfojtva, avagy – 2. realista mód: a nép, a többi ember, az emberi nem felé kiszélesítve – lehetett a vágyott objektivitás irányába törni. S a *Sípja régi babonának* erre az utóbbi típusra, a realista szerepdalra adott jellegzetes példát. A személyiséget elfojtó álobjektivitással szemben a személyiséget a közösség felé nyitottá tevő igazi objektivitás költeménye volt.

Nem arisztokratikus elkülönülés jellemezte itt a választott szerepet, mint például a fiatal Babits ókori hősöket idéző mozdulataiban, de – éppúgy mint a juhász vagy a betyár mezébe öltöző Petőfi Sándornál, avagy a csavargó gúnyájába búvó József Attilánál –: közösségiesítés. A bujdosót választva oly szerepet vett magára itt is a költő, mi ezrek szívéhez nőtt, ezrek előtt kedves, ismerős, a magyar kultúrkörben mélyen gyökeredző, élő hagyomány volt. A forradalmi *mi-vers* álcázott formáját jelentette így valójában csupán a szerepdal. Éppúgy mint a többes szám első személyű költeménytípusnál a közösségbe állt be, annak részeként szólt itt is a vers hőse. Az azonosulás közvetlen formája, a *mi* forma helyett azért választotta csupán a közvetettet, az áttételeset, mert forradalmi apály korszakában élve a *mi* öntudatával nem beszélhetett: hiányoztak ehhez a megmozdult tömegek. De az ismerős kép a vállalt szerep révén a nyílt feloldódás, a *mi* hangja nélkül is jelezni tudta a hovatartozást. Megszólaltathatta már pusztán a műnem segítségével is a tömegmozgalmak nélkül élő forradalmár tipikus érzését: a közösségi magányt, a kívülállásban is adott együttlétet. Éppúgy mint az egész zenei-képi sík, annak legkomplexebb, legösszetettebb formai eleme: a műnem választás is a közelítés irányába hatott. Az azonosulás bizonysága volt.

IV

Logikai-szemantikai síkon távolítás, képin-zenein pedig azonosítás jellemezte a *Sípja régi babonának* c. költeményt: az innen eredő *paradoxitás* volt a vers központi formáló elve. S nemcsak a mű poétikai szerkezetét, alapszövetét határozta meg ez, de legkisebb részleteket is: a paradoxitás tük-

reként ambivalencia jellemezte a mű nem egy formai elemét. Így például a ritmusalakítást: távolító, ideges trocheusként simuló, azonosuló ősi nyolcasként egyszerre volt ütemezhető a költemény. S ott hatott ez az ellentmondásosság a rímelésben is: eltért, feleselt a legfontosabb helyen a zárásban álló rímpárnak – az *issza-visszá*-nak – hangzási, illetve szintaktikai sorbeli értelme: az egyik esetben a megtagadásnak, a másikban pedig a visszavágyódásnak volt ez a szava. S jelen volt ez a paradoxitás a műfajválasztásban: a szerepdal kettős – elszemélytelenítő, éntől menekülő s ugyanakkor közösségesítő, énkiteljesítő – visszás jellegében. Szemantikai síkon pedig a *veszett népem* s az *édes népem* felé ellentmondás mutatta a verset átható ellentétezést. S legfelötlőbb módon a központi képben, a bujdosóban volt ez jelenlevő. Hisz a bujdosó egyszerre volt a szökő, menekülő, s ugyanakkor az azonosuló, visszavágyódó hős, maga volt ő mintegy a két lábon járó belső ellentmondás. S a maga fejlődés-, illetve motívum- és eszmetörténeti jellegzetességei folytán a paradoxitás mélyen rejlő eszmei-élménybeli kiváltó okát is ő tárta fel a legteljesebben: a formai meghatározó mögött rejlő tartalmi meghatározásra legvilágosabban ő utalt. Éppen ezért belőle indulhat ki legcélravezetőbben a vers lényegéhez, a művészi mondandóhoz áttörni óhajtó történeti megközelítés.

A fejlődéstörténeti vonatkozásokat nézve hagyománya volt már ennek a képnek Ady lírájában. Az érzelmi forradalmiság egykori hőse – az esztéta emigráns – éledt újjá benne. Csak épp a közben megtett utat – a fejlődést az érzelmi forradalmiságtól a népi forradalmiságig – visszatükrözve: változott arccal. *Bujdosó* lett, ki egykor *kivándorló* volt. Mert mint az *Új Versekről* adott prózai vallomás, az *Író a könyvéről* avagy a *Megáradt a Tisza, Párizs, az én Bakonyom* c. költemények tanúskodtak róla: kivándorló-

nak, esztéta emigránsnak, a szépség önkéntes száműzöttjének stilizálta az érzelmi forradalmiság időszakában Ady Endre magát. S ez az önstilizáció adta át lassan egy másiknak a helyét: a társadalmi forradalmiság növekedésével együtt a bujdosó lett a jellegzetes hős. S minden külsődleges rokonság mellett is eltért egymástól ez a két típus: a bujdosó és az esztéta emigráns. Az utóbbi pusztán menekülni vágyott. Abban bizakodva, hogy a „szűz borzongásokat" hozó messzeségben, az idegenségben örökös ünneppé változhat az élet, el akarta hagyni a körülötte levő unt, profán világot, el akart hagyni minden megszokottat. S így szülőföldjét is végleg maga mögött hagyta. Éppen ezért mint a típus őseinek, a Browning-házaspárnak, Henry Jamesnek, Wilde-nek, Ruben Darionak, avagy számos, Adyval egykorú reprezentánsának, Rilkének, Eliotnak, Poundnak, Joycenak, Kavafisznak a példája mutatta: végleg idegenben kívánt letelepedni ez a művészfajta; ki akart szakadni az ismerős világból, otthont találni az ismeretlenben.

A bujdosó viszont ezzel ellentétben elsősorban politikai emigráns volt mindig: a Dantek, Ulrich von Huttenek, Mikesek, Balassák, Voltaire-ek, Rousseau-k, Heinék, Mickiewiczek rokona, utóda. Oly jellegű hős, aki a megtagadásban is mindig azonosult, ki idegenben is folyvást hazafelé nézett, kit a valóság már nem engedett soha. S Ady Endrének efelé vitt útja. Jelképes volt az, hogy míg az egykori művészi dokumentumokban az idegenben való maradás, az „ott halok meg, nem a Tiszánál" végleg szakító dacos mozdulata volt az uralkodó, a művész-emigráns diktálta az önstilizáló gondolatokat: addig az 1912-ben írt *Margita élni akar* ugyanezt az időszakot, az útnak indító hőskort idézve hazafelé készülő bujdosóknak, „kardot kovácsoló", „pro patria et libertate" küzdeni akaró emigránsoknak tüntette fel már egykori magukat. Nem az emlékezet csalt itt, a vi-

lágnézet változott meg közben, s az tükröződött a módosult önstilizációban. Mint új hőstípusra, bujdosókra volt már a népi forradalmár költőnek szüksége. Olyan hősökre, kik messzire szökve, távolodva is folyvást hazafelé néztek, kik nemcsak eloldottan, de – paradox módon – ugyanakkor megkötötten éltek. S a *Sípja régi babonának* szerepdiktálója is ebbe a sorba tartozott bele.

Nem az egyéni fejlődésen belül, de motívumtörténetileg nézve ezt a képet, egy művészileg erőteljesen megformált típus került be ezzel Ady lírájába. Mert ha nem is fogadható el a Prohászka Lajos-féle nemzetkarakterológia, mely a bukott cselekvés hősének, bujdosónak akarta láttatni mindvégig a magyart, kétségtelen az, hogy mélyen a magyar múltban gyökerezve élt ez a típus: visszatérő motívumként kísérte végig az utolsó négy-ötszáz év magyar irodalmát. A reneszánsz és a reformáció költőinél, a *Siralmas énnéköm* . . . keservét panaszló Bornemissza Péternél, majd klasszikus formában az „Oceanum mellől" „remete módjára havasok aljából" hazafelé néző Balassi Bálintnál tűnt fel első ízben s a XVII. és a XVIII. századi szabadságharcokban teljesedett ki, élte virágkorát, majd az 1848 előtti évtizedekben támadt megint újjá. Kölcsey szavaival: „a visszaés előérzés bánatjának" „tökéletes kizengője" volt ekkor a „szegény bujdosó nevezet". A reformkori irodalomnak ez lett mintegy a központi típusa. Katona *Bánk bán*jában éppúgy ott voltak az elbúsult, rejtőző békétlenek, mint Kölcsey, Kisfaludy, Vörösmarty, Bajza, Erdélyi, Petőfi, Tompa, Arany, Szigligeti stb. írásaiban. Elég utalni olyan művekre, mint például Kölcsey: *Himnusz, Rákóczi hajh . . .;* Kisfaludy Károly: *Honvágy;* Vörösmarty: *A bujdosók, Mikes búja; A hontalan;* Bajza: *Isten hozzád;* Erdélyi János: *A menekültek;* Petőfi: *Szent sír, Rákóczi;* Arany: *A rodostói temető;* Tompa: *A bújdosóról* stb.

S ez a motívumtörténeti folytonosság egy eszmetörténeti folytonosságot is jelentett egyben. Mert nem öncélúan lett uralkodó ez a típus, a bujdosó alakja, a régebbi magyar irodalomban. S mégcsak nem is azért, mert számos változatban hozta létre ezt az életformát a hajdani valóság, a magyar történelem. A reformkor politikai viszonyaira például nemigen volt jellemző a bujdosási kényszer, nem volt ez ekkor (mint a kuruc korban) tömeges létforma. A költészetnek mégis ez lett az egyik karakterisztikus, ismétlődő képi motívuma. Elsődlegesen nem a valóság, hanem eszmetörténeti vonatkozás magyarázza tehát a típus továbbvitelét. Nem annyira önálló, tükröző, de sokkalta inkább hordozó jellegű – az elioti kifejezéssel élve – objektív korrelációs értékű kép volt ez. Nem közvetlenül maga a valóság, csak annak visszfénye: egy jellegzetes érzés tükröződött benne. Szükség volt a bujdosó megjelenítésére, mert egy nagy szerepet játszó, nagy súlyú érzelem – a kurucos-szabadságharcos hagyomány sodrában felnövő s a reformkorban kiteljesedő paradoxonokkal teli sajátos magyar hazaszeretet, a szorongásos hazaszeretet forrott össze vele. Összeforrott vele az a fajta sírva-vígadó, belső bizonytalansággal telített patriótaérzés, melyhez egyszerre tartozott ringató, becéző, simuló szeretet és pusztulást jósló, távolító, ostorozó kritika, biztató remény és riadt menekvés.

A maga tipológiai rokonságát nézve nem az önálló államisággal rendelkező, nagy múltú népek öntudatos, nyugodt hazafiságához volt hasonlatos ez a fajta érzés, de sokkalta inkább az önálló állami rend nélkül élő, gyarmati sorba vetett, történelem alá kényszerült népek próbára tett egyensúly-vesztett, hiperesztéziás, végletekbe csapó patriotizmusa kísértett benne. Oly típusú hazaszeretet volt ez, melynél (legalábbis a problémátlanul, pusztán ösztönösen azonosulni nem bíró, s egy fölényes világpolgárság révén elszökni nem

tudó, felelősséggel élő, gondolkodó sorsok esetében) erkölcsi vállalás volt mindig is az idetartozás, a nem-érdemessel szemben dacoló mégis, a hívó, messze fények ellenében a szegénység melletti eltökélt helytállás. Ott hatott benne az „itt élned, halnod kell" szigorú parancsa, az igényes életek sorsot vállaló rendeltetéshite. Egyetlen fogalomba sűrítni akarva ezt a kívülről-belülről egyszerre látó, szeretve-gyűlölő összetettséget: ott villódzott benne egy morális súlyú megkötöttség-érzet.

S a *Sípja régi babonának* c. költeményét írva Ady ezt a hagyományos, a *bujdosó* képi motívummal egybeforrt, szorongásos érzést támasztotta újra, tudatosan akart mintegy kapcsolódni hozzá. Erről tanúskodott már önmagában is a művet átható, számos, közvetett, rejtett allúzió: a rájátszások sora. A reformkori hazaszeretet nagy verseinek emlékét idézték az egyes részletek. Kísértett például a reformkori hazaszeretet két nagy krédójának, a *Himnusz*nak és a *Szózat*nak egy-egy jellegzetes szava, fordulata. (Vö. pl.: Vörösmartynál: *„Áldjon vagy verjen sors keze"*, Kölcseynél: *„Isten áldd meg a magyart"*, Adynál pedig ennek fordítottja: *„Ne hagyja az Úr veretlen"*; Kölcseynél: *„Ez a föld, melyen annyiszor – Apáid vére folyt"* – Adynál: *„Vérem, többé sohse issza – Veszett népem, veszett földje".)* Avagy egy másik példát véve: a Vörösmarty-féle *Fóti dal*nak, illetve a Bánk bán opera nyomán híressé vált *Keserű pohárnak* jellegzetes póza, a reformkori sírva-vígadás élt tovább a sátor-sarkon bort nyakaló, népe sorsát siratói lírai hősben. S rájátszás volt a versben kibomló nemzetkritika is: a Kölcsey-féle *Zrínyi második ének*ének komor bírálata is ott rejlett mögötte. Költői anyagában, rájátszásaiban szembeötlően a reformkori lírához kötődött így ez a költemény. Mert oda kötődött a mondandójában. A bujdosó motívummal egybeolvadt reformkori érzés, a kurucos-szabadságharcos

hazaszeretet éledt újjá benne, s az dobódott át a költemény központi szervező elvén, a paradoxitáson át az olvasó lelkébe. Ez volt mintegy ennek a szerkesztésbeli sajátosságnak a végső értetője.

Hisz a paradoxon sosem tényleges, mindig látszólagos ellentmondás csupán, mintegy művészi kiélező helyzet, hol a két feleselő pólus, a két ellentétes véglet csupán arra kell, hogy jelezze a mögötte levő egységesítő mélyebb gondolatot. S így volt ez ebben az esetben is: az Ady-vers paradoxont adó, szembefeszülő két formáló elve – az azonosítás és a távolodás – a költői gondolatot együtt ragadta meg.

Szemantikai-logikai síkon távolítás hatott; azaz a rideg ész, a puszta racionalitás, a felszíni érdek mondta a vétót, a dühödt nem-érdemest. Zenei-képi síkon, az érzelmek síkján viszont azonosulás élt: mélyen, ösztönösen idetartozónak érezte magát az egyéni lélek. S ebből a paradoxitásból, ebből az összhatásból szabadult fel, a belső művészi mag, a mélyebb értelem: a gondolattal átitatott költői érzés, illetve a gondolattá vált szenvedély indulat. Átdobódott az olvasó lelkébe az a fajta azonosulás, melynek – mindenféle problémátlan, pusztán ösztönös egységérzettel szemben – szerves része volt a reménytelent mondó, távolító, bíráló látás. Illetve más oldalról nézve: átdobódott a lélekbe az e fajta felülről néző távolító, kritikai tartás, mely minden nemzeti nihilista jellegű fölényérzettől szögesen eltérőn mélységes, végső idetartozást sosem feledhette. Elöntötte a lelket a vers összhatásaként a kurucos-szabadságharcos magyar hazaszeretetnek, ennek a problémákkal teli, gyötrődő, nehéz, vívódó érzésnek legbensőbb lényege: a csupa ellentmondást, paradoxitást magában rejtő, azonosuló-simuló otthonosságérzést s távolító, gyalázó-szidó reménytelenséget egyszerre hordó *megkötöttségérzet.*

V

Felmerül a kérdés: mi tette időszerűvé ezt a hagyományos érzést, mi késztette rá Adyt, a munkásosztály vezető szerepét valló s a szocializmus perspektíváját magáévá tevő, népi forradalmár költőt, hogy ezt a régi sírva-vígadó s így a búsmagyarkodás veszélyét magában rejtő szeretve-gyűlölő, gyötrődő-menekvő patriotizmust, a kurucos-szabadságharcos hagyomány tipikus érzését ismét felélessze?

Egy művelődés-, illetve eszmetörténeti mozzanatnak, az egykorú magyar progresszió belső, latens polémiájának számbavétele válaszol erre a kérdésre. Ha csírájában, ha kifejtetlenül is (az erős, retrográd nyomás alatt a maga belső ellentéteit végiggondolni nem bírva), de vitázott már egymással a század elején a magyar haladás gondolkozói közt az egységes, osztatlan emberiséggé válásnak – mai kifejezéssel élve: az integrálódásnak – két eltérő, lehetséges útja: az arisztokratikus-világpolgári és a demokratikus internacionalista. Adva volt egyfelől az az attitűd, amely az emberiséggé válás folyamatának kezdeteit látva, a nagyobb egységek létrejöttének helyes és igaz törvényét észlelve a szembefogó, provincializáló nacionalizmussal együtt, annak függvényeként, a történelmileg kialakult kisebb egységek szeretetét, a mélyen gyökerező emberi érzést, a patriotizmust is, mint az elmaradottság kirívó formáját, mint lefogó babonát, félrelegyintette. S adva volt másfelől az a magatartás, mely ha a kisebbet – a hazát – az emberiség távlatai felől vette is számba, azt is tudta egyben, hogy érték ez a kisebb a nagy egész számára, az egész szeretetétől, az internacionalizmustól elválaszthatatlan a rész szeretete. Nemcsak az emberiség *felől* nézte ez a tartás a körülötte levőt, a hazát, a nemzetet, de minden doktrinér emberiséghitvallástól szögesen eltérően – gondos számadóként – az

emberiség felé is fordulva egyben: az adott valósághoz szorosan tapadva. S Ady a *Sípja régi babonának* c. költeményét írva ebbe a polémiába szólt közvetve bele.

A költemény megírásának heteiből, 1913 tavaszáról maradt fenn Bródy Sándor tollából egy figyelemre méltó életrajzi jegyzet. Leírta benne Bródy egy Promontor alatti (kinti, budafoki), Adyval és Nagy Endrével való „városból kikívánkozó", „vidékies" kocsmázásukat. „Muszka, igazi orosz dolog ez – hangzott a beszámoló – a hazáról beszélgettünk, és ezért is szeretek e kettővel találkozni, mert e kettővel még lehet. Jó, hogy nem hallják beszélgetésünket szép kávéházakban ülő, szép és nálunk haladottabb kortársaink. Szégyellnénk magunkat, vidékiek."

A maga esetlegességében is egy belső szellemi tartás kifejezője volt ez a megőrzött biográfiai adat. Ha anekdotikus mezben is, de a lényeget jelezte. Mert nemcsak a Kutyavilla-féle búsulásokon volt adva a „fölényes társakkal" szemben ez a búsmagyarkodó darvadozó, „vidékies" tartás, általában is jellemző volt Adyra ekkor – 1912–1914 között, a népi forradalmiság időszakában – ez a dacos, öntudatos, „rögösen magyar", „szidva szerető", „marván imádó" lét, jellemző volt rá – ahogyan írta – a „vasalt emberekkel" szemben ez a „megvasaltság". Szívesen vállalt polémiát ennek érdekében. Csak a *Sípja régi babonának* megíratása körüli időkből véve a példákat. Szabó Dezsővel szemben, aki ekkor épp a maga neofita, túlteljesítő radikalizmusának időszakát élte s így az egész magyar régiséget, kurucos hagyományt hetykén lekezelte, ezekben a hónapokban védte meg például Ady a protestantizmust, ezt a magyarságot őrző, nem pusztán vallási, de népi tradíciót. S a galileista modern felvilágosítók folyóiratában, a *Szabadgondolat*ban, a „babonátlanságnak" ebben a lapjában ekkor tett „vallomást

a patriotizmusról", erről a „rejtett", de „minden tudománynál erősebb babonájáról".

Végső soron a *Sípja régi babonának* is ebbe a vallomássorba tartozott bele. A költemény címe, a versnek ez a – Schopenhauer szavával szólva – beszédes névjegye innen volt érthető. Eligazított itt a *Vallomás a patriotizmusról* c. cikk *babona* kulcsszava. Babonának tartotta a hazafiságot egy nem elég mélyen gondolkodó, XX. századi felvilágosultság? Ady nem törődve ezzel, ennek ellenére gőggel vállalta ezt a babonát. S a maga asszociációs képi mezőnyében a hamelni patkányfogó híres, nem engedő, kötő sípjának emlékét idézve: *sípja régi babonának* szólott. Újjáéledt, költői képpé lett a hagyományos magyar szabadságharcos-kurucos hazaszeretet legbensőbb ismérve: a megkötöttségérzet.

S Ady forradalmisága teljesedett ki ezzel. Mert nem Barrès-féle fejlődést jelzett itt a visszatérés a patriotizmushoz, a szépség emigránsából, lázadó, dacoló kivándorlóból kötöttséggel élő bujdosóvá válás. Nem az elfáradt, kételyektől gyötört, magányos individuum menekült be az irracionálisba – Barrès szavát idézve – „a patriotizmus ösztönösségébe". Az ilyen típusú út reprezentánsaitól – egy Barrèstől, D'Annunziótól, Lemaître-től, Montesquiou-tól, avagy a késői Hauptmanntól, Gogától, Szabó Dezsőtől – szögesen eltérően nem az ellenforradalmisággal, de a forradalmisággal volt itt ez az érzés mindvégig korrelatív, nem a nacionalizmussal, de az internacionalizmussal fonódott egybe. Csöppet se véletlen, hogy mindenfajta szűk látókörű, az „én hazámat" mindenek fölé állító apologetikus nacionalista szemlélettel szemben erőteljesen előtérben állt itt a kritikai jelleg.

Funkciót váltott így Ady lírájában a hagyományos kurucos-szabadságharcos hazaszeretet. A „nagy világon e kívül nincsen számodra hely" nem az „extra Hungariam non est vita" szemellenzős gondolatával jelentett egyet, a patriotiz-

mus nem a provincializáló nacionalizmusnak, de a forradalmiságnak lett organikus része. Hajdani magyar kisurak erkölcsi parancsát, a megkötöttségérzést magáévá téve magáévá tette Ady minden forradalmiság egyik lényegi ismérvét: a távolra nézéstől, a történelembe való gondolkodástól elválaszthatatlan közelre nézést, a környező valósághoz való szoros tapadást. Mert – nem aktuális-politikai, de világnézeti-ontológiai síkon nézve – nem csupán történelmi távlatosság, az emberiség elvont szeretete jellemző sosem az igazi forradalmárra, de nem utolsósorban konkrét emberszeretet – népközelség is. Egyszerre kell hogy tartozzon hozzá a makro- és mikrohorizont: a kis és a nagy világban való gondolkodni tudás. Ez a kettős irányultság biztosítja azt, hogy üres távlatokban, Don Quijote-ségben ne vesszen a lélek, hogy ne váljon frázissá a forradalmiság.

S a maga sajátos természete folytán ezt az érzést zengette fel Ady lírájában az újjáélesztett, nagy múltú hagyomány: a kurucos-szabadságharcos hazaszeretet. A hozzátapadó morális jellegű megkötöttségérzés következtében nem pusztán elzárkózó búsmagyarkodás, de a forradalmár világképébe beleillő jelentés is társulhatott hozzá: a forradalmi mikrohorizontnak – a népközelségnek – lehetett a kifejezőjévé. „Sípja régi babonának" hallott, s megszólalt benne minden forradalmiság – teljes emberség – egyik lényegi ismérve: az idetartozás, az itt és most parancsa. Művészi kifejezést kapott a forradalmár kötöttségérzete; a néki rendelt helyen és a néki rendelt sorsban való helytállni akarás.

NEMZETI ÉS NEMZETKÖZI A MAI KULTÚRÁBAN*

I

A kérdés bonyolultsága, nagy terjedelme eleve szükségessé tesz bizonyos fokú elhatárolást. Úgy vélem, hogy mint magyar irodalomtörténész, akkor járok el helyesen, ha főképp magyar tapasztalatok alapján szólok hozzá a problémákhoz. S itt sem a kultúra egész területét figyelembe véve, hanem szakmámnak megfelelően, leginkább csak az irodalmi fejlődést. Talán menti némileg ezt az elhatárolást, hogy általában az irodalomban nyilvánul meg mindig legerőteljesebben a nemzeti jelleg. Így, ezen a területen törnek elő legélesebben az ezzel kapcsolatos előrevivő, illetve ellentmondásos tendenciák is.

Kiváltképp az 1956-os ellenforradalom körüli időkben került nagy erővel előtérbe a magyar irodalmi életben a nemzeti és nemzetközi egymáshoz való viszonyának a kérdése. A kiéleződő osztályharc kiélezte az ezzel kapcsolatos problémákat is. A közvetlen, napi politikai cselekvés meghatározóivá tette mintegy őket. Jelezve ezzel, hogy nem elvontan, önmagukban élnek sosem ezek a kérdések, de az osztályharc frontján. Csak ezt az összefüggést látva, az osz-

* Felszólalás egy a Szovjetunió megalakulásának 50. évfordulója alkalmából tartott nemzetközi tudományos konferencián.

tályszempontok fontosságát figyelembe véve lehet helyesen megválaszolni őket.

Ideológiai vonatkozásban, főleg két hibás válasz nehezítette ekkor a magyar értelmiség tisztánlátását: az egyik, amely a nacionalizmus, s a másik, amely a nemzeti közömbösség jegyében érkezett.

Adva volt egyrészt az akkori magyar szellemi életben az a vélemény, főleg a revizionista gondolkodásban játszott ez nagy szerepet, mely megváltozhatatlan, történelem fölötti örök kategóriának igyekezett feltüntetni a nemzetit s vele együtt a nemzeti jelleget. Riadtan, belső pánikkal néztek ennek az álláspontnak a hívei a történelem megkövetelte változásokra. Nem egy esetben a nemzeti jelleg sérelmét látták a szocializmus általános törvényszerűségeinek magyar viszonyok között való érvényesülésében, mint például a mezőgazdaság kollektivizálásában, a szocialista iparosításban stb. Nemzeti kommunizmus lett a jelszavuk. Az internacionalizmus – s tegyük hozzá: az emberiségben s planétában gondolkodni köteles XX. század szellemével – szöges ellentétben, az izolálódás, a különbségek őrzése, konzerválása szabott normát állásfoglalásaiknak. S az ellenforradalmi erők játékszerévé váltak így.

A nemzeti jelleget fetisizálva annak történelmi és osztályszerű meghatározottságát, szem elől vétve felélesztheti az ellenforradalmi propaganda az 1956-os Magyarország értelmiségének egy részében a hagyományos magyar nacionalista előítéleteket. Mind a kisnépi elzárkózót, azt, amely osztálytartalomtól s társadalmi formától függetlenül bizalmatlanul néz mindig is a nagyobb nemzetekre. Mind pedig a nagynépi soviniszt: az önteltség agresszív érzését. Nem lehet feledni ugyanis, hogy a magyar nemcsak kis nép volt, hanem – ha átmenetileg is – az Osztrák–Magyar Monarchia egyik uralkodó nemzete. S így ott élt benne a különle-

ges nagynépi hivatástudatból eredő – a környező másfajta népekkel szemben érzett – álcivilizációs fölényérzet is. Jellegzetes volt ez a kettősség és az innen adódó, erős, nacionalista beállítottság a hol elnyomott nemzetiségként, hol más nemzetiségeket elnyomva élő közép-, kelet-európai kis népek történetében. Nem jelentett itt kivételt a magyar fejlődés sem. S az ellenforradalmi ideológiai diverzió felhasználta ezt. Mint annyiszor a múltban: szemellenzővé változott ismét a nemzeti: érv lett az új, a haladó ellen.

Az 1956-os magyarországi ellenforradalomnak nemegy emberi tragédiája kiélezetten mutatta: zsákutcába vitt, az imperializmus osztálycéljainak közvetlen kiszolgálójává tette végső soron a maga híveit a nemzeti jelleget fetisizáló, történelmietlen tévesztett látás. Provincializmusa nemcsak irodalmi vonatkozásban – történelmi szinten mutatkozott meg.

A Magyar Szocialista Munkáspárt éppen ezért az egyik legfőbb ellenséges ideológiai áramlatnak ítélte 1956 után a nacionalizmust. S a marxista–leninista teoretikusok nagy erővel szálltak vitába a nemzeti jelleg nacionalista elmitizálóival. Hangsúlyozták a nemzetnek, mint szociális formációnak történetiségét. A nemzetek keletkezéséről, kialakulásáról folyó történészvita így vált jelentőssé a nacionalizmus elleni harc során. A vita folyamán általánosan elfogadottá lett az az álláspont, hogy tudományosan csak mint történeti kategóriát, a maga fejlődésében, változásaiban s az osztályharc tényének alárendelten, a lenini *kétféle nemzet, kétféle kultúra* elvét következetesen szem előtt tartva lehet helyesen szemlélni a nemzettel és a nemzeti jelleggel összefüggő kérdéseket: minden más szemlélet tudománytalan. S mint ilyen, a cselekvés számára helytelen normákat ad.

De szembefordult a marxista teória nemcsak a nemzeti jelleg elmitizálóival, hanem a másik hamis véglettel: annak

szektás lebecsülésével is. *„Elítéljük a nemzeti közömbösséget"* – hangoztatta az MSZMP IX. kongresszusának határozata. Mégpedig nem csupán taktikai meggondolásokból. Nemcsak azért, mert nem vették számba a nemzeti jelleg szektás-dogmatikus semmibevevői az adott ideológiai harci terepet: a tömegek hangulatát. Megsértve a jogos nemzeti érzékenységet, akarva-akaratlan a nacionalista indulatok előretörését segítették. Túl ezen – s főleg az 1956 utáni magyar események bizonyították ezt: objektív hatásában is kártékony volt a nemzeti kérdés fontosságát lebecsülő szektás magatartás. Ahogy a revizionizmus a burzsoá nacionalizmus felé: nem vont ez határt a polgári gondolat másik válfaja: a nemzeti nihilizmus, s az attól elválaszthatatlan burzsoá individualizmus irányába.

Mert nem lehet feledni: ki akarja használni az imperializmus az emberiséggé szerveződésnek a technikai fejlődéstől elkerülhetetlenné tett XX. századi folyamatát. Megvan erre a saját programja. Az emberiséggé válásnak nép iránti felelősséggel telített internacionalista útjával a nemzetekfölöttiség néptől elszakadt individualista útját állítja szembe. Olyan szerzők munkássága – mint például Hans Kohn, H. Lemberg, H. L. Koppelmann – tanúskodik róla, arcot váltott a nemzeti kérdésről szólva az elmúlt évtizedekben a polgári történettudomány.

Ha annak XIX. századi liberális-polgári válfaja pozitív értéknek vette általában még a nemzeti törekvéseket; az imperializmus igényeihez hozzáidomult modern, XX. századi historiográfia épp ellenkezőleg: szükségszerűnek tüntetve fel a „nagy területű gazdasági struktúrák", sőt: „a nagy gyarmatbirodalmak létrejöttét": negatívumot, „törzsi megosztottságot", „primitív törzsi egoizmust" hajlandó láttatni csupán a különféle nemzeti érzésekben. Csak az „egyéniség-tisztelettel", a „toleranciával", „nemzetfölöttiséggel"

azonosított angolszász, illetve amerikai nemzeti tudat jelent itt kivételt, egyébként a romantika elítélendő termékeként, „érzelemkultuszként", „antiintellektualizmusként", „vallás-pótlékként" bélyegez meg ez a szemlélet mindenfajta nemzeti érzést, elszabadítva, bátorítva ezzel a közösségi felelősségtől eloldódni vágyó, az *American way of life* bűvöletében élő kispolgári önzést.

Ugyanazok az ellenforradalmárok, akik egyfelől a nacionalista frázisokkal uszítottak a szocialista Magyarország ellen, másfelől a nemzeti közömbösség diktálta érvekkel igyekeztek s igyekeznek Nyugatra csábítani ma is fiataljainkat és szakembereinket, s nem utolsósorban ezzel törekednek kaput nyitni a legkülönfélébb burzsoá divatoknak. Szocializmusellenes harcában mindkét fajta önzést felhasználja az imperialista ideológiai diverzió: mind a nacionalistát, mind az individualistát. Engels kifejezésével élve: mind a nemzeti egoizmus, mint a „magánegoizmus" egyaránt segítő számára.

A Magyar Szocialista Munkáspárt vezetősége felismerve ezt az eszmei törekvést, a maga általános politikai vonalának megfelelően, következetesen kétfrontos harcot hirdetett ezen a területen is. Valóságos helyének megfelelően az osztályharc frontján szemlélte a kérdést, s feltárta a nacionalizmus és nemzeti nihilizmus azonos osztálygyökerét: az imperialista burzsoá érdeket. S szembeállította vele a szocialista hazafiság és proletár internacionalizmus lenini eszméjét. A nacionalizmus és a nemzeti nihilizmus mögött egyaránt ott rejlő burzsoá egoizmussal szemben ébren tartotta a nép adott, közvetlen s történelmi, távlati érdekeit egyaránt figyelembe vevő szocialista felelősségérzést.

A párttól kezdeményezett kétfrontos harc jegyében ítélte meg a magyar marxista–leninista kritika a nemzeti s nemzetközi viszonyának kulturális vonatkozásait. Ennek meg-

felelően mint téves, egyoldalú álláspontot utasította el a kultúra nemzeti jellegét illetően mind a puszta megőrzés, mind pedig a puszta elhalás gondolatát. Az állandóság mítoszával a változás, a fejlődés elvét, a puszta megszűnés teóriájával pedig a megszüntetve megőrzés, a dialektikus átalakulás tételét állította szembe. Az internacionalista, kommunista emberi kultúra irányába való fejlődést úgy ítélte meg, mint amely dialektikus szintézist teremt nemzeti és nemzetközi között megbonthatatlan egységbe, új minőségbe – szocialista kultúrába – olvasztva mindazt, ami az egyes nemzeti kultúrákban érték.

Nagy segítséget nyújtottak ebben a vitában a magyar marxista kritika számára a marxizmus–leninizmus klasszikusainak irányt mutató gondolatai, valamint a nemzetközi munkásmozgalom, főleg a szovjet fejlődés tapasztalatai. De nagy segítséget adott a haladó magyar múlt tanúságtétele is. Joggal idézték például a vita részvevői a századelő nagy magyar forradalmi költőjének, az internacionalizmus egyik első hazai szószólójának, Ady Endrének a kétirányúságról, a kettős szemléletről szóló gondolatát. Kétfajta igényt jelentett ugyanis Ady Endre szerint az általánosnak, az emberiség szempontjainak a figyelembevétele. Jelentette ez egyrészt azt, hogy az egyszeri, a közeli problémák között élve se veszítse soha szem elől az egyén a nagyot, az általánosat, ne veszítse szem elől a haladás elsődlegességét, az összemberi érdeket: nemzeti partikularizmusba ne süllyedjen bele. Egyúttal azonban úgy is vélte Ady, hogy ezzel szoros összefüggésben egy más irányú szemléletre is kötelez az emberiség szempontjainak a figyelembevétele. Kötelez arra, hogy az általánosra nézve se feledje az egyén az egyest, a közvetlen adottat, a konkrét nemzetit. S vigye tovább innen, mi az általános számára átadandó érték, minek elvesztésével szegényebb lenne az emberi egész. Hiszen – vallotta

– egyetlen nép sem él hiába, mind hozzá akar és hozzá tud adni valamit az emberiség közös kincstárához. Egyszerre volt itt adva tehát az emberiség *felől* s az emberiség *felé* való nézés, s az innen eredő kétfrontosság.

S nemcsak a kultúra nemzeti jellegét illetően, de kétfrontos harcot kívánt a nemzeti és nemzetközi dialektikus egységét hangsúlyozó marxista kritika az ábrázoló módszer kérdésében is. Rámutattak a vita részvevői egyfelől arra a rokonságra, amely a nemzeti jelleg elmitizálói részéről az esztétikai konzervativizmus, a népiességet pusztán külsődlegesen, kéregnépiességként, folklorisztikusan értelmező, csak a hagyományokra támaszkodó, minden formai újítástól idegenkedő pszeudorealizmus irányában fennáll. Másfelől rámutattak arra a vonzódásra, mely a nemzeti jelleg bagatellizálóit a hagyományokra és a népiségre fölénnyel néző különféle modernista tendenciákhoz köti. S mindkét tévesztett esztétikai állásponttal a szocialista realizmus igényét állították szembe. A visszatükrözés, a népiség és a kommunista pártosság elveit vallva ez az ábrázoló módszer képes ugyanis a legteljesebben rá, hogy nemzeti és nemzetközi bonyolult kapcsolatát híven fejezze ki. A maga konkrétságában tükrözve a szocializmus erőinek világméretű térhódítását, tükrözi és reprezentálja egyben ez a művészet a népek egymáshoz való közelkerülésének, a különböző nyelvű, különböző színű, de mégis egységes, mert azonos eszmeiségű, internacionalista világkultúra létrejöttének nagy folyamatát is.

II

Éles határt igyekszik vonni egy következetesen kétfrontos ideológiai harc során a magyar marxista társadalomtudomány, a téves, buktató nézetek felé. Ugyanakkor azonban

ennek a polemikus jellegű feladatnak a végzése mellett, lát maga előtt egy más előjelű feladatot is: a konkrét, pozitív elemzőmunkát. Kötelességének tartja, hogy nemzetközi és nemzeti között történő kulturális szintézisteremtés menetét figyelve tudatosítsa az innen adódó tanulságokat, s az új létrejöttét ne csak a vitákkal, de ezzel is segítse.

A magam részéről – szakmámnak megfelelően – elsősorban az újabb magyar irodalomban megfigyelt jelenségeket általánosítva, két jellegzetes mozgástendenciát vélek megkülönböztetni itt: a *nacionalizálást* és az *internacionalizálást*. Egyrészt asszimilálják, magukba olvasztják az egyes nemzetek (s erre a folyamatra használom a *nacionalizálás* kifejezést) azt, ami a nagy egészben érték. Másrészt az emberiség számára átfogalmazzák – s ez az, amit *internacionalizálásnak* nevezek – mindazt az árnyaló eszmei-érzületi magatartásbeli s formai vívmányt, mit a maguk külön történelmi útján ők küzdöttek ki. Ez a kettős irányú, kétfelől történő, egységesítő-közelítő mozgás vezet tehát véleményem szerint a nemzeti színeket, nemzeti sajátosságokat kiteljesítő, megszüntetve megőrző, de ugyanakkor új minőséget jelentő szocialista világkultúra kialakítása, az ún. *internacionalizálódás* felé.

Nacionalizálja, a nemzeti jelleg sajátjává teszi egyfelől ennek az internacionalizálódási folyamatnak során a nemzeti kultúra az összemberi fejlődés minden értékes vívmányát. Az értékek felé maradéktalanul nyitott. S kiváltképp az az emberi felszabadító küzdelem hozta értékek iránt. Nem utolsósorban azért kap különös súlyt az új szocialista-internacionalista kultúra irányába menve minden nemzetnél a forradalmi művészi hagyomány. Hiszen a forradalmi irodalomnak – Lenin szavával: az internacionalista kultúra ezen „előkészítőjének" – mindig is ez volt az egyik nagy történelmi tette: a nacionalizálás, a legnagyobb humá-

nus értékek asszimilálása. Így segített például magyarrá tenni, elsajátítani népe számára a századelő nagy magyar forradalmi költője, Ady Endre az internacionalizmus eszméjét, avagy a munkásság nemzetközi harcainak jellegzetes szimbólumanyagát. A nemzetköziség legbensőbb tartalmát, lényegét jelezve centrális hőssé vált lírájában a nagybetűs Ember, megjelent az emberiség-élmény. Felragyogott a vörös csillag képe. Szétbonthatatlan szintézisbe került emberi, magyar, a hagyományos magyar történelmi: nemzeti képanyag, s a munkásosztály szimbólumvilága. Vagy egy másik példát véve nacionalizálta, asszimilálta a marxizmus igazságait a nagy kommunista költő, József Attila. Olyan szavak tűntek fel verseiben, mint *tőke, osztályharc, szovjet, sarló és kalapács* stb. A dolgozó nép mindennapjaival egybekapcsolva konkréttá, ismerőssé váltak az új, addig elvont eszmék. Ha például egyik versében mosónő anyjáról ezt írta: *„Törékeny termetét a tőke megtörte . . . Gondoljátok meg proletárok"*: a konkrétat, absztraktat egybekapcsoló versformálásban az anya szeretetével kötődött össze a tőke elleni indulat, harag: emberi közelbe került az önmagában elvont; ismerőssé lett a marxizmus igazsága, az osztályharc eszméje.

Ez a nacionalizálás, az internacionális asszimilálása kiváltképp nagy érdeme az 1945-ös felszabadulás után kibontakozó szocialista magyar irodalomnak. Tükrözte ez az irodalom a szocialista átalakulás törvényeinek az érvényesülését a magyar viszonyok közt. Megmutatta, hogy nagy számban vannak jelen már olyan élmények, valóságelemek a nemzet életében, melyek nem pusztán nemzetiek többé, de internacionálisak, melyeknek alapja a szocialista világ léte, s a szocializmus világméretű győzelméért folyó küzdelem. Ábrázolta az új, a szocialista emberre jellemző vonások térhódítását. S a realista irodalom törvényeinek megfelelően

a maga konkrét létezési formájában mutatta meg mindezt; a jól ismerttel, a hagyományossal kapcsolta össze az addig ismeretlent. S a nemzeti jelleget érintően is lényegi munkát végzett el ezzel. Elősegítette egy újfajta, már a szocialista viszonyok alapján létrejövő nemzeti jellege tudatosítását, s egyben egy újfajta kultúra – mely úgy nemzeti, hogy internacionalista egyben – kialakulását.

S nemcsak tartalmi, de formai téren is adott volt ez a nacionalizálás. Nem vette kellő gonddal figyelembe itt a tényeket a *szocialista tartalom-nemzeti forma* sokáig vallott esztétikai tétele. Holott nyilvánvaló, hogy nem pusztán nemzeti formákkal él a szocialista, internacionalista kultúra irányába fejlődő művészet. Ellenkezőleg – s a fordítások soha nem látott mértékben való megnövekedése már egymaga tanúskodik erről –, felfokozottan érvényesül a szocialista kulturális fejlődés során a haladó irodalmak mindig meglevő törvénye, hogy formai téren is igyekszik asszimilálni minden értékes összemberi vívmányt. Nyitott ebben a vonatkozásban is az emberiség felé.

Természetesen idegen a szocialista irodalomtól a modernista törekvéseknek a nemzeti hagyományokat s így az örökölt formai kincseket semmibe vevő álforradalmi nihilizmusa. Egyik leglényegesebb esztétikai alapelve: népiessége kötelezi rá, hogy a formai téren se szakadjon el attól, ami kedves, ismerős a tömegek számára. Ez azonban nem jelenti azt, hogy más népek s a világfejlődés értékes vívmányait felhasználva, nem fejleszti tovább az örökbe kapott formai kincseket. A maga elkülönítő, elszigetelő konzervativizmusával – folklóri szinten, avagy a puszta hagyományosban, a múlt nemzeti jellegzetességei közt rekedve – a forma sem lehet gátja a népek mind közelebb kerülésének.

Az a folyamat, amit nacionalizálásnak nevezek: az internacionálist hozza közel a nemzet életéhez, ennek fordított-

ja: az internacionalizálás – ellenkező irányba hat, az egyszerit, a helyit közelíti az emberi egészhez. A szűken nemzeti sajátságok nemcsak abban változnak ugyanis véleményem szerint, hogy a szocializmusért vívott harc során újak keletkeznek, társulnak hozzájuk. A régi, már kialakult tulajdonságok sora, a hagyományos nemzet jelleg sem marad érintetlen: az is átalakul, asszimilálódik, mintegy az emberiséghez. Ebben a fordított irányú, emberiségre néző mozgásban megy végbe az örökölt nemzeti sajátságok kiteljesedése. Nemzeti önmegvalósítás folyik itt mintegy. A nemzet ugyanis a maga történelmileg kialakult sajátosságai közül a legjobbakat, a legértékesebbeket akarja továbbvinni, felkínálni a formálódó szocialista világkultúra számára. Azt, ami rossz, vitatható benne, bírálja, kirostálja, a jót, az értékest viszont a maga teljes gazdagságában igyekszik kibontani. Két oldala van így ennek az emberiség felé néző internacionalizáló folyamatnak. Van egyrészt egy kritikai-rostáló, s van másrészt egy átfogalmazó, kiteljesítő-humanizáló része.

A kritikai-rostáló folyamat során leküzdi a szocializmus irányába fejlődő nemzeti élet s vele együtt – ezt a folyamatot tükrözve – a nemzeti kultúra az átörökölt jelleg azon vonásait, melyek a kizsákmányoló osztályok múltbeli jelenlétét, a „másik nemzet" létét, az osztálytársadalmak torzító hatását tükrözik vissza. A nemzeti jelleg nem börtön itt többé, de az emberiség gazdagítását célzó feladat. Hozzátartozik tehát a vele való törődéshez a kétfajta nemzet, kétfajta kultúra lenini elvének a mindennapi gyakorlatban való alkalmazása: a szigorú, kemény, kritikai látás.

A szocialista magyar művészet éppen ezért igyekszik kiteljesíteni például a múlt haladó magyar irodalmának azt a törekvését, hogy ne csak belülről, de egyben kívülről, mintegy az emberiség tükrében nézze népe arcát. Törekszik rá,

hogy segítsen megsemmisíteni – Darvas *Részeg eső* című regényének vagy Kovács András *Hideg napok* című filmjének bátor nemzetkritikája például a bizonyság reá – a nemzeti jelleg vonásai közül azokat, melyek a kizsákmányoló osztályok uralma következtében rakódtak le rá. Ilyen például a nem-gondolkodó, hazardőr felelőtlenség, a hírhedt, magyar úri virtuskodás, ahogy mi szoktuk nevezni a huszárcsínyes magyar mentalitás. Vagy ilyen a durván parancsolgató dzsentri-uralom másik torzító következménye, az előbbi tulajdonság visszája: a *ne-szólj-szám-nem-fáj-fejem* meghúzódó szolgai alázata. Irtja a nemzeti jellemnek ilyen típusú – még közmondásokba is leülepedett – torzulásait egy az emberiségre néző következetes kritikai látás.

Az internacionalizálásnak – a nemzeti jelleget az emberiség felé közelítő mozgásnak – másik megnyilvánulási formája, amit humanizáló, kiteljesítő átfogalmazásnak lehet nevezni. Módszertanilag nagyon nehezen megragadható folyamatról van itt szó. Hiszen – például az irodalmi ábrázolás szempontjából nagyon lényeges nemzeti jellem vonatkozásában érzékeltetve a kérdést – nyilvánvaló az, hogy a kialakuló szocialista ember tulajdonságai közt minden egyes országban szükségszerűen nagyobb hangsúlyt kapnak azok, melyeknek volt már bizonyos előzményük a nemzeti-népi jellemben. De éppen ezért, mert a formálódó szocialista ember tulajdonságaival elválaszthatatlanul egybefonódnak ezek, nehéz meghatározni, mi itt a jelentkező új és mi az átfogalmazott, humanizált, az emberiségtől való asszimilálásra alkalmassá tett régi, a hagyományos nemzeti jellegzetesség. Bizonyos kiélezett jelenségekben mégis vitathatatlanul kimutatható itt az összefüggés. Mégpedig nem pusztán az internacionalista kultúrának a közvetlen előzőjét, mintegy a csíráját jelentő forradalmi hagyományok kapcsán, de a szabadságharcosokéban is. Holott sokkalta ellentmon-

dásosabb jelenségek ezek. Hiszen ellentétes osztálytörekvések fonódtak egybe az egykori felszabadító nemzeti küzdelmekben, s ez rányomta a maga bélyegét az innen eredő nemzeti jellegzetességekre is. Valóban elkerülhetetlen itt a megszüntetve megőrző átfogalmazás. Az internacionalizmus elvét valló forradalmi művészet viszont épp ezt végzi el.

Aki a XX. századi magyar forradalmi és szocialista művészet jellemző jegyeit vizsgálja, például feltétlenül felfigyel egy szerkezeti jellegzetességre: az ún. *visszacsapó szerkesztési módra.* József Attila forradalmi verseinek sajátja, hogy a vers befejezésében, poentírozón – egy éles, elhatároló, többnyire a *de, mégis* kötőszóval is jelzett fordulattal – megváltozik a vers iránya: a reménytelenségre rácsap a remény. Például *Munkások* című versében négy szakaszon át a 30-as évek ellenforradalmi Magyarországán élő munkásság reménytelen sorsát vázolja a költő. De a záró, ötödik szakaszban változik az irány: a nyomásra jön az ellennyomás. Megszólal a forradalmi hit: *„De elvtársaim ez az a munkásság – Mely osztályharcban vasba öltözött."* A reménytelenségre daccal visszavág a hajthatatlanság.

S ezt a szerkesztési módot már korábban, József Attila előtt ott lehet találni Ady forradalmi verseiben. Jelen van olyan mai költők művészetében, mint például Benjámin László, Juhász Ferenc. Adott ez a zenében is: Bartóknál például ugyanezt tükrözi a váratlanul felfelé menő, optimistán csengő utolsó tétel. S megfigyelhető a filmszerkesztésben is: Jancsó *Csillagosok, katonák* című filmjében, például a befejező jelenetben hirtelen kiegyenesednek az addig búvó, meghajló tartásban ábrázolt magyar internacionalista vöröskatonák. S jelen van ez a kompozíciós sajátság a képzőművészetben. Varga Imre, a kiváló mai magyar szobrász, például egy szélvihartól szinte falhoz szorított, de mégis

helytálló, megkapaszkodó, magát mégis tartó embert ábrázol *Partizán* című alkotásában. S tovább lehetne sorolni a példákat. Egy internacionális forradalmi vonás fejeződik ki ebben a szerkesztési módban: a helytálló keménység, a megtörhetetlenség. A meg nem alkuvás.

De ugyanakkor, aki ismeri a magyar történelmet, tudja, hogy jelen van ebben egy nemzeti jellegzetesség is, az ún. kurucos magyar dac. Adynál, akinek forradalmi verseiben először tűnt fel ez a szerkesztési sajátság, közvetlenül megfigyelhető, mintegy az átmenet. Az ő szellemi arcához meghatározón hozzátartozott ugyanis az ún. kurucos-szabadságharcos hagyomány. Az elnyomó osztrák császári uralom ellen vívott évszázados szabadságharcok során alakult ki ez, visszatükrözve az adott történelmi szituációt; azt, hogy egy már-már minden küzdelmet eleve kilátástalanná tevő nagyobb erővel fordult itt szembe egy *mégis*t mondó dac, a belső elszánás. Akik ismerik a magyar történelmet, művelődéstörténetet, tudják, milyen különös sugárzása van ilyen, idegenek számára nehezen lefordítható szólásoknak, mint *eb ura fakó, Ugocsa non coronat.* Ezeket a *csakazértist* mondó, dacoló mondatokat üzenték a régi magyar szabadságharcos ellenállók a hatalmas császárnak. S a nemzeti jellem vonásává vált ez a történelmileg kialakult különös, dacos tartás.

Szűken nemzeti hagyomány volt ez, s mint ilyen, visszatükrözve az egykori nemzeti küzdelmek ellentmondásos osztálytartalmait: kétarcú örökség. Öncélú nonkonformizmus, hencegő, meddő, úri virtuskodás is vegyült bele nemegyszer. De a XX. század forradalmi realista művészete ezt az ellentmondásosságot szüntette meg. Kritikailag továbbfejlesztve, a forradalmi meg-nem-alkuvással olvasztva egybe, egyértelműen forradalmi daccá fogalmazta át – inter-

nacionalizálta – az egyébként ellentmondásos, elkülönítő, elszigetelő nemzeti hagyományt.

Vagy egy másik példát véve. Az évszázados Habsburg császári elnyomás s a török hódítók elleni küzdelmek során a magyar népben is – főleg a középrétegekben, az értelmiségiekben – kialakult az a sajátos – lehet így mondani – kelet-európai típusú, némileg a gyarmati, volt gyarmati népekére emlékeztető hazaszeretet, mely más és több volt, mint a Santayanától meghatározott: *natural piety for the source of our being:* a létünk forrása iránt érzett kegyelet. A hazaszeretet morális tett volt itt. Döntés, vállalás. Hozzátartozott valamifajta mélyen etikus elkötelezettség, megkötöttségérzet: szoros, szorongó tapadás, hűség a földhöz, s a rajta élő néphez. Hisz a hazát szeretni azt jelentette itt, a sárba süppedt, elmaradott magyar világot választani a fénylő Béccsel szemben. Kitartani a hívó gazdagság ellenében a szegénység – a régi XVII. századi kuruc énekek szavával szólva – a „szegény haza" mellett. Ez a morális tartalmú hazaszeretet volt az, amelyet így fejezett ki a XIX. századi nagy magyar költő, Vörösmarty Mihály nemzeti imává vált költeményében: *itt élned s halnod kell.*

Szűken nemzeti sajátság volt ez is. S mint az osztálytársadalmak idején vívott nemzeti felszabadító harcok során létrejött hagyományok általában, ez is erősen ellentmondásos: az elzárkózás, a provincializálás eszközévé változott nemegyszer. De a forradalmi s a szocialista líra – Adynál, József Attilánál, Illyés Gyulánál vagy a fiatalabbakat mondva – Nagy Lászlónál, Simon Istvánnál, Váci Mihálynál – kritikailag elsajátítva vitte tovább ezt a hagyományos magyar patriotizmust. Elszakítva a nacionalizmustól következetesen osztályszerűen értelmezte s az internacionalizmussal kötötte egybe. S internacionalizálta mintegy ezzel. Nem *egy* nép önző kirekesztő szerelmét jelentette ez így többé,

de a nép szerelmét: ragaszkodást a szocialista forradalmár konkrét, elrendelt harci terepéhez, a körülötte levő adott valósághoz, s a korotte élő konkrét emberekhez. Egy ellentmondásos nemzeti orokség a maga ellentmondásosságából kibontva humanizálódott, kiteljesedett: a forradalmi távolra nézésétől – az emberiség szeretetétől – elválaszthatatlan forradalmi kozelre nézésének – az adott, konkrét emberek iránti szeretetnek – megjelenési formája lett.

A magyar szocialista forradalmi jellemhez s így az attól meghatározott szocialista esztétikai ideálhoz is, mint színező vonás hozzatartozik tehát az a sajátság, hogy külonos, az átlagosnál nagyobb hangsúlyt kap benne egyfelől a „csakazértis"-t mondó, mindig újrakezdeni tudó, dacos keménység, másfelől pedig a nagy forradalmi távlati célok mellett a kozvetlen adott emberi sorsokra, a mindennapokra kulonos erővel figyelo érzékenység. A szocialista ember általános jellemvonásai kozé tartoznak ezek, nem elválasztó, kulon magyar tulajdonságok, de ugyanakkor a fokozott nyomaték s az innen adódó eltérő tónus mégis jelzi, hogy megszüntetve, megőrizve, az emberiség felé kritikailag atfogalmazva, s ezzel a bennük rejlő, humánus értékeket kiteljesítve ott él bennük két jellegzetes hagyományos magyar nemzeti sajátság: a régi kurucos dac, s az egykori erős, hangsúlyos, szorongásos magyar hazaszeretet.

Ha a nacionalizálás a forma terén mutatta a szocialista kultúra nemzeti forma esztétikai elvének elégtelenségét, ez a folyamat – az internacionalizálas – a tartalom terén mutatja ugyanezt. Jelzi: nem lehet átvinni a társadalmi változásoknak azt a helytálló tételét, hogy ti. az általános szocialista torvényszerűség nemzeti keretek kozt, így nemzeti formában valósul meg, esztétikai síkra. Hiszen a művészet már ezt a nemzeti formában megvalósult szocialista torvényszerűséget – például mint az előbbi esetben a hagyo-

mányos nemzeti tulajdonságokkal egybeolvasztott szocialista forradalmi jellemet, esztétikai emberideált – tükrözi vissza. S így természetszerűleg éppúgy, mint a forma terén, a műalkotás tartalmi szférájában is jelen van színezőn, árnyalón – műszót használva rá: sajátos *tónusként* a nemzeti jelleg.

Kettős mozgásban – egyrészt az emberiség hozta értékeket elsajátítva, az internacionálist nacionalizálva; másrészt saját felgyűjtött értékeit kritikailag átfogalmazva, kiteljesítve, a szűken nacionálist ezzel internacionalizálva – mennek előre véleményem szerint ez egyes nemzeti kultúrák az internacionalista jellegű szocialista világkultúra felé. Ennek a kettős jellegű mozgásnak eredményeképp mind a tartalom, mind a forma terén jelen van folyvást a nemzeti jelleg. De nem élesen elkülönítő, választó vonásként, hanem színezőn, árnyalón, nem determinánsként, hanem tónusként. Átalakulva, megszüntetve, megőrizve öröklődik tovább. Így jön létre az a különböző nyelvű, de eszmeileg mégis egységes kultúra, melynek fő ismérve, hogy szocialista, de amelyben ezen az egységen belül – visszatükrözve az emberiség gazdagságát, sokféleségét, az eltérő sokfajta népi tapasztalatot, népi emlékezetet, mint sajátos tónus ott őrződik, él a nemzeti jelleg. Így válik ez a kultúra nem szupra-, de valóban internacionalistává; a partikulárisba nem beleveszővé, de ugyanakkor – Lenin szavait idézve – mégsem „egyhangú szürke színekkel rajzoltá". Nem veszti ez el az integráltságban sem a maga differenciáltságát. Visszatükrözi így a dolgozó népnek, az emberiségnek nemcsak erejét, nagyságát, de szépségét, sokrétűségét, árnyalatokban való gazdagságát is.

S ha valaha időszerű erről beszélni, a jelenlegi alkalomkor – a világ első internacionalista államának, a Szovjetuniónak 50. évfordulóját ünnepelve – az. Hiszen a vele

együtt megszülető úttörő kultúra, a szovjet kultúra már ilyen jellegű. Közös forradalmi, szocialista élmények alapján létrejött, kiteljesedett egységes kultúra ez, a világ első valóban internacionalista kultúrája, mely azonban ugyanakkor a különböző népi-nemzeti színek gazdagító sokféleségét is ott őrzi magában. Az egységben sem veszti el belső árnyaltságát. S a világ számára mint ilyen ad példát, s segít megoldani a maga tapasztalataival az egyes szocialista országok kommunistái számára az internacionalizálódás bonyolult feladatát.

VÁLASZ
A „KRITIKA" SZERKESZTŐSÉGÉNEK KÉRDÉSEIRE

– *Ön nemcsak Kossuth-díjas irodalomtörténész, egyetemi tanár, akadémiai levelező tag, hanem országgyűlési képviselő is. Az újságok szűkszavú protokoll-híradásaiból is kitetszően: szorgalmas képviselő. Van azonban egy olyan közhit, mely szerint a tudós vonuljon el a világ zajától és csöndes műhelyében építse életművét, szolgálja a tudományt. Hogyan egyezteti össze tehát az Ady-monográfia munkálatait közéleti szereplésével?*

– Látszólag egyszerű erre a kérdésre a felelet. Hisz Adyt idézte. S köztudott róla, hogy ő mindig különböztetett „irodalmi író" és „életes író" között, avagy Lukács György terminológiájával mondva ugyanezt: éles határt vont „az írónéptribunok" s az „író-bürokraták" között. *„Jaj volna nekem, ha csakugyan úgy volna, hogy csak poéta vagyok, s ezzel vége"* – írta például egyhelyütt magáról Ady, s hódolt Petőfi emlékének azért, *„mert nem tudott csupán versíró lenni"*. Mi sem lenne kézenfekvőbb – s tegyük hozzá: helytállóbb, igazabb –, mint átvinni ezt a tipológiát a tudomány területére, s megkülönböztetni a közéleti szenvedélyel, cselekvésvággyal élő tudós típusát, a „tudós-néptribunt", a maga szakmáját öncélnak tekintő szakember típusától. De ami általában és elvontan igaz: a maga konkrétságában sohasem problémátlan. S beszélgetésünk őszintesége – főleg pedig a fiatal, most induló tudósok iránti felelősség – megkívánja azt, hogy a felmerülő problémák fölött ne menjünk könnyen el: de szembenézzünk velük.

Mindenekelőtt nem lehet feledni: ha néptribuni tudósi típus is a választott eszmény valaki számára, ez nem jelenti azt, hogy közéleti férfivá, hivatásszerű politikussá is kell egyben válnia. (A társadalmi munkamegosztás jelenlegi fokán ez két külön szakma már.) Egy tudósnak a maga tudósi mivoltában kell elsősorban jelen lennie a közéletben is: a saját anyanyelvén, a tudományén szólhat csak bele igazán eredményesen – meggyőző módon, emberi hitellel s valóban használóan – az élet, a politika alakulásába. A tudós közéleti felelősségéhez hozzátartozik tehát a saját szakembermivolta iránti felelősség is. Elválaszthatatlan egymástól a kettő. S itt kezdődik az igazi probléma.

Mert ez az utóbbi – a szakma iránti felelősség – főleg egy irodalomtörténész esetében rengeteg időt, könyvekbe zárkózó életet kíván. Diltheynek tulajdonítják a mondást: csak negyvenéves korára ha irodalomtörténész lehet valaki, akkorra ha el tud olvasni annyit, mi szakjához szükséges. S ez valóban így van. (Sőt talán ki is tolódott Dilthey óta egynéhány évvel már ez a határ.) A probléma tehát az, hogyan lehet összeegyeztetni a jelzett kettős felelősséget: a szakma iránttit, az attól megkívánt, visszahúzódó méhesemberséget s a szintén sok időt kívánó, másfajta törvényű, vállalt közéletit. E között a kettő közötti ellentmondásban van véleményem szerint a közéleti szenvedéllyel élő tudósi magatartás elkerülhetetlen paradoxona.

S ennek a paradoxonnak a feloldására nincs semmi kész recept. Ezzel – meggyőződésem – egyénileg kell kinek-kinek megbirkóznia. Elvben csak annyit lehet mondani róla: egyformán komolyan kell venni a kérdésnek mind a két oldalát, mind a kétfajta felelősséget. A magam részéről például éppen ezért hallgatólagosan mindig különbséget teszek (hogy műhelytitkokat áruljak itt el) a közéleti tevé-

kenység két része: az érdemi-tartalmi és a formális-reprezentatív rész között.

Igaz, ez a kettő sokszor egybeolvad, hivatásos politikusok esetében pedig teljességgel szétválaszthatatlan. De egy más típusú szakember számára valami irányt azért mégis jelöl. A valóság problémáihoz közelvivő, érdemi-tartalmi megmozdulások valamennyire mindig elválnak ugyanis azoktól, melyeknél nem annyira a gondolkodó-figyelő jelenlét, de sokkalta inkább csak a reprezentáló megjelenés fontos. S ezeket az utóbbiakat igyekszem kikapcsolni – amennyire lehet. Önvédelemként Kosztolányi versét, *Közéleti kitűnőségre* idézem gyakorta: *„Évente elmegy tízhúsz temetésre s harminc bankettre . . .”* Ha valaki azzal az igénnyel él, hogy tudós akar lenni: ilyen típusú, Kosztolányitól megrajzolt „közéleti kitűnőséggé” nem szabad válnia.

Az érdemi-tartalmi közéleti részvétel viszont úgy érzem szükséges, még ha viszonylag sok időt vesz is el a könyvtől, olvasástól. Szükséges egyszerűen szakmai szempontból. Ezen keresztül fejeződik ki ugyanis legteljesebben az élettel való kapcsolattartásnak, a tudományos öncélúság leküzdésének vágya, igénye. S kiváltképp fontos ez akkor, ha történész valaki.

Mert mélyen igaz az a marxi mondás: az ember anatómiája a majom anatómiájának a kulcsa: a már kifejlettből lehet megérteni a még kifejletlent. S a jelen lényegében nem más, mint a kifejlett történelem: ami ma politika, az holnap – história. A ma problémái között otthonosan élve világosabban látható tehát, mi volt valóban fontos a távoli múltban. Éppen ezért talán nem túlzás mondani: a történész számára nemcsak a könyvtár, de a közélet is műhely. A saját szakjának, a történelemnek logikáját érti meg jobban, ha nemcsak kívülről figyeli annak menetét, de a körü-

lötte levő valóság problémáit ismerve, vállalva – bármily szerény keretek között – részt óhajt venni a formálásban is.

– *A következő kérdés szándékosan ennyire általános: mit tart a magyar kulturális politika legjelentősebb eredményének és mi a legégetőbb gondja az Ön véleménye szerint?*

– Engedje meg, hogy a kérdést leszűkítsem, s pusztán a hozzám legközelebb álló területről: az irodalom- és a művészet-politikáról szóljak. Mint hajdani szerkesztőnek erről van ugyanis a legtöbb személyes tapasztalatom. S csupán ezt vizsgálva, mint általam legjelentősebbnek érzett eredményt, a jó alkotói légkört – azaz: a politikai vezetés és a művész-értelmiség között létrejött jó viszonyt – tudnám megnevezni. Aki hozzám hasonlóan közelről élte az 1956 előtti évek irodalmi harcait, az tudja csak igazán becsülni ezt a külső szemlélő számára talán nem is túlságosan sokat mondó, csöndes diadalt, az látja ennek hatalmas értékét. Nagy szó az, hogy kulturális politikánk a maga gyakorlatával ma mintegy bizonyítja: a szocializmusért küzdő politika és az igazi emberi-művészi érték nem lehetnek soha ellenfelek: átmeneti s elkerülhetetlen súrlódások ellenére is a kettő elválaszthatatlan, hisz mindkettő az emberiség legnagyobb álmára: a világban otthonra lelt, nagykorú emberre, a teljes emberre néz.

Eredménynek tartom továbbá, hogy ez a jó alkotó kapcsolat elsősorban nem a szubjektív tényezők hatására, s így véletlenszerűen, esetlegesen, de elvi alapokon – szükségszerűen jött tehát létre. Alapja ennek egyfelől a szocializmus történeti céljai iránt érzett tisztelet, azok elfogadása, másfelől pedig – a lenini elveknek megfelelően – a művészet sajátosságait gonddal figyelő szellemi tartás. Olyan konkrét tételek, mint például a marxizmus hegemóniájáról, az irányítás műhelycentrikus jellegéről, a *támogat–tűr–tilt*

elvi alapján történő közléspolitikáról szólóak lényegében ezt az elvi viszonyt tükrözik vissza, fogalmazzák át a tézisek nyelvére.

Azt hiszem, nyugodtan lehet mondani: a politika, összváltozásával, annak népfrontosabb, valóságtisztelőbb jellegével együtt megváltozott az utóbbi másfél évtizedben művelődéspolitikai gondolkodásunk is. Nem pusztán, s elsősorban nem aktuális szükségletekre néz ez ma már, de a történelemre, nem annyira a napi politikai állásfoglalást tartja fontosnak, de a világnézetet. Méltányosabb lett így a művészetekhez, méltóbb ahhoz a termékeny, alkotó kapcsolathoz, „kultúrpolitikai gyakorlathoz", melyre a maga Gorkijjal folytatott levelezésében Lenin adott példát. Nemzeti vagyonnak tekintve minden művészi alkotó tehetséget, elvszerű, türelmes magatartással reális lehetőséget teremtett arra, hogy minden eddiginél erőteljesebben bontakozzék ki irodalmunk szocialista jellege: a magyar másféleség.

Nem lehet azonban feledni: a lehetőség csupán – lehetőség. Valóra váltásához emberi erőfeszítésekre van mindig szükség. S itt már a gondokról beszélek. Mert kulturális életünk fő gondjának tartom, hogy a létrejött jó lehetőségek kiaknázására – főleg a kritikai következetesség hiánya folytán – nem történik kellő erőfeszítés. Nem teljesedik ki megfelelő módon az ideológiai harc, vagy a maga pozitív tartalmában megfogalmazva ugyanezt: *a konvergencia polgári eszméjével nem állítódik szembe kellő erővel a másféleség gondolata: a szocialista igény.*

Kritikánknak – nagyon helyesen – kifinomult érzéke van ahhoz, hogy észrevegye a sznobizmust – a másolt, nem öntörvényű létet –, ha a tömegek életformájának kérdéséről van szó. Igaza van, mikor szóvá teszi: egy pszeudo – azaz: nem tényleges tartalmaktól, de pusztán megszokástól, hagyományoktól hitelesített – kulturális fölény következté-

ben sokszor előfordul, hogy az egykori uralkodó osztályok a kultúra terén ízlést diktálnak a maguk gazdasági-politikai hatalmának letűnte után is. A paraszt például, aki a dzsentri életvitelt mint magasabbrendűt látta maga előtt, annak utánzójává válik nótázó-cigányos éjszakáival a maga felszabadult életét élve is. S nemegyszer a munkásságnál is kísért hasonló jelenség. Operettdalokhoz s bulvárszínművekhez való vonzódásában a hajdani pesti burzsoázia láthatatlan kulturális, ízlésbeli diktatúrája él.

Ismétlem: igaza van kritikánknak, mikor szóvá teszi az ilyen típusú jelenségeket. A giccs ellen küzdve valójában az egykori magyar uralkodó osztályok változatlanul kötő kulturális hatalma ellen küzd. Kár azonban, hogy nem figyel fel arra: az ún. magas kultúra területén is van ilyen láthatatlan ízlésdiktatúra, ott is van tovább ható pszeudo-kulturális fölény: Avagy a lényeget nézve, mi különbség van a között, ha a hajdani béres volt urát követve, a régi Jávorfilmek stílusában üres nótákkal mulat mint tsz-elnök is, avagy ha valaki egy széteső világ válságtudatának művészi dokumentumait utánozva, Celan-verseket vagy Ionesco-drámákat ír a hetvenes évek szocialista Magyarországán? Színvonalban, minőségben van itt eltérés – s ez nem mellőzhető –, de tartalmilag nincs. Mindkét esetben a sznobizmus törvénye érvényesül. Hiányzik, ami nélkül pedig nincs igazi kultúra, de a kulturáltságnak csupán látszata: a hűség önmagunkhoz, a helyhez, a sorshoz, mely nékünk rendeltetett; hiányzik a saját lényeg vállalásának, a másféleségnek kevély tudata: a kultúrát egyedül teremteni képes belső függetlenség. S kritikánk ahelyett, hogy ezt hangsúlyozná, hogy a maga orientáló fogalmai – kulcskategóriái – révén az újnak adna rangot: behódol nemegyszer maga is a régi pszeudo-kulturális fölénye előtt. Úrrá lesz rajta egyfajta provincializmus: sznobisztikus szemellenzősség.

Avagy – hogy csak egyetlen példát idézzek: mi másnak lehet tekinteni azt a kritikai tartást, mely nem veszi észre, hogy a magyar fejlődésben – más kelet-európai országokkal együtt – létrejött a XX. században (Ady, József Attila, Radnóti, Illyés, Németh László, Derkovits, Bartók művészete, Lukács teoretikus munkássága egyaránt példa rá) egy sajátos – mondjuk így: XX. századi – realizmus? Miért nem lehet ezt a világkultúra egészében is színt s értéket jelentő szellemi törekvést a maga valóságában, mint realizmust, mint a szocialista realizmus közvetlen előd jét, illetve mint annak magyar megvalósulását büszkén felmutatni? Miért szükséges a polgári elméleteket szolgaian másolva egy avantgard-centrikus művészetszemléletbe beleillesztve, mint „félavantgardot" súlytalanítani? Ilyen és ehhez hasonló kritikai törekvéseket látva önkéntelenül is Baldwin négerei jutnak az ember eszébe, kik nem tudva elhinni, hogy ők szépek is lehetnek, mindenképp fehérre szerették volna magukat dörzsölni. Lényegében a sznobisztikus kritika is ugyanezt teszi: hasonlítani akar, s nem önmaga lenni.

Ady-könyvemet írva, ezzel a sznobisztikus provincializmussal való szembefordulást tűztem magam elé szinte egyik legfőbb feladatként. Ady „érmindszentiségét", *peremvidéki öntudatát* nem utolsósorban ezért emeltem ki. József Attilától vettem itt a *perem* fogalmát, s Ady mellett tőle vettem a peremvidéki öntudat gondolatát is. Mert ha valaki, *A város peremén* és az *Elégia* írója érezte igazán ezt az öntudatot. Az a költő, ki az „itt minden csupa rom" szomorúságával élve is tudta, hogy „az egész emberi világ itt készül", s „minden emberi mű értelme" itt búg. Tudta, hogy a látszólagos kisebb műveltség ellenére is – a jövőt sürgető tartalmak révén – a „város peremén" vannak az igazi kultúrateremtő erők.

S ez a peremvidéki, ez a „külvárosi" öntudat, változottan bár, de máig időszerű. Fiatalok között népszerű a Che Guevara nevéhez fűződő hasonlat a „világ falvairól", melyek a maguk forradalmaival körülveszik mintegy „a világ városait". A magam részéről szeretem ezt a hasonlatot a realitásnak megfelelően tovább bővíteni. Nem lehet feledni ugyanis, hogy „a világ városai" mellett ott vannak mindenütt „a külvárosok" is. Mégpedig nemcsak vertikálisan, de horizontálisan. A metafórát logikusan végiggondolva nyilvánvaló ugyanis, hogy „a világ városaival", az imperialista hatalmakkal nemcsak, s elsősorban nem „a világ falvai", azaz: a gyarmati és volt gyarmati népek állanak szemben, de az egyes kapitalista országok munkásmozgalmai is, s mindenekelőtt szemben állanak velük a munkásosztály államai: a szocializmus országai. Ezek – ha az anyagi fejlettséget nézve már nem is –, de a József Attila-i értelemben véve örök „külvárosok": a munkásosztály történelmi céljainak az ébrentartói. S éppen ezért a jelenben is az a hivatásuk, ami a múltban volt: *„helytállni az emberiségért az örök talajon"*; a világnyi parasztforradalmak – az antiimperialista lázadások – nemegyszer ösztönös, irracionális, kultúraromboló indulatainak célt és irányt adva, a szocializmus felé mutatva.

Kulturális vonatkozásban a változott körülmények között is a József Attila-i peremvidéki öntudatra van tehát szükség. Olyan művészetre, mely érzi, vállalja a „város peremén" való lét felelősségét, s melynek eszménye éppen ezért nem a konvergencia, de a másféleség.

– *Ady-könyvében érzékelhető az irodalomtudomány újabb módszereinek felhasználása is. Erről a szakma berkeiben eléggé sokat vitatkoznak. Szeretném, ha kifejtené itt álláspontját erről a kérdésről.*

– Örülök, hogy ezt a kérdést tette fel következőnek,

mert kapcsolódik ennek problémája némileg az előbbiéhez, s minden félreértést elkerülendő, konkretizálhatom (legalábbis egyetlen – nem lényegtelennek – érzett vonatkozásban) a másféleség előbb fejtegetett gondolatát. Kétfajta megvalósítási útja van ugyanis ennek. Egyrészt lehet az elzárkózó-aszkétikus, vagy ha úgy tetszik: dogmatikus-szektás (a szektásság ti. véleményem szerint nem más, mint – hol objektív-önvédelmi, hol egyéni-önkényes okokból történőn – de aszkétikus-szubjektivisztikus eltorzítása a marxizmusnak). A másféleség megteremtésének van azonban emellett egy másfajta útja is: a gondolkodó, vitázó, nyitott. Azaz lehetséges az a magatartás, amely a szükséges és elkerülhetetlen ideológiai harcot a lenini kritikai elsajátítás gondolatával is össze igyekszik egyben kapcsolni.

Mert nemcsak a polgári társadalom múltjára, a hagyományokra vonatkozik véleményem szerint ez a követelmény, a kritikai elsajátításé, hanem annak jelenére is. Az egész tévesztettsége mellett a részletekben mindig születhet itt számító eredmény. Az avantgard művészet például a maga egészében zsákutca, válság: értékteremtő oldalát azonban ennek ellenére sem lehet tagadni. S így van ez szerintem az irodalomtudomány új módszereivel is.

A polgári irodalomtudománynak a második világháború után kibontakozó, a pozitivizmust és a szellemtörténetet követő harmadik nagy metodikai iskolája az, melyet általában „modern irodalomtudományként", konkrétan pedig hol strukturalizmusként, hol működpontú szemléletként, hol pedig (talán a leghelyesebben, mert a történeti ősre, az orosz formalizmusra utal itt a név) formalizmusként szokás emlegetni. A maga egészében – társadalmi jelentését, filozófiai-világnézeti oldalát nézve – nehéz elvitatni, hogy sajátos – a mai polgári társadalom valóságához szabott – krízisjelenségről van itt szó, mely mint a többi dezideologizáló-

technicista szellemi törekvés – végső soron a modern hellénizmus megnyilvánulási formái közé tartozik.

Mert szinte önmagától kínálkozik itt ennek a történelmi párhuzamnak a felidézése. Fellini filmje, a *Satyricon,* Kavafisz lírájának friss, támadt kultusza vagy Durrell *Alexandriai négyes*ének regénysikere egyaránt tanúskodik róla: a hajdani híres bomló világgal, a hellénizmuséval érez szorongató belső rokonságot a kapitalizmus késő valósága, a mai ún. konzumtársadalom. Mint Kavafisz híres versében, a *Barbárokra várva* című költeményében, aláaknázott szekuritás – biztonság, jólét egyfelől, céltalanság másfelől – jellemzi végső soron ezt a világot is. A részletekben való rendezettséggel, racionalizmussal felesel itt az egészben érzett irracionális: a távlatnélküliség.

S lényegében ezt a sajátos szerkezetet tükrözi vissza a maga módján az irodalomtudományi formalizmus is. Racionalizmus, egzaktság-igény jellemzi ezt is a részletekben, az analízisben, de tehetetlenség a szintézisben: a történelmi elhelyezést, az értékelést s a mondandót illetően. Alkalmas így ez a módszer arra, hogy az önáltatás formája legyen: közvetett apologetika a lehetetlenné vált közvetlen helyett. Elhatárolva magát a „metafizikának" nyilvánított értelmezéstől, kitérhet az egyén az irodalom nagy kihívása, emberi üzenete: a történelmi fejlődés végiggondolásra késztető kérdései elől. A részletekben való egzaktság illúziójával – az egzaktság mítoszával – eszményítheti mintegy a szkepszist, racionalizálhatja az irracionálist, eltagadhatja az egészben való megoldatlanságot.

Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a tudomány belső fejlődését – a részleteket – nézve nem hozott ez a módszer számos eredményt. Ha téves ideológiai meggondolások kapcsolódtak is hozzá, de célul tűzve ki a műre koncentráló, műegyedre néző egzakt leírást, pontos analízist, elvégezte

azt, amit a filológiával hajdan a pozitivizmus, az eszmetörténeti kutatásokkal kapcsolatban pedig a szellemtörténet végzett el: hallatlan mértékben tökéletesítette formára vonatkozó ismereteinket. Nem túlzás mondani: forradalmasította mintegy a poetikai gondolkodást. S a tudományszak belső fejlődésének egyik megoldást sürgető kérdését vitte előre ezzel: véget vetett annak az elemzési módnak, melynek jelzői s intuitív ötletei voltak csak inkább s nem átadható, konkrét fogásai. Megteremtette az előfeltételeket ahhoz, hogy ne szép, cizellált mondatokat kívánó pszeudoművészet, de pontos fogalmakkal élő, leírni tudó, s nem utolsósorban, megtanulható tudomány legyen a műelemzés. Más kérdés, hogy csupán az előfeltételeket teremtette meg ehhez, hiszen csak az analizáló, leíró részhez adott érdemleges hozzájárulást, az értékelőhöz, a szintetizálóhoz nem. (Csöppet se véletlen, hogy az egyes poetikai részsajátságokat tárgyaló tanulmányok mindig sikerültebbek itt, mint maguk a konkrét elemzések.) A vívmány azonban a körülhatároltság ellenére is komoly vívmány marad. S a marxista módszer önmagát szegényítené el, ha nem igyekezne magáévá tenni vitapartnerének eredményeit.

Ami tehát egyfelől – társadalmi jelentése felől szemlélve – ideológiai harcot, szembenállást kíván, az másfelől – a tudományszak belső fejlődését nézve – elsajátítást tesz szükségessé. Ezt az ellentmondást feloldandó – Marx híres szavával – „talpraállításra", avagy ahogyan ma mondani szeretjük: átfunkcionalizálásra, dezideologizáló transzformációra van tehát szükség. A történelmi-genetikus megközelítés elsődlegességét valló, valóban tudományos, tartalomcentrikus műelemzéssé kell átalakítani a formalista iskolák valóságtól elszigetelő, formacentrikus műelemzését. Adykönyvemben nem utolsósorban erre kívántam kísérletet tenni. Hogy milyen eredménnyel? – annak megítélése nem az

én feladatom. De a szándékról, az igényről nyugton szólhatok, mégpedig a mélyebben rejlő világnézeti meggondolásról is.

Az 1956-os tragikus válság kérdező, vallató eseményei nyomán alapvető élményemmé vált, hogy a tényleges problémákat, a valóban megoldandó feladatokat nem számba vevő, de azoktól elzárkózó dogmatizmus – a szektás másféleség – nem a marxizmusnak használ, nem azt védelmezi, bármennyire azzal az igénnyel él is, hanem épp ellenkezőleg: a másféleséget konvergenciára cserélő, az alapvető marxista tételeket megkérdőjelező revizionista előretörést segíti elő. Ezekkel a tévesztett válaszokkal szemben a problémákat nem ellegyintő, de azok reális látására, megválaszolására törő, alkotó marxizmus – a *gondolkodó, vitázó, nyitott másféleség* – az egyetlen kiút. Mégpedig nemcsak elvontan, nagy általánosságban, de a magunk mindennapi gyakorlatában – a kis kérdésekben is. Még egy olyan politikailag látszólag mellékesnek tűnő területen is, mint a műelemzés. Hisz (hogy az első kérdéshez térjek vissza) igazi közéletiség – vagy mondjuk így – forradalmiság – ma, az építés időszakában elsősorban talán nem a látványos cselekvés, hanem helytállás, a mindennapok forradalmasítása: a hétköznapi kis feladatok észrevevése s szívós végzése a magunk területén.

MÓRICZ ÖRÖKSÉGE ÉS A KORSZERŰ ELKÖTELEZETTSÉG*

I

Mindenekelőtt egy esetleg felmerülhető, félresiklató vágányról szeretném elvinni a vitát; arról, amely valamiféle népieskedő provincializmus zászlóbontásaként kívánná elkönyvelni a Móriczhoz való viszony kérdését, s olybá venne minden emlékét idéző szellemi törekvést, mint egy kulturáltabb, intellektuálisabb, európaibb művészeszmény ellenében való provinciális, mezei támadást. Igaz: felhasználható Móricz ilyen célokra. Belékapaszkodhat az urbánus-népies ellentét. De csak belékapaszkodhat, csak felhasználhatja: az életmű maga ezen a tévesztett frontvonalon nem lehet soha érv.

Hisz a nagy Nyugat-nemzedék egyik vezéralakja volt ő. Azé a nemzedéké, mely épp a maga következetes antiprovincializmusával írta be nevét a magyar kultúra történetébe, útnak indítva egy új Magyarországot, Ady, Lukács György, Bartók Béla világszintre ért XX. századi Magyarországát. Ide tartozott Móricz elválaszthatatlanul ebbe a világba. Az Ady-féle Margita országába. Ide kötötte nem pusztán sorsa, de hit és meggyőződés.

Ha nem is oly radikálisan, mint tette azt Ady, de ledob-

* Az 1972 októberében megrendezett debreceni irodalmi napokon elhangzott előadás.

ta ő is magáról a belénevelt legfőbb provincializáló ideológiát: a *nacionalizmust,* ezt az évszázados konok magyar szemellenzőt. „A nemzeti érzés nem azt jelenti, hogy elmúlt életek kihalt formáihoz ragaszkodjék, hanem azt, hogy a mai élet, az egyre fejlődő élet ura legyen az ember" – hangoztatta folyvást. S világosan látta – ahogyan írta – „e pillanatban legalább három magyarság áll egymás mellett, sőt bizonyos szempontból egymással szemben", s ebben a „három magyarságban" ő nem általában a magyarság, de a szegény magyarság, a nép mellett állott. Az osztályhatárokon nem nyúlt át soha a Rózsa Sándor keze. Ez a szó, hogy *magyar,* nem előzte Móricz Zsigmondnál sem az *ember,* a *társadalom,* az *osztály* fogalmát. Ahogyan írta: „nem egy nemzet . . . hanem az egész . . . lelki kétségekben gyötrődő emberiség" nevében kívánt rálelni ő az igazság útjára. „A szociológiai szemlélet", „az abszolút szociális látás" volt számára a művészi eszmény. Ezért lehetett Adyhoz hasonlóan „fajából kinőtt magyar", „szabadon, bátran gondolkodó élet"; olyan patrióta, kinél nemcsak népszeretet tartozott hozzá ehhez az érzéshez, de szigorú, kemény, kritikai látás. Ady mellett talán senki sem festette nála lázítóbb színekkel a sárba, porba süppedt, „iszonyúan állott", század végi, század eleji magyar világot, ezt a mozdulatlan, öntelt, vad, gőgös provinciát.

Igaz: nem egyszerűen csak antiprovincializmus jellemezte az ő művészetét, de annak sajátos típusa. *Társadalmi megoldást kereső antiprovincializmus* volt az övé. S ebben a vonatkozásban csakugyan vitát jelent ma is még a neve; polemizáló állásfoglalást az antiprovincializmus individualista, arisztokratikus, pusztán literátori válfajaival szemben. Mert kétféleképpen lehetett kitörni a provinciából. Ki lehetett szakadni onnét magányos énként, puszta művészként, a legújabb európai szellemi, formai divatok sodrában él-

ve. De volt a provinciából való kitörésnek egy másik útja is: az emberhez méltóbb, bátrabb, szabadabb. Az, ahol az egyén a vesző Szodomából nem csupán önmagát – népét is mentette, nem pusztán a saját betemetettségét, de a provinciát vágyott megszüntetni a maga egészében. S Móricz ezt az utat – Lukács szavával – a hatalomvédte bensőség útjával, a porosz úttal szemben a tágabbat, hívóbbat, az adott társadalmat világszintre felemelni vágyó, forradalmi utat – az orosz utat – járta. Nem a művelt ember, nem a literátor, hanem a valóság diktálta feladatokat, a valóban központi emberi-nemzeti problémákat világosan látó, messze néző élet – a forradalmár volt elsősorban az eszmény számára. Nem sznobisztikus-esztétizáló, de forradalmi, demokratikus volt antiprovincializmusa. S ebben ma is példa.

S itt szeretnék rögtön rátérni a provincializmus problémája mellett egy másik, esetleg felmerülhető elllenvetésre: arra a kérdésre, hogy helyes-e, ha egy forradalmi igénnyel élő irodalom, a magyar szocialista irodalom az elkötelezettség mikéntjét vitatva egy közkeletűen nem forradalmárként számon tartott író magatartását, a Móricz Zsigmondét idézi példának. Önmagában sem érzem problematikusnak ezt a kapcsolódást. Ellenkezőleg. Elszegényítette magát szocialista irodalomról való gondolkodásunk azzal, hogy nem ágyazta be elég következetesen a maga törekvéseit a haladó múltba, hogy szocialista realizmus és kritikai realizmus között – elsődlegesen ezek távolságát látta, s nem az összefüggést.

De ezen túlmenően forradalmiság szempontjából is revízióra szorul véleményem szerint Móricz Zsigmondnak – a reformer-írónak – irodalomtörténetírásunktól elfogadott képe. Hisz a forradalmiságnak is megvannak a maga változatai. Nemcsak koronként, nemcsak osztályonként, de még egyénenként is szükségszerűen más arcot mutat ez. Elszegé-

nyítést jelent itt pusztán egyfajta magatartásformára – a Petőfi-típusra – való korlátozás. Belefér ebbe véleményem szerint minden ellentmondásosságával együtt is a móriczi tartás.

Hiszen Ady legközelebbi íróbarátja, leghívebb társa, s 1918–1919 eseményeinek egyik legművészibb krónikása volt ő: a forradalom szerelmese, elkötelezettje; olyan Bethlen, ki a Báthory Gábor-szerű tündérkirályfiak fantáziájának csodás szárnyalását ittasan követte. Mindvégig tudta ő, hogy az igazi író nem pusztán „ügyes dolgokat csinál", de „elvekért, eszményekért él és hal". S ilyen akart lenni. Gőggel vallotta, hogy „a férfi bátorsága az eszmények mellett való rendületlen kitartás". S ő be kívánta tartani ezt a maga számára felállított szabályt. Az 1919 bukását követő megpróbáltatásokra nem visszavonás, de a „légy jó mindhalálig" hite, hűsége volt a válasza. Tudta ő mindvégig – az ő szavát idézve –, hogy „a meglevő keretek semmiféle lehetőséget nem adnak az újjászületésre". Még reformterveivel is pusztán azt célozta, hogy „a jövő generáció . . . alkalmas legyen az új honfoglalásra". Az adott avíttba semmiféle elfogultság, előítélet nem kötötte be.

De ugyanakkor, a szűken paraszti forradalmiság ellentmondásosságát visszatükrözve, csak ritkán szerencsés történelmi pillanatokban – Ady „boldog sodrásában" élve, vagy 1919 nagy történelmi villanását maga körül tudva – volt adott Móricz számára a következetes forradalmiság egyik lényegi ismérve, a távolra nézés, a messzi történelmi célokra törő elszántság. Egyébként azonban megbosszulta magát a munkásosztály szerepének fel nem ismerése, a paraszti bezártság. Apálykorszakokban, naptávolban élve megdönthetetlennek ítélte az adott kereteket, s a valóságtól való elszakadásnak vélte a Báthory-féle nap felé vág-

tató álmodni-tudást. S a lelke legmélyén élő vonzalmakkal szemben „nem élő, küzdő embert", de egy eszmének az életen felülemelkedő, magát belőle kiközösítő fanatikusát látta csupán abban, ki következetesen a messziségbe nézett; olyan hőst, ki „szimbólummá emelkedve tragikus hőssé válhatott ugyan, de semmit nem cselekedhetett a javulás irányába". Távolba nézés és irrealitás egyet jelentett szinte számára. S mint a pusztán paraszti forradalmiság annyiszor a múltban, így lett az övé is program nélküli, távlatvesztett, ellentmondásos forradalmiság.

Kétféle – egymással szorosan összefüggő, egymást korrigáló megjelenési formát ismert ez a sajátos móriczi ellentmondásos szembefordulás. Egyrészt mint társadalmon kívülszakadó, irrealisztikus vak indulat fogalmazódott meg. Tehetetlen dühvel támadt az egyén – a móriczi szóval – „minden gát, korlát, akadály" ellen, amit „a kis magyar lélek elé húzott az élet". Túri Dani önemésztő vak haragjától kezdve Báthory Gábor őrült, megszállott száguldásán át Szakhmáry Zoltán szédült, önpusztító tántorgásáig számos Móricz-hősben élt ez a szenvedély. S ez teljesedett ki az élet legvégén a betyár-regényekben. A magyar élet külön gerilla-típusa, a teljes kívülállás, a maradéktalan exodus embere jelent meg ezekben a nagy indulatú, szilaj „vad hősökben"; olyan emberek szerepeltek itt, kik keresztülléptek minden biztonságot, s „suhogó nagy álmok" között élve „pókhálóvá tették azt a nagy nyugalmat, amiben az emberiség élt". Anarchisztikus absztrakt tagadássá, irrealisba való fordulássá, betyár-virtussá, gerilla-létté vált a távlathiány folytán a messzire néző forradalmiság.

Másrészt ennek az irrealizálódott perspektívának realizáló ellenszereként az absztrakt tagadás konkrét igenjeként – különös hangsúlyt kapott a móriczi műben a kicsiny cselekvés, a hétköznapi tett. A Báthory-féle álmodni-tudás el-

lenpárjaként megjelent a Bethlen Gábor-i földhöz tapadó, építő józanság. A Rózsa Sándor-i irreálisba ragadó indulat mellett a „ne politizálj, építkezz" elhatároló aszkézise hangzott. Egyrészt adva volt az a Móricz, ki a maga társadalmon kívüli hőseivel ott rohant a messzeségekben, a népi álmok, a népdalok utópiás táján, másrészt adva volt az, akinél szénporos téglát s hasuraszövést propagált egy kicsinybe zárkózó, hősies, népmentő gyakorlatiasság. S ez a két tartás korrigálta egymást: együtt, egyszerre jelezte Móricz Zsigmond sajátos ellentmondásos forradalmiságát. A reformsürgetés forradalmi gyakorlat volt, melynek nem volt távlata, a betyár-lét pedig éppen fordítva – forradalmi távlat, melynek nem volt gyakorlata. De mindkét formában ott élt, ott munkált a móriczi elkötelezettség legfőbb vonása, az életmű lényege: *a következetes szegénységgel tartás.*

Mert ez volt az ő forradalmiságának a legbensőbb ismérve. „Húzott a szíve az igazsághoz": ott állott hát mindig a szegények mellett. A maga testvéreit a piactól távol, az egyre kisebb házak világában, tenger mélységében: a népben kereste. „Tudd mög, tudjátok mög, neköm sönki se számít, csak a szögény" – mondta Rózsa Sándor kint a Csorba-pusztán az alsóvárosi síró asszonyoknak. S Móricz Zsigmondnak, az ő életének és életművének messze elhangzó üzenete volt ez.

Felmerül – s tegyük hozzá rögtön: joggal merül fel a kérdés: van-e vajon valamiféle időszerűsége napjainkban még ennek a sajátos szegénységgel tartó Móricz Zsigmond-i elkötelezettségnek? S vajon nem azoknak van-e igazuk, akik arra figyelmeztetnek, mint tette ezt például Hajdú Ráfis a Kritika 1972. októberi számában megjelent becsületes hangú, okos vitázó cikkében, hogy a mai „közéleti-alkotói magatartás", „a történelmi-társadalmi fejlődés eredményeképp

törvényszerűen *más,* mint a Móricz által képviselt . . . népinemzeti elkötelezettség". Új tartalmú ez. Móricz tehát (ennek a nézetnek kimondatlanul is ez a logikája) – a lényeget nézve – a jelenben már nem irányt mutató, nem követendő példa.

Látszólag sok igazság van ebben a nézetben. Hiszen ami forradalmi tett volt a két háború között a három millió koldus országában, ma már nem lehet az. Nem hathat a régi robbantó erővel Magyarország újkori felfedezése. Hisz lecsapolódott közben a nemzeti nyomor. S bármennyire elszakad is bürokratikus apparátussá válva a fent olykor a lenttől, ezeregy szállal, ha másként nem, ismerősi, rokoni kapcsokkal elválaszthatatlanul mégis egy vele. Nincs tehát egy ismeretlen, vádló Magyarország lent a felszín alatt. Mi régen tipikus jelenség, társadalmi tragédia volt: a sok végleg elesett, nyomorba zuhant sors – ma sokkalta inkább egyedi jelenség. S ha megrázó is ilyetén voltában, nem realista írói téma többé, mint ahogy nem az egy gyógypedagógiai vagy tébolydai eset. Nincs társadalmi érvénye, általánosítható szimbólum-értéke. Éppen ezért, mint pl. Konrád *Látogató*ja mutatja, a hamis általánosítás művészete, a dekadencia nyúl csak kedvvel az ilyen témákhoz; az talál rá előszeretettel az Árvácska-sorsokra; a maga tételét – az emberi élet megválthatatlanságát – ezzel igazolva.

De épp az ilyen típusú alkotásokkal szembeállítva tűnik ki a móriczi szegénységgel-tartás gyökeresen más, különböző volta. Konrád *Látogató*jának hősei például nemcsak társadalmon, de munkán kívül élnek, a móriczi szegények pedig mind szívósan dolgozó, munkás sorsok voltak. Ez jelentette a fő ismérvüket. Minden dekadenciától szögesen eltérően a dolgozó emberekkel való azonosulását jelentette nála a szegénységgel-tartás. Elkötelezettségének jellegét, irányát ez határozta meg. S a ma számára mint ilyen ad példát.

Sőt – s ezt szeretném bizonyítani az elkövetkezőkben – irodalmunk fejlődésének szinte kulcskérdése, hogy tovább viszi-e ezt az örökséget.

II

Irodalmunk évek óta jelez egy sajátos társadalmi problémát: *az életforma megoldatlanságát.* Közhely ma már szinte annak hangoztatása, hogy – kiváltképpen az új gazdasági mechanizmus jelenléte óta – az életszínvonal, s a szocialista tudatosság között nő az ellentmondás: az előbbi emelkedésével az utóbbi nem tart kellőképpen lépést. Olyan egyre többet emlegetett hiányosságok, mint az élősdiség, önzés, harácsolás, mind szembeötlőbben tükrözik ezt a kettéválást. Mit a személyi kultusz időszaka alatt partok között tartott egy nem kívánt aszkézis: az életet befogó, adminisztratív, külső szorítás, nem tudja megfékezni azt még a tudat: az anyagi érdekeltség helyes elvének előtérbe kerülésével együtt előtérbe került az egyéniség mélyén lappangva ott élő nyárspolgáriság. Annál is inkább, mert az életvitel megoldatlanságait kihasználva nagy erővel igyekszik áttörni egy ellenséges eszmény, egy kívülről importált, visszahúzó tartás. Nemcsak valuta, de életforma is érkezik egyben a nyugatról jövő turisták nyomán: hozzák magukkal a fejlett kapitalista társadalmakban kialakított fogyasztói morált. Azt a mentalitást, mely a puszta fogyasztásban, a meddő élvezésben kívánja láttatni az élet tartalmát.

Félreértés ne essék: mi sem lenne elhibázottabb, mint visszatérés a szektás aszkézis eszményeihez. Nem az utóbbi években megtett, a dogmatizmussal határozottan szembeforduló politikai út tévesztett voltát jelzi véleményem szerint az életforma terén kiütköző megoldatlanság. Ellenkező-

leg. A korábbi fejlődésnél jóval magasabb síkon vetődnek fel itt már a problémák. Mi ott elfojtottság volt, s mint ilyen tört robbantón felszínre az 1956-os tragikus események során: itt megoldást sürgető feladat csupán. Nem a sokban mesterségesen is kiskorúságban tartott, de a felnőtt, nagykorú szocialista ember problémái a jelenlegiek már. Meglétük jelzi, hogy magasabb szintre, az anyagi javakat mind nagyobb bőségben megteremteni tudó, a tudományos és technikai forradalom eredményeit magáévá tevő, fejlettebb szakaszba érkezett a szocialista építés hazai menete. S új kérdések, új ellentmondások érkeztek meg ezzel. Napirendre került a szocialista életforma kibontakoztatásának a szükségessége; *a hétköznapok forradalmasítása.*

Csöppet se véletlen, hogy nem annyira a társadalom külső, anyagi kereteit vizsgálják immár az újabb írói szociográfiák, de a valóság logikájának engedelmeskedve sokkalta inkább az élet belső tartalmát. Nem a mennyiségi: a minőségi mutatók izgatják őket. A hagyományos szociográfia kereteit szétvetve a *hogyan élni* kérdéseit feszegeti pl. Darvas József komor, vallató riportdrámája: *A térképen nem található.* S az újonnan indult *Magyarország felfedezése* is ebbe az irányba halad. Az emberi kapcsolatok, az emberi viszonyok, a magatartás, a morál problémái foglalkoztatták például elsődlegesen Mocsár Gábort az *Égő aranyt* írva. S szinte jelképes az, hogy Fekete Gyula vitákat kavaró, meggondolkodtató könyvéhez jutott el ez a sorozat; ahhoz a műhöz, mely már tüntetően az életforma problémát, az *Éljünk magunknak?* vádoló kérdését írta címlapjára.

S nemcsak az írói szociográfia jellegének a módosulása: az életforma kérdéseinek előtérbe kerülését jelzi egy irodalmi műfaj élretörése is: a parabolák megsokasodása. Elég itt utalni Sánta példájára. A „hogyan élni" kérdésének szo-

rongató volta vitte ezt a par excellence megfigyelő tehetséget a maga ösztönös népi humanizmusától a gondolati-morális feszültségekkel teli parabolák felé. S mindenekelőtt tükrözi az életforma problémáinak előtérbe nyomulását egy sajátos írói témának, illetve motívumnak a felmerülése: hagyományos Don Quijote-téma nyílt vagy közvetett szocialista újraélesztése.

Egyre nagyobb számban jelennek meg olyan hősök az irodalmunkban, akik a használni akarás, a szolgálat vágyával, közösségi morállal élni akarva: nem találják helyük a partikularitásba vesző, pusztán fogyasztani-élvezni akaró, csak érdekre néző köznapi világban. A művészi kiélezés a lényegre utal itt. Beszél a túlzás. A hiányérzet ütközik ki ezen a motívumon át: az életforma megoldatlansága. Gyurkó Lászlónak az *Új Írás* 1972. júliusi számában közölt Don Quijote-drámája, ez a felkavaróan szép tragikus groteszk, mely a maga disztancírozó – a leegyszerűsítő, vulgarizáló válaszoktól elhatároló – iróniájával meggyőzően jelzi a kérdés összetettségét, bonyolultságát – nem az egyetlen, csak az utolsó művészi megvalósulása ennek a témának. Mélyen benne él ez irodalmunkban. Váci Mihály híres versétől, a *Te bolondtól* kezdve számos változata mutatható fel. Szakonyi Károly *Adáshibájában*, Galambos Lajos *Fegyverletételében* éppúgy ott kísért ez, mint Örkény István *Pistipisti*jének a befejezésében. Ladányi költészetének pedig szinte ez a fő meghatározója. Sőt Karinthy Ferenc *Ősbemutatójának* Tábori Titusza is a szellem modern Don Quijote-jaként jár a vidéki város torzító éjében. S Kertész Ákos *Makrája* is ide tartozik, ebbe a sorba. Az életforma megoldatlansága, az elmulasztott önmegvalósítás, nem a materiális, de a szellemi szükséglet, a minőség vágya űzi ezt a hőst az öngyilkosságba.

S ott él ez a téma a fiatalabbaknál. Mit róluk beszélve

általában rossz közérzetnek szoktak nevezni: a legjobbak esetében épp innen érthető meg. Egy új életforma türelmetlen vágya dereng át hőseik kószáló, csavargó nyugtalanságán. Innen az önmegvalósítás dühe, akarata: a hiányérzet tükröződik benne. „Az embert az teszi, hogy nem akarja akármilyennek elfogadni a világot" – mondja szinte mindnyájuk helyett Császár István novella hőse. S lehetetlen fel nem figyelni az igazságaikra. A szocialista Magyarország neveltjei már ezek az írók. Ennek értékrendje rögzítődött bennük. A mércéjük így magas: emberségeszményük az őket nevelő társadalom adta. S ha vakvágányra siklik, anarchizmusba téved is olykor keresésük: az igényük igaz. Az előre mutat. A szocialista életformát akarják meglelni a szocializmusban.

Modern 48-as vörössipkásként, új Dobó Istvánként szeretne élni Marosi Karesze vagy Csaplár Sebestyénje. S Császár István „félelmetesen érzékeny lélekkel" élő hőseit is egy „különb sors" vágya, a „naftalin szagú világok" elleni tiltakozás hajtja. A magatartás csöndes, álcázott forradalmárai mind ezek a hősök. Ott munkál bennük, ami íróikban: kínozza őket – Simonffy András találó szavával – a „hogyan kell hát élni" gondja, problémája.

S tovább lehetne sorolni a példákat: a „hogyan élni" kérdése, a pusztán fogyasztói beállítottságú életek elleni tiltakozás került nemzedékhatároktól függetlenül az irodalmi érdeklődés homlokterébe. S véleményem szerint a Darvastól kezdeményezett Móricz-vitának is ez a fő kérdése. Nem egyfajta leszűkített, csak Móriczra néző realizmus-modellt kért számon az ő Népszabadságban megjelent cikke. Félreértették, akik így olvasták. Egy kommunista írói felelősségérzés fejezte ki itt abbeli félelmét, hogy az irodalom esetleg feladja a harcot, leteszi a fegyvert, s hozzásimul egy pusztán fogyasztói léthez, egy olyan élethez, amelyből

hiányzik a népre, nemzetre, közösségre nézés; az elkötelezettség, a szolgálat vágya.

S ki tagadhatná, hogy vannak ilyen törekvések az irodalmunkban? A *kommercializálódás* veszélyeiről joggal esik sok szó. Hiszen ha csak az e heti budapesti színházi műsort nézi is az ember: a játszott darabok majd 25 százaléka könnyű bulvár-dráma. S a fogyasztói létet közvetlenül, nyíltan kiszolgáló kommersz alkotások mellett jelen vannak a közvetett úton, áttételesen, magas művészi szinten történő behódolások; jelen van, hódít a privatizálódás, a dezideologizálódás – a közöny, a közömbösség – hellenisztikus modern irodalma. Ez jelenti ma elsődlegesen a polgári hatást.

A fogyasztói beállítottságú élet a maga sajátos jellege folytán nem készteti sosem társadalmi, történelmi erőfeszítésre az egyént. A privátszférába rekeszti be szinte teljesen a gondolkodását. Eltorzul így az individuum. Óriásira nőnek benne a privátélet olyan kérdései, mint pl. a sex. S elsorvadnak a személyiség oly vonásai, melyeket csak a küzdő, harcos élet, a termelő élet véshet az egyénbe. Elhal a teljes emberségtől elválaszthatatlan közéleti egyén, az állásfoglaló én, a citoyen-ember. Gúnyszóvá válik a közéletiség. Mint korlátozó tradíció, mint „a költészet és a húsellátás titkos viszonyáról" szóló tanítás megszüntetendőnek tűnik ez előtt a szemlélet előtt irodalmi múltunk társadalmi-nemzeti felelősséget vállaló belső komolysága, elkötelezettsége. S eszménnyé lesz az univerzalizmusnak, „örök emberi" iránti érdeklődésnek „filozófiai-antropológiai avagy ontológiai" irányultságának elnevezett *privatizálódás*. Igazolódik egy emberi torzulás.

Mert bármennyire a művészet aszkétái is az ily jellegű ars poeticák reprezentásai a maguk egyéni személyes létében: gondolkodásukban, érzéseikben a fogyasztói beállítottságú életektől rendelt korlátok között mozognak csupán.

A „belső végtelenségként", „ismeretlen mélyvilágként" emlegetett privátemberség lesz számukra a teljes valóság. Átpoetizálódik, illetve mint örök emberi sors, mint a létezés „senki földjére" való vetettség ontologizálódik a minden külső társadalmi célt, feladatot elvesztő és így magnélkülivé, kontúrnélkülivé vált elzárkozó lét, a részekre esettség. S a kritika objektív, személytelen irodalomról vagy absztrakt, experimentális-strukturalista költészetről beszélve többnyire igazolja, sőt eszményíti az ily jellegű törekvéseket.

Nem periférikus, de egy színvonalas, rangos, s éppen ezért komolyan veendő példát idézve: „új személyiségszemléletként", „az egyéniség kiteljesítéseként" ünnepli például Somlyó György az *Új Írás* 1972. augusztusi számában Weöres Sándor legújabb verseiről írva a „kételyek", „ellentétek" fölött lebegő szkeptikus állapotot, az *ez is én vagyok, az is én vagyok* nihilisztikus relativizmusát, a személyiség-hiányt. S a marxista bírálat jobbára csak hallgat az ilyen típusú értékelések kapcsán. Nem vonultat fel egy másfajta élet- és emberkoncepciót. Holott véleményem szerint Weöres Sándor immáron senkitől sem vitatott költői rangját nem csökkentené az, ha valaki esetleg kétségbe is vonná a *Psyché*-versek rafinált, finom alexandrinizmusának irányjelző voltát.

Az átpoetizálás, illetve az elontologizálás révén tudomásul veszi mintegy az irodalom a fogyasztói beállítottságú életideál előretörését: arisztokratikusan, ezoterikusan maga is hozzásimul ehhez. A fegyverletétel másik formájaként megjelenik viszont egy anarchisztikus, elvont, vak lázadás. Egy absztrakt teljességvágy. Oly mértékben szalad itt az egyén a valóság elé, hogy el is szakad tőle, s mivel – mint Császár István szép novellájának, a *Fejforgás*nak hőse – képtelen arra, hogy végtelenbe tágítsa az adott világot,

nem marad számára egyéb megoldás, mint Camus új szentjének, a *Bukás* Jean Baptiste Clamence-ének példáját követve maradéktalan exodus a társadalomból.

Főleg fiatal íróknál kísért ez a veszély: az utópia diktálta valóság-tagadás. S a kivonulás sajátos formájaként – olykor az „újbaloldali" anarchizmus jelszavait is magyarra fordítva – megjelenik az individualista társadalmon-kívüliség vad romantikája: a csavargómítosz. Tipikus színhely lesz presszók, kiskocsmák, talponállók szélekre szorult külön világa, s tipikus hőssé nő a modern *picaro:* a hazától, családtól, minden közösségtől, kötelezettségtől eloldódott ember. A lázadás így akaratlanul is igenlésbe csap át. Hisz a társadalmon kívülre helyezett önmegvalósítás valójában a fogyasztói lét logikáját követi csupán. Az attól diktált irány lesz itt is az életforma meghatározója: a privatizálás.

S ha százszor úgy hat is a sznobisztikus fölény szavaival szólva, mint „illetlenség", sőt mint „oktatói talárban elkövetett pedagógiai baklövés": idézni kell mégis a móriczi példát. A fogyasztói pszichét, a privatizálódást elfedni akaró „örök emberivel", absztrakt emberséggel szembe kell állítani Móricz Zsigmondnak az *itt és most* parancsával élő, valóságra néző, konkrét, felelős humanizmusát. A forradalmi távolra-nézésnek, a történelmi perspektívában való gondolkodásnak voltak nála nagyobb alakjai irodalmunkban. De *a forradalmi közelre-nézésben,* a realitásoktól el nem szakadó makacs helytállásban, a gyalogjáró életekre vigyázó konkrét emberségben a legnagyobbak közé tartozott. Világnézetet jelzett nála Illés Endrétől kitűnő kritikai érzékenységgel kiemelt és népszerűvé tett karcolatcím: a *gyalogolni jó.* Ez volt a legfőbb írói elve. Ahogyan írta: „a népszeretetben és népismeretben" való állandó növekedés.

S a szocialista irodalomhoz, az internacionalizmus irodalmához elválaszthatatlanul hozzátartozik véleményem sze-

rint ez a fajta igény: a Móricz Zsigmond-i föld- és népközelség. Hisz Kádár János szavaival szólva a kommunistáknak „a tömegek pártján kell állniok", „érzelmileg mindig a gyalogosok pártján". Nemcsak az elvont emberiséget kell szeretniök, de a körülöttük levő konkrét embereket. Nem utolsósorban ezért is fontos – amint a most megjelent kritikai állásfoglalás is hangsúlyozza ,– hogy a *pártosság* mellett a *népiség*et is úgy tekintsük, mint a szocialista esztétika egyik központi kategóriáját. Jelzi ez mintegy a forradalmi közelre nézés súlyát, fontosságát. Jelzi, hogy az igazi író, a szocialista író számára nem a lélek arisztokratikus, esztéta luxusát lehetővé tevő, semleges lakóhely, de nem is hazardírozó, modern, kísérleti falanszter-telep sohasem az ország, hanem felelősség. Nem illuzórikus – ahogy Tordai Zádornak a *Magyar Filozófiai Szemlé*ben megjelent cikke állítja –, de valóságos emberi közösség. Szülőföld. Haza. Hol érdekeltségre, gondra, figyelemre, helytállásra késztet nem pusztán egy elvont forradalmiság, emberiséghit, de az adott nép iránti becsülés, szeretet. *A forradalmi megkötöttségérzet.*

Vitát jelent ennek a hűségnek, idekapcsoltságnak a hangsúlyozása. Vitát mindenféle, a fogyasztói életforma sodrában felnövő, az „örök emberi", a „filozófiai-antropológiai" irodalom frázisaival élő, absztrakt, vértelen, kozmopolita humanizmussal. Mégpedig nem valamifajta nacionalista elfogultság okán, de a szocialista esztétikát, az internacionalizmus irodalmát védve. Hiszen – Lukács György szavait idézve – nem lehet „az emberiséget kizárólagos, metafizikus ellentétbe állítani az emberi vonatkozások konkrét formáival, mindenekelőtt az osztállyal és a nemzettel". „. . . azáltal – folytatta tovább Lukács –, hogy az emberiségnek ezeket a konkrét kötöttségeit és kötelezettségeit, melyek mérhetetlenül nagy hatást gyakorolnak minden egyes szemé-

lyiség, minden emberi vonatkozás, minden sors stb. konkrét tartalmára és mikéntjére, a másodlagosság szintjére süllyesztik le és gondolatilag elhanyagolhatónak fogják fel, magáról az emberről is kétségtelenül egy sápadt, elvont, vértelen koncepció alakul ki." S mivel az *Élet és Irodalom* egyik utolsó számában egy fiatal költő – Petri György – a maga kulturáltan megírt, de kozmopolitizmust és internacionalizmust egynek tekintő tévesztett cikkében – paradox módon épp Lukács kapcsán – feleleventette az absztrakt, doktrinér egyetemességnek itt bírált tételét: szükségesnek látszik – épp Lukács szellemében, s a szocialista magyar irodalmi jövő érdekében – nyomatékosan rámutatni arra, hogy konkrét népszeretet, a lenini értelemben vett nemzeti büszkeség, szocialista hazafiság nélkül az individualista anarchizmus álcázása mindenfajta állítólagos egyetemesség és forradalmiság: frázisokba takart fogyasztói psziché – privatizálás – a sokat emlegetett univerzalizmus és világköltészet.

III

Érvet, segítséget jelent a Móricz Zsigmond-i elkötelezettség a maga hic et nunc jellege, konkrét „népismerete és népszeretete" folytán a fogyasztói életforma privatizáló dekadenciája, annak örök emberire hivatkozó frázisai ellen. De érvet jelent ez más vonatkozásban is. Érvet a maga tényleges konkrét tartalmával: irányt mutat mintegy *az életforma forradalmára.*

Mert nem lehet feledni, hogy nemcsak a félfeudális magyar társadalom visszásságainak leleplezője volt Móricz, ahogy iskolás könyvek sablonja állítja, de a huszadik századi emberi élet egyik alapvető betegségének, az elidegene-

désnek korai felismerője, megsejtetője is. Az aktuális társadalmi mondandó mögött, mint minden igazán jelentős művész esetében, ott élt nála is egy mélyebb tartalmi sík: az ontológia. A dzsentri-téma innen nézve a forma szerepét töltötte csupán be, mely - mint általánosabb kórt – ez elidegenedést, mégpedig annak sajátos válfaját: a jólétben való elidegenedést jelezte, tükrözte.

Nem állította erőpróbák elé a Móricztól ábrázolt úri világban semmi sem az egyest; elveszett hát benne a legértékesebb; az, amit csak az alkotó tevékenység teljesíthet ki: az üggyel, feladattal rendelkező ember – a személyiség tűnt el. Számos változatban rajzolta Móricz azt a világot, hol „semmi igazi célja" nem volt az egyénnek, hol valami „elviselhetetlen lomhaságban" süllyedt alá minden, s hol különböző helyen – kocsmában, vendéglőben, úri kastélyban, bankettező avagy báli teremben – de azonos volt mindig a díszlet: látszott az asztal, az étkezőasztal. Mint tipikus színhely, ez illett az ő úri hőseihez. Hiszen parazitáik, pusztán fogyasztók, csak élvezők voltak. Vegetáltak csupán igaz élet helyett.

S ebben az öncélú, meddő jóllakottságban az érzékeny, nemesebb lényeknek szükségszerűen pusztulniok kellett. Állandóan érezték az őket körülfogó „nagy-nagy ürességet". A mérgezettséget. „Legfiatalabb gyerekkora óta nem emlékezett cselekvő időkre. Amikor egész erejét s akaratát lefoglalta volna valami" – fogalmazta meg pl. a pusztán fogyasztó lét torzító hatását az *Úri muri*ban Szakhmáry Zoltán. S a *Betyár* Deájának belső mérlegét is hasonló szigor készítette el. „Az a szegény asszony nagyon el van rontva. Nem dologra való" mondotta róla Avar Jani, a regény főhőse, hozzáfűzve vádlón: „Nem is lehet abban az életben. Valamit kellene csinálni az egész világgal, hogy a fejércselédek maradjanak tisztán." S zölden világítottak

szemei a reménytelenségbe. Dühvel, indulattal az ellen a társadalom ellen, melynek az öncélú fogyasztás jelentette a legbensőbb tartalmát, s mely meggátolta ezzel, hogy kibontsa az egyén a benne rejlő igaz humánumot, megvalósítsa igazi önmagát. S egy eltérő világ, a szegénység világa nem utolsósorban épp ezért fénylett fel. Ott egy másfajta élet lehetősége látszott. A munkában eltöltött sorsok fegyelme, komolysága, szépsége világolt: egy másfajta morál.

Félreértés ne essék: mi sem volt idegenebb Móricz realizmusától, mint valamifajta hamis szegénység-romantika. Megvetette ő mindig „a borjú szájú ingre" s a „zsíros hajú kondásra", mint a „magyarság szimbólumára" rácsodálkozó ostoba, korlátolt népszeretetet. Törni, zúzni „egy már egészen letarolt és kiélt üres álmot a boldog népről" – ezt tekintette ő a maga számára írói parancsnak. Éppúgy, mint a fentnél: az elidegenedettséget vette ő észre elsősorban a lent világában is: csak éppen annak még borzalmasabb, még vadabb válfaját; a nyomorban való elidegenedettséget. A *Tragédia* c. novella gépszerűen, taktusra kaszáló Kis Jánosától kezdve a *Szegény emberek* automata-mód, tempósan gyilkoló, nevét is elvesztett hősén keresztül a *Rózsa Sándor* Veszelka Péteréig végig ezt rajzolta: a szegénységtől „elrontott emberi példányok" vádoló világát, „az életnek nehéz és tömött nyomorúságát"; azt a világot, hol „szegénység, éhség, nélkülözés mint valami természetes elem" vette körül az emberi sorsokat, „a lelkierőket szakadatlanul vad ellentétbe lökve". Nem volt itt „többé káromkodás, indulat, emberi önérzet". Csak nyomor és rosszaság. Mert a szegénység – ahogyan írta – „kitermeli a rosszaságot", „mint egy szennyes árvíz", sodor magával minden emberséget.

De ugyanakkor emellett a gyilkoló, megsemmisítő jel-

leg mellett volt a móriczi műben egy másik arca is a lent világának. Az ártó, elidegenítő szegénységtől megkülönböztette ő – ahogyan nevezte – a *tisztes szegénységet.* „Mert van tisztes szegénység is – írta pl. a *Rózsa Sándor*ban –, amely sarkall, amely még nem látszik legyőzhetetlennek. Az ilyen szegények iparkodnak, ezek végeznek el minden munkát, ezek hozzák létre a nagy alkotásokat." A *munka* volt az effajta létnek, a tisztes szegénységnek a legfőbb tartalma: központi ismérve. Ezért lett ez példa.

Olyan emberek éltek többnyire a Móricztól rajzolt társadalmi mélyben, kiknek, „kemény, jó, férfi karja érezte a munka erejét", „akiknek se háza, se földje nem volt, semmije a világon, csak a két keze s az egészséges dologra született teste és a munkaszerető vidám lelke". „Én mindig rettenetesen szerettem dolgozni . . ." „. . . Csak akkor éreztem jól magamat – mondta magáról *A boldog ember* Jó Györgye, »az ő nagy boldog életéről« beszélve –, ha kedvemre dolgozhattam és örültem a munkámnak". Az emberi munka dicséretét jelentette egyben Móricz műveiben a szegényekhez fűző mélységes vonzalom, az elkötelezettség a mély világa mellett. Mert ha éhségtől diktált kegyetlen kényszer volt is itt a munka: még ebben az elidegenedett formában is érezhető volt a benne rejlő, emberformáló, morálteremtő erő: az etikai jelleg. Olyan tulajdonságokat ültetett el ez mindig az egyénben, mely képesítette rá, hogy a Biblia Móricztól idézett szavaival szólva: „a szoros úton járjon": emberhez méltón, tisztán, szépen éljen.

„Dinamitot gyűjt a szegénység a tehetségben" – ahogy Móricz írta –, morális erőket halmoz ez fel benne. „Ezek a mélységben élők nemesebbek és gyöngédebbek s durvaságban is őszintébbek és igazságosabbak, mint a kultúra által lenyűgözött réteg" – hangoztatta folyvást. S nem valamiféle ködös népi romantika volt ez sosem nála, de annak

a tudása, hogy a magasabb civilizáció a magasabb morállal nincs szükségszerűen egyenes viszonyban. A dolgozó szegénység – a civilizációs-technikai elmaradottság ellenére is – a fentlevőknél erkölcsileg jóval magasabban áll. A munka, a termelői én itt az életforma meghatározója, az irányítja a jellemfejlődést. S szükségszerűen kifejleszt ez néhány olyan tulajdonságot az individuumban, melyet a pusztán fogyasztói lét elkerülhetetlenül sorvadásra ítél. Hiszen a csak-élvező léttel szöges ellentétben a külső világ, az objektív valóság, a többi ember felé fordul a munkában mindig is az egyén, érezni kényszerül az egymásra-utaltságot, a másik emberrel, az emberi nemmel való szoros összefüggést, az egybetartozást. Kiteljesedhet hát maradéktalan benne a *közösségi morál, a nembeliségérzés.*

Móricz szegényeit mindenekelőtt ez jellemezte. Ott élt bennük az egyik legnemesebb emberi szükséglet: a szükséglet, a vágy a másik emberre. „Hogy szeret az ember együtt lenni. Nincs jobb szag az embernek, mint az emberszag" – írta. Észrevette, hogy hozza össze az önmagukba zárt külön életeket testvérként a munka. „Mert nem az a testvér – ahogyan írta –, aki egy anyától született, hanem aki egy szegénységben, egy életben, egy akaratban, egyforma gondolkodással van összeforrva." A lélek nyomorának, az individualizmusnak, a kicsinyes önzésnek megszüntetését tette lehetővé a szegénység világa, annak munkában kiérlelt, tisztes, szép morálja. Egy másfajta értékrend uralkodott itt, mint a parazitizmusban: a fogyasztói létben. Rózsa Sándor szavaival szólva, nem a *haszon* volt a dolgok legfőbb mozgatója, hanem a *becsület.* „Nem pénzért tettem, becsületből – mondta magáról népe nevében. – Az emberek mindent csak pénzzel akarnak megfizetni. Pedig mi a pénz? Sömmi. Egy kézfogás ennél több." S megvetette azokat, akik mint Pisze Matyi, csak haszonért éltek. Megfo-

galmazódott a szegénység moráljának központi vonása – a közösségi érzés.

S ez diktált törvényt a különféle emberi kapcsolatokban. A fogyasztói létben az élvezet tárgya vagy kiszolgálója volt csupán a másik, itt viszont barát, segítő, küzdő társ. Hozzátartozott a dolgozói léthez a szolidaritás, az emberméltóság megbecsülése. „Őszintén, bizalommal" éltek egymás mellett itt a különböző sorsok, „ahogy a családban". Létrejött a munka hatására mindenütt a mélyben a szegények számtalan, kis, rejtett kommunája. S mindennél szebben fénylett a szerelem.

Hisz nem dísztárgyat, élvezeti cikket keresett itt az egyén a maga párjában, a kiválasztottjában, hanem élettársat, igaz szövetségest; feleséget-társat, fele-segítséget – egy nehéz küzdő sorsra: az embert becsülte. Éppen ezért sehol sem tudtak szebben szeretni irodalmunkban, mint a szegények Móricz műveiben. Csak annyit mondtak egymásnak csöndben „Jóska" avagy „Juliska lölkem", s „indult a szív és mozdult a láb" a néki-rendelt másiknak nyomába. S tündérvilággá változott a hétköznapok kopott, szürke tája. Megszépült a cséplés kavargó pora, a kietlen, komor, tanyai világ. „Tündérek csilingeltek víg muzsikát". A munkában eltöltött életek szépsége világolt. Az emberség varázsa. Jelezve mintegy, hogy a nyomor elidegenítő rémei között élve is átvitte mindig – Nagy Lászlót idézve – a szerelmet a túlsó partra a dolgozó ember. Mentette magával századok mélyében nemcsak az életet, de a humánumot, a tiszta érzéseket. Ez volt a szegénység csöndes hősi tette, néma helytállása. Példamutatása a jövendő számára.

Ösztönösen, spontán jött létre ez a morál, a mélyvilág erkölcse. Mint pálmát növelő szorító súly alatt, az életre rakodó örök munka nyomán. S az így kialakult tartást akarta vállalttá, tudatossá tenni Móricz a maga művésze-

tében s a maga életével. Nem pusztán szociális tettet, de erkölcsi parancsot – az emberi munka, a termelői én, s az attól elválaszthatatlan közösségi morál melletti helytállást jelentett őnála ez elkötelezettség a szegénység mellett. Világnézet volt ez. Az életforma forradalmához, ahogy ő nevezte: az „életharmónia" megtalálásához, a Németh László-i minőség forradalmához – mai divatos szóval mondva –, az önmegvalósításhoz innen kapott irányt. S a ma számára is utat jelölt ezzel.

Mert ha meg nem fogalmazottan is, de vannak oly nézetek az irodalmunkban, melyek az értelmiség tisztjének tudják be a lélek szorító hiányérzetének, az elidegenedésnek a megszüntetését, az értelmes élet lehetőségének a megvalósítását. Hiszen – ahogy mondják – a dolgozó tömegeknek, s így a munkásosztálynak is megreked az érdeke az elementárisabb szükségleteknél: a magasabb rendűekig nem ér fel. Ezek megvalósítása – hirdetik – az értelmiségre vár. Holott – s Móricz ezt jól látta: az értelmiség itt csak tudatosító lehet, a programot más adja: a nép, a dolgozó ember.

Az értelmiség a minőség forradalmáról beszélve elsődlegesen a fogyasztói létre gondol. A fogyasztói szükségletek megnemesítésében látja az életforma-válságból a kivezető utat. Elég utalni az első magyar értelmiségi kommuna álmokra, a *Kapások*tól, s *Cseresznyés*en át a *Nagy család*ig nyúló szép Németh László-i utópiákra. Összetartozott ezekben az új emberség vágya s – jelképesen mondva – az Antigone-drámaelőadás. Nem mintha az életforma forradalmának ez az oldala – a minőségi fogyasztói oldal – nem lenne lényeges. Élesen elválnak a fogyasztói létben az ostoba, kulturálatlan és az értelmes, kulturált, emberi szükségletek. A helyes értékrendért minden erővel küzdeni kell tehát. A szabad idő s a közművelődés kérdései joggal kerülnek súllyal előtérbe. Móricz is hangsúlyozta az „új tanítás,

az új szórakoztatási mód" fontosságát. „Semmitől sem vagyok úgy megijedve – jegyezte fel nem sokkal halála előtt a 40-es években –, mintha azt látom, hogy a fiatal parasztfiúk detektívregényeket olvasnak a traktorok mellett." S az ostoba, kulturálatlan fogyasztás visszaszorítására – a nagy kiadók selejtözönével dacolva a maga tőkenélküli vállalatánál megjelentette pl. a *Magvető* c. antológiát: nemesíteni akarta mindenáron a népi fogyasztói szükségleteket.

De ugyanakkor azt is jól tudta Móricz, hogy az emberi harmónia kérdése ezzel nem oldható meg. Jól tudta, hogy csupa nemes, igényes fogyasztói szükségletek között élve is – ha az öncél marad – (s a *Betyár* Deákjában lényegében ezt rajzolta meg) éhezhet a lélek, fojthatja a magány. Hisz a fogyasztói létben elkülönül egymástól az ember; a termelői az, hol egymásra talál. Éppen ezért a „tisztes szegénység" világából hozott felismerést fejlesztette tovább, s nem a fogyasztói: *a termelői én* irányában keresett megoldást.

A *munka* – ahogyan írta –, „az okos, értelmes munka" adhatta meg szerinte csupán a vágyott harmóniát. „Az Élet legfőbb öröme a munkaöröm" – hangoztatta folyvást. S a tisztes szegénység ösztönösen felnőtt emberi morálja: a használni akaró, közösségi ember volt eszmény számára. „Elégni az országért, mint egy kis gyertyaszál" – ebben vélte meglelni az önmegvalósítást. Hiszen munkában élve, másokkal együtt, és nemcsak magáért, de másokért is élve, „a saját izmai rezgésében – ahogyan írta – örömet találva", „a kegyetlen sorstól a nagylelkű meghódolást a Munka előtt kikényszerítve" érzi meg az egyén, hogy nem él hiába, hogy van célja, feladata ebben a világban, érzi önmagát. Megérzi a személyiség titkát.

S a móriczi elkötelezettség vállalása – véleményem szerint – mindenekelőtt ennek az irányultságnak továbbfolytatását kell hogy jelentse. Képletesen szólva: jelenti ez

mintegy annak a tudását, hogy nem valamiféle szabadszerelmet hirdető, új-baloldali értelmiségi kommuna, de a szegénység hajdani kis közösségeinek, a Veres Péter-i kubikos bandáknak modern folytatása: a szocialista brigád jelölhet csak utat az értelmes-tartalmas emberi élet megtalálására; nem a fogyasztó, de elsődlegesen a termelői ember. Azok az írók, kik ebbe az irányba való megoldás lehetőségét nem látják: a távlatot vesztik el, s a reménytelenbe, anarchiába fúl az önmegvalósítás – az életvitel-forradalmasítás – minden akarata. Azok mutatják a reális utat, kik az elidegenedésre, a lélek éhségére, a hiányérzetre – Benjámin szavával –, „a magány kibírhatatlan szégyenére" ellenszert keresve a sajátos móriczi elkötelezettséget örökítik tovább, s a kiút számukra a dolgozó ember.

Mai irodalmunknak véleményem szerint legfőbb erőssége, hogy ha nem is kellőképp tudatosodva, s ha nem is egymást felismerő, egymást erősítő áramlattá válva, de a lényeget: a műveket nézve uralkodón van jelen benne ez a tendencia. Szembeötlően mutatja ezt egy jellegzetes motívum-, illetve témakapcsolódás. Összekötődik gyakorta egymással az általános emberi és a konkrét népi: az értelmes, tartalmas élet keresése, s a dolgozók világa felé való fordulás.

Nemcsak Illyés Gyula életművének jellemző vonása, hogy a mélyben élő sorsok fogják, vezetik mindig a kezet, hogy az Ember holnapjának gondjával vívódva a munka világa, az élet ezernyi kicsi Somogyjádja ad számára reményt: számos más költőnk művészetében is jelen van folyvást ez a kapcsolódás. Benjámin Lászlónál szinte mindig együtt jár pl. a „nyílt szó födetlen arc" morális pátosza s a „szegénység uniformisát viselő, elcsendesedett, tiszta férfiakra", „a hajdani mesterekre" való emlékezés. Ahogyan írja: „... velük mérem magam –, s velük a vál-

tozó világot. Emléknél többek ők." Erkölcsöt diktál itt a munkásosztály, a nép. És Simon István humánum-igénye is „a szegények temetőiből", az édesanyák leveleiből véli kiolvashatónak a korra jellemző „nagy költői mondanivalót". S nem követnek más törvényt Juhász Ferenc drámai látomásai sem. Nem véletlenül kísért nála folyvást a kőműves-apa s a mosónő-anya képi motívuma. Végső soron a dolgozó emberek „százszor újra kezdeni" tudó „egyszerű tiszta hite" mutatja itt is az utat, hogy ne tévedjen el a mindenség végtelenében, „az éjszaka képei" között a költői keresés. S a magányt feloldó emberi szolidaritás útjait kutatva Garai Gábor is a hajnali hatkor érkezőkre, „a korán kelőkre", a munkásokra néz. S ott van ez az irányultság a Nagy László-i dacos helytállásban: a költészet legárulkodóbb világnézeti jegyeiben – a képekben – jobbára mindig a lent hagyott ismerős, rokoni világnak, a dolgozók világának üzenetét hallja „a fényből kitéphetetlen levél"; a maga autonómiáját megvalósítani vágyó művészszemélyiség.

Tovább lehetne sorolni a példákat. S nemcsak a líra területéről. Versek mellett prózai és drámai művek nagy száma is tanúskodik róla, hogy az emberhez méltó élet útjait keresve irodalmunk egy értékes, jelentős vonulata a fogyasztói léthez hozzáidomult alkotói törekvésekkel szemben nem a privatizálásban, de – a termelői lét törvényei szerint – a valóságra, népre, nemzetre néző használni akarásban véli meglelni az élet értelmét. S irodalmunk ezen vonulatának erősítése véleményem szerint a legfőbb feladat. Nem utolsósorban ezért is fontos a párt kultúrpolitikai bizottságának most megjelent állásfoglalása a kritika kérdéseiről. A szocialista realizmus orientáló fogalmai a dogmatikus meghamisítástól és a revizionista agyonhallgatástól ténylegesen is visszapörlendők. Mert nem valamiféle ún.

„zsdanovi esztétika" termékei ezek, sokkalta inkább egy gorkiji esztétikáé. Az ember termelő énjére alapozó esztétikának, a szocialista esztétikának tartozékai. Magukba sűrítik a termelői embert, az alkotó embert felszabadítani vágyó, nagy történelmi mozgalomnak, a szocialista munkásmozgalomnak esztétikai tapasztalatait. Segítséget adhatnak a mi számunkra is. Segíthetnek abban, hogy minél gazdagabban bontakozzék ki a saját valóságának törvényei szerint fejlődni akaró, a dolgozó emberek világára néző magyar irodalom, a szocialista magyar irodalom: a magyar másféleség. Segíthetnek abban, hogy valóra váljék egy irodalmi s nemcsak irodalmi, de azon túlmenően egy – történelmi lehetőség.

Móricz gyötrődve gondolt még arra, hogy vajon a szegénység munkára késztő szorítójából kikerülve nem tér-e le szükségszerűen a „szoros útról", az értelmes, tartalmas élet útjáról a nép, nem vész-e el vajon a lenti emberség? Magántulajdonra épülő társadalmi rendet látott maga körül, s a fogyasztói beállítottságú életeket támogatta ez: az önzőt, harácsolót. Feloldhatatlan ellentmondást érzett így Móricz a jólét emelésének szükségessége s az emberhez méltó, értelmes élet kialakításának kívánalma között. „Én pedig s a többi nemzet- és embermentő idealista – írta például *Gyötrődés* c. cikkében 1940-ben, élete vége felé – fel akarjuk emelni a mély rétegeket azon az alapon, hogy ezek még értékesek és életük becses. De ha felemelem, akkor arra az útra indítom, ahol a silányság, az erkölcstelenség és a nirvána lakik: a gazdagságba. Érdemes-e tehát azért küzdeni, hogy mindenki gazdag legyen?" „Boldogabb lesz az ember, ha gazdag lesz, ha művelt lesz, ha erkölcstelen lesz?"

Tovább lehetne sorakoztatni a kérdőjeleit. Ő még csak kérdezni tudott: válaszolni nem. Megoldást nem látott. A

történelem azonban azóta feloldotta már ezt az antinomiát. A magántulajdonra épülő társadalom megszüntetésével lehetőséget kapott az ember mintegy arra, hogy a fogyasztói énről a termelőire tevődjék a hangsúly, s megváltozzék a társadalmi presztízs, az élettervezés. A kérdés csupán az, hogy fel tud-e nőni saját kiküzdött lehetőségeihez minden kis részletben, minden egyesben, minden munkahelyen, minden hivatalban a társadalom, a nép? A kérdés csupán az, hogy a saját hajdani moráljának törvényei szerint alakítja-e anyagilag új, magasabb szintre érve is a dolgozó ember, a hajdani szegénység a maga életét, avagy erősebbnek bizonyul egy idegen életideál, a play-boyos eszmény, a fogyasztói lét? Azaz a politika nyelvére lefordítva mindezt: arról van itt szó, hogy uralkodóvá tud-e lenni a szocialista tulajdonviszonyok mellé minden területen *a szocialista közszellem s közerkölcs?* Ezek a jelen új kérdőjelei, az életforma, a mindennapok forradalmának válaszra váró mai kérdései.

S az irodalom itt tud segíteni. A tudatosság szintjére emelve, szocialista tudattá téve visszaadhatja a lentnek, a népnek, amit tőle kapott. S mint tette azt Móricz, ott állhat azok mellett, akik a történelem szoros útjáról, a szegénység útjáról, a mélyvilágból jőve anyagilag, gazdaságilag szeretnék végre a „szoros utat" hagyni. Úgy feltétlen s igen. De morálisan nem. S Móricz szavait idézve: „tudni akarják, hogyan kellene szebben, jobban, okosabban élni". S az eltévedés veszélyei ellen szükségük van az eligazító, értük perelő, becsületes, szép emberi szóra. Kell nekik nagyon a hozzájuk forduló, szerető, meleg, igaz írói szó.

JEGYZETEK

Az itt következő jegyzeteknek nem céljuk, hogy könyvészeti tájékoztatást adjanak – akár hozzávetőlegesen is – az egyes tanulmányokban tárgyalt problémakörökről. Csupán a szövegben előforduló idézetek, utalások bibliográfiai lelőhelyét kívánják megjelölni, illetve viták esetében fel szeretnék hívni a figyelmet azokra az összefüggésekre, egyéb vitázó cikkekre, melyek sorába a kötetben közölt beleilleszkedik. A jegyzetek elején az első szám mindig a vonatkozási hely lapszámára, a második pedig sorszámára utal. Pl. 89 : 23 azt jelenti: az illető jegyzet a kötet 89. lapján a 23., illetve az azt követő sorokhoz tartozik.

A MINDENNAPOK FORRADALMISÁGA

5 : 20 Veres Péter: Történelmi jelenlét. Bp. 1971. 587.
6 : 8 Lenin Művei. 11. köt. Bp. 1954. 206.
6 : 18 uo. 33. köt. Bp. 1953. 6.
6 : 20 uo. 27. köt. Bp. 1952. 272., 273.
6 : 24 uo. 33. köt. Bp. 1953. 9.
6 : 26 uo. 4.
6 : 27 uo. 27. köt. Bp. 1952. 271.
6 : 28 uo. 242., 32. köt. Bp. 1953. 119.
6 : 29 uo. 29. köt. Bp. 1953. 437.
6 : 30 uo. 32. köt. Bp. 1953. 122., 140.; 33. köt. Bp. 1953. 284.
6 : 31 uo. 29. köt. Bp. 1953. 436.
6 : 33 uo. 32. köt. Bp. 1953. 143.
7 : 2 uo. 31. köt. Bp. 1951. 8.
7 : 3 uo. 32. köt. Bp. 1953. 194.
7 : 4 uo. 418.

7 : 7 uo. 33. köt. Bp. 1953. 270.
7 : 9 uo. 29. köt. Bp. 1953. 431.
7 : 12 uo. 27. köt. Bp. 1952. 267.
7 : 21 Szemlélet és lehetőség. A cselekvésért – a cselekvésről. Kritika, 1973. 3. sz. 6.
7 : 25 Béres Attila: Beűzetés a paradicsomba. Bp. 1970. 29., 35., 23., 8.
10 : 11 Nagy Jánosné: Követelmények . . . – L. A szocialista személyiség nevelése és a közösség. Nemzetközi Nevelés-elméleti Munkaértekezlet. Főszerkesztő: Horváth Lajos. Bp. 1970.
13 : 17 Lenin–Gorkij: Levelek, visszaemlékezések. Bp. 1959. 228.
13 : 30 Ady Endre: Válogatott levelei. Bp. 1956. 216.
14 : 4 Ady Endre: Most már megállhatok.
16 : 25 Idézi: P. Wapnewski: Tua res. Merkur, 1972. Nr. 10. 1037.
18 : 18 Idézi: Guy Besse: Lenin és a kulturális forradalom. Magyar Filozófiai Szemle, 1971. 5–6. sz. 571.
19 : 6 Lenin Művei. 32. köt. Bp. 1953. 140.
19 : 7 uo. 35. köt. Bp. 1956. 521.
19 : 11 Marx–Engels Művei. 8. köt. 1962. 264.
19 : 21 Lenin Művei. 23. köt. Bp. 1952. 172.
20 : 24 uo.
21 : 7 id. Szabó Imre: Szocializmus és szükségletek. Társadalmi Szemle, 1972. 2. sz. 22.
22 : 5 Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok. Bp. 1970. 76.
22 : 31 Lenin Művei. 29. köt. Bp. 1953. 431.
22 : 33 uo. 429., 433.
23 : 7 Guy Besse: Lenin és a kulturális forradalom. Magyar Filozófiai Szemle, 1971. 5–6. sz. 570. kk.
23 : 9 Lenin Művei. 31. köt. Bp. 1951. 118.
23 : 16 uo. 29. köt. Bp. 1953. 431., 417.
23 : 17 uo. 427.
23 : 18 uo. 417.
25 : 1 uo. 405.
25 : 20 Steigerwald, Robert: Herbert Marcuses dritter Weg. Berlin, 1969. 293.
27 : 12 Lenin Művei. 18. köt. Bp. 1955. 358.

28 : 11 Idézi: Fromm, Erich: The Sane Society. New York, 1960. 252.
28 : 33 Sárándi József: Vándor az aszályban. Bp. 1973. 89., 74., 81.
29 : 14 Gyemicsev, Pjotr: A fejlett szocializmus – a kommunizmus felé vezető út egyik szakasza. Béke és Szocializmus, 1973. 1. sz. 14.
29 : 26 József Attila: Ars poetica.
32 : 14 Lukács György: Beszélgetés Kovács Andrással. Kritika, 1972. 5. sz. 4–5. 1.
32 : 32 Ady Endre: Madarak és pogányok. – L. Ady Endre: A nacionalizmus alkonya. Bp. 1959. 235.
33 : 7 Lenin Művei. 26. köt. Bp. 1952. 427.
33 : 10 Marx–Engels Művei. 2. köt. Bp. 1971. 129.
33 : 26 uo. 21. köt. Bp. 1970. 270.
33 : 33 Marx levele Sigfrid Meyerhez. 1867. ápr. 30. – Marx–Engels: Werke. Band 31. Berlin, 1965. 542.
34 : 7 Marx–Engels Művei. 8. köt. Bp. 1962. 264.
Werke. Band 31. Berlin, 1965. 542.
34 : 12 Csurka István: Ki lesz a bálanya? Bp. 1970. 280., 308., 307., 283., 303.
34 : 28 Lenin Művei. 33. köt. Bp. 1953. 113.
35 : 2 Csurka id. m. 273.
35 : 5 Lenin–Gorkij: Levelek, visszaemlékezések. Bp. 1959. 251.
35 : 25 Steigerwald, Robert: Herbert Marcuses dritter Weg. Berlin, 1969. 12.
35 : 29 Lenin Összes Művei. 2. kiad. 4. köt. Bp. 1964. 197.
36 : 18 Lenin Művei. 7. köt. Bp. 1953. 279–280.
36 : 20 Marx–Engels: Művészetről, irodalomról. Bp. 1966. 322.
37 : 2 Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok. Bp. 1970. 76.
37 : 9 Lukács György: Új magyar kultúráért. Bp. 1948. 181.
37 : 29 Zetkin, Clara: Visszaemlékezések Leninre. Bp. 1957. 381.
38 : 11 Dzerzsinszkij: Válogatott cikkek és beszédek. Bp. 1951. 70.
38 : 25 Lenin Művei. 7. köt. Bp. 1953. 378.
39 : 12 uo. 27. köt. Bp. 1952. 476.
39 : 32 Marcuse, Herbert: Das Individuum in der „Great Society".

– Ideen zu einer kritischen Theorie der Gesellschaft. Frankfurt am Main, 1969. 164. kk.

41 : 12 Reinisch, Leonhard: Gespräche mit Leszek Kolakowski. Merkur, 1972. Nr. 10. 872.; Fischer, Ernst: Die Revolution ist anders. Reinbek bei Hamburg, 1971. 43.

41 : 25 Lenin Művei. 32. kot. Bp. 1953. 140.

41 : 26 uo. 35. köt. Bp. 1956. 521.

41 : 27 uo. 33. köt. Bp. 1953. 217.

41 : 32 uo. 32. köt. Bp. 1953. 195.

43 : 10 József Attila: A város peremén.

43 : 16 Lenin Művei. 29. kót. Bp. 1953. 179., 32. kot. 38.

43 : 20 uo. 32. kot. Bp. 1953. 55.

43 : 23 uo. 140., 210.

43 : 31 uo. 55.

44 : 22 uo. 376–377.

45 : 16 Orwell, George: The Collected Essays. Tome IV. London, 1970. 36.

45 : 28 L.: Encounter, 1972. Nr. 6. 63.; Steigerwald, Robert: Herbert Marcuses dritter Weg. Berlin, 1969. 102.; Jorgen, E.: A renegátság logikája. Béke és Szocializmus, 1973. 6. sz. 131.

45 : 32 Kosing, Alfred: Modern marxista-e Ernst Fischer? Bp. 1971. 89.

46 : 8 Marcuse, Herbert: Kontre-revolution und Revolte. Die Zeit, 1973. Nr. 23., 21.

46 : 29 Lenin Művei. 7. köt. Bp. 1953. 280.

47 : 33 Marx–Engels Művei. 2. kot. Bp. 1971. 327.

48 : 9 József Attila: Munkások; Külvárosi éj; A város peremén. – Ady Endre: Pannonia grófnő szekere; Küldöm a frigy-ládát; Csák Máté földjén.

49 : 4 Majakovszkij: Elbeszélő költemények. Bp. 1953. 69.

50 : 1 Gyemicsev, P.: A fejlett szocializmus – a kommunizmus felé vezető út egyik szakasza. Béke és Szocializmus, 1973. 1. sz. 14.

50 : 25 Lenin Művei. 26. kot. Bp. 1952. 492.

50 : 29 uo. 29. kot. Bp. 1953. 437.

50 : 33 uo. 32. kot. Bp. 1953. 140.

51 : 15 Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok. Bp. 1970. 85.
51 : 27 Fischer, Ernst: Die Revolution ist anders. Reinbek bei Hamburg, 1971. 81–82.
52 : 11 Ady Endre: Nyárdélután; Hold Rómában.
55 : 28 Váci Mihály: Százhuszat verő szív. Bp. 1971. 438.
58 : 15 Popper, Karl: On Reason and Open Society. Encounter, 1972. Nr. 55. 13.
59 : 12 Ady Endre: Új s új lovat.
59 : 14 Lenin Művei. 31. köt. Bp. 1951. 89.
60 : 15 Idézi: Siskin, A. F.: A marxista etika alapjai. Bp. 1964. 266.
60 : 20 Lenin Művei. 5. köt. Bp. 1953. 387–388.
60 : 21 uo. 31. köt. Bp. 1951. 37.
60 : 23 uo. 5. köt. Bp. 1953. 388.
60 : 24 uo. 487.
60 : 26 uo. 439.
60 : 28 uo. 67–68.
60 : 32 uo. 532.
61 : 6 uo. 543.
61 : 7 uo. 510.
61 : 8 uo. 33. köt. Bp. 1953. 270.
61 : 13 Lenin–Gorkij: Levelek, visszaemlékezések. Bp. 1959. 293.
61 : 15 Lenin Művei. 32. köt. Bp. 1953. 119.
61 : 17 uo. 33. köt. Bp. 1953. 270.
61 : 18 uo. 292.
61 : 22 uo. 32. köt. Bp. 1953. 120.
61 : 23 uo. 144.
61 : 26 uo. 143–144.
62 : 4 Vö. Green, Gil: Új radikalizmus: anarchizmus vagy marxizmus? Bp. 1973. 94
63 : 9 Ajtmatov: A versenyló halála. Bp. 1968. 197.
63 : 11 Jevtusenko: Rakéták és szekerek. Bp. 1963. 169., 144., 110.
63 : 19 József Attila: A város peremén; A Dunánál.
63 : 29 Lenin Művei. 33. köt. Bp. 1953. 222.
67 : 30 Durkheim, É.: Az öngyilkosság. Bp. 1967. 252. kk.
69 : 15 Veres Péter: Szárszó. Bp. 1971. 121.
70 : 7 Lenin–Gorkij: Levelek, visszaemlékezések. Bp. 1959. 265.

70 : 27 Kádár János: Válasz. Társadalmi Szemle. 1972. 6. sz. 8.
71 : 32 Gumanizm i szovremennaja literatura. Voproszü literaturi 1962. Nr. 11.
72 : 17 Lenin Művei. 13. köt. Bp. 1954. 44.
73 : 9 France, Anatole: Az istenek szomjaznak. Bp. 1961. 20., 57, 19–20., 226.
74 : 8 Lenin–Gorkij: Levelek, visszaemlékezések. Bp. 1919. 266.
75 : 9 József Attila: Levegőt; Már két milliárd.
75 : 29 Jevtusenko: Rakéták és szekerek. Bp. 1963. 146.
76 : 24 Lenin–Gorkij: Levelek, visszaemlékezések. Bp. 1959. 264.
77 : 22 Lenin Művei. 30. köt. 1953. 355.
78 : 30 Gyurkó László: Az egész élet. Bp. 1970. 77.
79 : 3 Lenin Művei. 31. köt. Bp. 1951. 36.
79 : 13 uo. 118.
79 : 15 Krupszkaja levele Gorkijnak. – Lenin–Gorkij: Levelek, visszaemlékezések. Bp. 1959. 208.
79 : 20 Kazakevics: A kék füzet. Bp. 1963. 51., 129–131.
80 : 29 Lenin Művei. 33. köt. Bp. 1953. 282.
81 : 26 Tvardovszkij: Egyre messzebb. Bp. 1962. 143.
81 : 31 Ajtmatov–Muhamedzsánov: Fent a Fudzsijámán. Nagyvilág. 1973. 10. sz.
83 : 9 Kádár János: A szocialista Magyarországért. Bp. 1972. 509.
83 : 21 Kádár János: id. h. 208.
85 : 11 Ajtmatov: A versenyló halála. Bp. 1968. 5.
86 : 22 Jevtusenko: Rakéták és szekerek. Bp. 1963. 173., 172., 160.
86 : 30 Váci Mihály: Százhuszat verő szív. Bp. 1971. 310., 478., 154., 330., 287., 328.
88 : 16 Bálint György: A toronyőr visszapillant. I. köt. Bp. 1966. 689. kk.
88 : 28 Galgóczi Erzsébet: Pókháló. Bp. 1972. 136.
89 : 28 Váci id. m. 330.
90 : 4 Lenin Művei. 32. köt. Bp. 1953. 461.
90 : 31 uo. 35. köt. Bp. 1956. 507–508.
92 : 17 uo. 27. köt. 1952. 256.
93 : 9 uo. 200.
93 : 24 uo. 31. köt. Bp. 1951. 470–471.

93 32 Lenin–Gorkij Levelek, visszaemlekezesek Bp 1959 266
94 4 Lenin Muvei 31 kot Bp 1951 470
96 6 uo 447
94 9 uo 29 kot Bp 1953 438, 439
94 15 uo 32 kot Bp 1953 379
94 28 uo 28 kot Bp 1952 90
94 30 uo 36 kot Bp 1958 588
97 6 Vasziljev, Borisz Ivan hajoja Bp 1972 240
97 26 Marx Grundrisse 505 – Id Kosing, A Modern marxista-e Ernst Fischer? Bp 1971 74–75
99 9 Czako Gabor Indulatos jelentesek Bp 1973 159 kk
99 14 Nemeth Laszlo A kiserletezo ember Bp 1973 519
99 32 Lenin Muvei 31 kot Bp 1951 302–303
100 12 Ajtmatov Feher hajo Bp 1971 87
101 6 Jozsef Attila Nem! Nem!

EGY FORRADALMI MODELL
ADY ENDRE MARGITA ELNI AKAR

102 12 A Margita elni akar keletkezestortenetehez l Vezer Erzsebet A feltamadt Margita Irodalomtortenet, 1972 4 sz 975–981
102 17 Veszi Margit emlekezeset l Lengyel Geza Ady a muhelyben Bp 1957 286
102 19 Ady levele Bisztriczy Jozsefnehez (Adahoz) l Hegedus Nandor Ady es Ada ItK 1964 87
103 8 Ignotus levele Adyhoz 1912 szept 28 (l Varga Jozsef a kritikai kiadas szamara keszult keziratos gyujteseben)
103 11 Hatvany Lajos Ady Cikkek, emlekezesek, levelek I kot Bp 1959 560, 318
103 16 Hegedus Lorant Ady es Tisza Bp e n 63, Bolonyi Gyorgy Az igazi Ady Bp 1947 272
103 20 Hatvany id m I kot 318
104 14 Schopflin Aladar Ady Endre Bp 1945 164
104 22 Hatvany id m I kot 560

104 24 Foldessy Gyula Ady minden titkai Bp 1949 270
104 29 A Nyugat hirei Nyugat, 1913 I 80.
105 6 Ady Endre Az irodalomrol Bp 1961 359
110 3 Ady es Veszi Margit kapcsolatara l Lengyel Geza Ady a muhelyben Bp 1957 271–294, Emlekezesek I Petofi Muzeum Sajto ala rendezte Vezer Erzsebet Bp 1967 81–101
115 31 Kierkegaard Az ironia fogalmarol L Irasaibol Bp 1969 101, 116
120 8 Schiller Asthetische Schriften Dritte Abteilung Über das Pathetische Berlin, e n Templ Verlag 162 kk
123 9 Hegel Asthetik Berlin, 1955 Aufbau Verlag 106–107

HAZAFISÁG ES INTERNACIONALIZMUS

A tanulmany elso formajaban a Magyar Tudomanyos Akademia 1973 evi kozgyulesenek majus 7-i megnyito ulesen hangzott el akademiai eloadaskent (l Magyar Tudomany, 1973 6 sz 345–362.), majd teljes valtozatat a Kortars c folyoirat kozolte (1973 XVII evf 7–8–9 sz 1118–1128, 1280–1290, 1476–1488) A vita, amelyhez ez a tanulmany hozzaszolaskent irodott, 1960-ban Molnar Erik akademiai eloadasaval vette kezdetet (*A nemzeti kerdes* Magyar Tudomany, 1960 10 sz. 571–581) A polemia tortenetenek, fo problemainak kulfoldiek szamára irt, de a hazai olvasot is jol tajekoztato rovid attekinteset l Kopeczi Bela *Fatherland and Nation in Central-Europe* New Hungarian Quarterly, 1973 50. kot 56–65 Kotetbe gyujtott anyagat, ill fontosabb cikkeinek 1969 majusaig terjedo, bibliografiai ismerteteset l *Vita a magyarorszagi osztalykuzdelmekről es fuggetlensegi harcokrol*, Az elóes utoszot irta Pach Zsigmond Pal Bp 1965, Szucs Jeno *A nemzet historikuma es a tortenetszemlelet nemzeti latoszoge* Bp 1970 125–128 – 1969 ota, mint korabban is – ha nem is pontosan elkulonithetoen – de reszben irodalmi-publicisztikai, reszben szakmai sikon folytatodott tovabb a vita Irodalmi vonatkozasban a hozzaszolasok kozvetve vagy kozvetlenul tovabbra is Illyes Gyula nagyhatasu cikkeihez *Hajszalgyokerek* (Nepszabadsag, 1967 dec 24 30, 1968 jan 6 7), *Szakvizsgan – a nacionalizmusbol* (uo 1970 maj 24, maj 31) – majd az eze-

ket egybegyűjtő *Hajszálgyokerek* (Bp. 1971.) c. kötethez kapcsolódtak. Jelentősebbek közülük: Koroknai Zsuzsa: *Egyetértve és vitatkozva.* Élet és Irodalom 1971. ápr. 24.; Kiss Ferenc: *Illyés Gyula: Hajszálgyokerek.* (Tiszatáj, 1971., 6. sz. 550–555.); Abody Béla: *Fatorzs és hajszálgyokerek* (Új Írás, 1971. 7. sz 105–110.), illetve, ha nem is közvetlenul, hivatkozásszerűen, de közvetve az Illyés-felvetette problémákra is visszhangzó állásfoglalások· Huszár Tibor· *Adalékok egy polémia történetéhez. Lenin és Rosa Luxemburg vitája a nemzeti kérdésről.* Valóság, 1970. 4. sz. 5–18., Markus László· *Politikai gondolkodásunk bajszálgyokerei.* Történelmi Szemle, 1970. 4. sz. 581–585. – Meglehetősen nagy visszhangot keltettek az Illyést követő írói megnyilatkozások kozul Fekete Gyula cikkei: *Renduletlenül?* Kortárs, 1969. 10. sz. 1517–1534., majd az 1970. évi egri tanácskozáson elmondott felszólalás alapján írt *Kotődés a hazához.* Népszava, 1971. jan. 9. Vö.: Siklós János: *Indulatok nélkul,* uo. jan. 16.; Harsányi Zoltán: *Kötődés a hazához,* uo jan 23.; Fekete Gyula: *Válasz indulatok nélkul.* uo. febr. 13.; Siklós János: *Célravezetőbb megkozelitéssel.* uo.; Márkus László: *Kotődés – Milyen hazához?* Élet és Irodalom, 1971. jan. 23.; Fekete Sándor: *Távvezérlő kalauz.* Kortárs, 1971. 3. sz. 475–483., 6. sz. 978–986., Fekete Gyula *A zászló nyele.* uo. 10. sz. 1673–1677. A szerk. [Simon István]: *Észrevételek Fekete Gyula cikkére.* uo. 1678–1680. Vo.: a kozvetve visszhangzó cikkek kozul: Csatári Dániel· *Mitosz vagy valóság? A nemzeti érzésről.* Népszabadság, 1971. jan. 24 ; Molnár Zoltán: *Nemzetünk jovője.* Élet és Irodalom, 1971. febr. 20.; Faragó Vilmos: *„Hazánk" és hazánk.* uo. márc. 4. – Az Illyés Gyulától kezdeményezett irodalmi vita mellékágaként indult meg Szűcs Jenő fentebb idézett könyve kapcsán egy jobbára szakmai jellegű vita: Trócsányi Zsolt: *XVI–XVII. századi történelmünk vitás kérdései.* Valóság, 1969. 5. sz. 30–38.; E. Fehér Pál: *A szocialista patriotizmus.* Élet és Irodalom, 1970. júl. 14.; Benczédi László: *A nemzeti tudat a történelmi elemzés fényében.* Népszabadság, 1970. okt. 8.; Incze Miklós: *A történelem valóságos nemzeti aspektusáról.* Történelmi Szemle, 1971. 1–2. sz. 269–275.; Agárdi Péter: *Szűcs Jenő: A nemzet historikuma és a történelemszemlélet nemzeti látószöge.* ItK 1971. 4. sz. 525–529.; Diószegi István: *Kettős igazság?* Új Írás, 1971. 4. sz. 127–128.; Fenyő István: *A nemzeti irodalom eszméje a reformkori Magyarországon.* Valóság, 1971. 4. sz. 33–38.; Mód Aladár:

Történelemszemléletünk látószöge és a nemzeti problematika. Kortárs, 1971. 9. sz. 1347–1358.; Fenyő István: *Válasz Mód Aladárnak.* Kortárs, 1971. 11. sz. 1844–1846.; Mód Aladár: *Viszontválasz.* uo. 1972. 1. sz. 168.; Perjés Géza: *Az országút szélére vetett ország. III.* Kortárs, 1972. 1. sz. 118–131.; Szűcs Jenő: *A vita fegyelméről.* uo. 1972. 5. sz. 832–838.; uo.: *Nép és nemzet a középkor végén.* Valóság, 1972. 6. sz. 14–31.; Perjés Géza: *Ideológiatörténet és történeti valóság.* uo. 1972. 8. sz. 46–61.

Új, termékeny szempontokkal vitte előre a vitát az 1971. okt. 19–20-án Köpeczi Béla bevezető referátuma alapján Egerben tartott országos tanácskozás. (Ismertetését l.: Párttörténeti Közlemények, 1972. 1. sz. 121–146.; Hadtörténelmi Közlemények, 1972. 1. sz. 143–158.) Az itt elhangzott fontosabb referátumok, felszólalások, illetve a valamilyen formában ehhez a vitához kapcsolódó cikkek: Köpeczi Béla: *Osztály és haza.* Népszabadság, 1971. okt. 24.; uo.: *Hazafiság–történettudomány–történelemtanítás.* Párttörténeti Közlemények, 1972. 1. sz. 65–88.; *Az egri „hazafias tanácskozás" anyagából.* Benczédi László, Hanák Péter, Laczkó Miklós, Várkonyi Ágnes felszólalása. Történelmi Szemle, 1972. 1–2. sz. 235–251.; Ránki György: *A történettudomány és a hazafiság.* Magyar Hírlap, 1971. okt. 29.; Vass Henrik: *Forradalom – hazafiság – történelemszemlélet.* Élet és Irodalom, 1971. nov. 6. 3–4.; Csatári Dániel: *Osztály – nemzet – nemzetiség.* uo.: 1971. nov. 20. 3–4.; Várkonyi Ágnes: *Az igazság közös nyelve.* uo.: 1971. dec. 4. 3.; Benczédi László: *Az új magyar hazafiság.* uo.: 1972. ápr. 1.; Erdélyi Tibor: *Nemzet, haza, hazafiság a magyar munkásmozgalomban.* uo.: 1972. ápr. 15. 3.; Köpeczi Béla: *A szocialista nemzeti tudat.* 1972. máj. 6. 3–4.; Hanák Péter: *Az idő rostájában.* Filmkultúra, 1972. 1. sz. 65–76.; Erényi Tibor: *Nemzet, haza, hazafiság a magyar szociáldemokrata mozgalomban.* Párttörténeti Közlemények, 1972. 4. sz. 55–81.; Mód Aladár: *Alkotó szocialista hazafiság és nemzetköziség.* Valóság, 1972. 7. sz. 1–11.; uo.: *Népi patriotizmus és szocialista hazafiság.* Valóság, 1972. 11. sz. 40–54.; Köpeczi Béla: *Nemzeti hagyomány és tanulóifjúság.* Társadalmi Szemle, 1972. 10. sz. 16–25.

Új szakasz vette kezdetét a vitában az 1973. jan. 23–25-én megrendezett ideológiai konferenciával, melynek Aczél Györgytől tartott főreferátuma a nemzeti kérdésben való kétfrontos harc szükségességét

minden korábbinál nyomatékosabban hangsúlyozta. Vö.: Aczél György: *Az ideológiai és kulturális élet néhány időszerű kérdése. Országos agitációs, propaganda és művelődési tanácskozás.* Bp. 1973. 24–31. A vitának ebbe az új szakaszába illeszkedik be a jelen tanulmány is. Egyéb – a jegyzetek lezárásáig (1974 februárjáig) megjelent, a vitához kapcsolódó fontosabb cikkek, tanulmányok: Pach Zsigmond Pál: *Nemzeti kérdés a mai történetírásban.* Népszabadság, 1973. márc. 2.; Mód Aladár: *Szocialista hazafiság és ideológia.* Valóság, 1973. 4. sz. 1–15.; Nemes János: *Osztály és haza Leninnél.* Népszabadság, 1973. ápr. 22. uo.: *Gondolatok a nacionalizmusról és a kozmopolitizmusról.* Népszabadság. Vasárnapi melléklet. 1973. jún. 10., jún. 17.; *Hazafiság és internacionalizmus.* Kardos Tibor és Pach Zsigmond Pál hozzászólása. Magyar Tudomány, 1973. 7–8. sz. 499–506.; Pándi Pál: *Petőfi Sándorról.* uo. 451–467.; Darvas József: *Szárszó.* Élet és Irodalom, 1973. szept. 8.; Balázs György: *Hagyomány és hazafiság.* Világosság, 1973. 8–9. sz. 449–453.; Vámos Tibor: *A társadalmi-történelmi folyamatok objektívek és nem érzelmiek.* Magyar Tudomány, 1973. 12. 822–824.; Hegedüs Géza: *A hazafiság élményéről.* uo. 825–829.; *Hazafiság és internacionalizmus. Műhelyvita.* [1973. szept. 26-án Vácrátóton rendezett akadémiai vita ismertetése.] Összeállította: Stier Miklós–Tarnóc Márton. Magyar Tudomány, 1974. 1. sz. 27–55.; Pach Zsigmond Pál: *„Molnár-vita" – nacionalizmus – szupranacionalizmus.* Kortárs, 1974. 1. sz. 127–132.

Rövidítés a cikkhez tartozó jegyzetekben: *Vita* ... ehelyett: *Vita a magyarországi osztályküzdelmekről és függetlenségi harcokról.* Az előés utószót írta: Pach Zsigmond Pál. Bp. 1965.

135 : 6 Russel, B.: New hopes for a changing world. London, 1951. 69.

135 : 10 l. Snyder, L.: The New Nationalism. New York, 1968. 17. kk.

138 : 21 Pach Zsigmond Pál: Nemzeti kérdés a mai történetírásban. Népszabadság, 1973. márc. 2.

138 : 25 Lenin Művei. 31. köt. Bp. 1951. 8.

140 : 18 Németh László: Fantomok ellen. Magyar Csillag, 1942. I. 215.

140 : 23 A „fantomizáló" értékelésekre l.: Molnár Erik: A magyar történetírás fejlődése az elmúlt évtizedben. Századok, 1960.

58.; uő.: Révai József történetszemléletéről. Kritika, 1966. 7 sz. 8.; Horváth Zoltán: Magyarország története. Kritika, 1965. 7. sz. 38., 39.; uő.: A nacionalizmus néhány kérdése. Vita ... 305.; Szűcs Jenő: A nemzet historikuma ... Bp. 1970. 119., 44.; Ránki György: Molnár Erik. Bp. 1971. 196., 197.

143 : 3 Molnár Erik: Válogatott tanulmányok. Bp. 1969. 476.

143 : 27 Lenin Művei. 31. köt. Bp. 1951. 44.

144 : 28 uo. 36.

145 : 16 Vö.: Szentmiklóssy Lajos [Molnár Erik]: Parasztság és értelmiség. Gondolat, 1936. 477. kk.; uő.: Németh László: Magyarság és Európa. Gondolat, 1936. 138. kk. uő.: Veres Péter: Számadás. Gondolat, 1937. 271. kk. uő.: A néma forradalom. Gondolat, 1937. 178–179. – Vö. még: Vita ... 321.

145 : 24 Molnár Erik: A magyar történetírás fejlődése az elmúlt évtizedben. Századok, 1960. 1–3. sz. 51.

145 : 27 uő.: A nemzeti kérdés. Vita ... 1.

145 : 33 uő.: Irracionalizmus és ösztönösség. Kortárs, 1958. II. kót. 570.

146 : 4 uo. 571.

146 : 24 Lenin Művei. 21. kót. Bp. 1951. 93. kk.

149 : 1 Vö.: főleg Révai Józsefnek a 30-as évek második felében írt tanulmányait. Kötetbe gyűjtve: Marxizmus és magyarság. Bp. 1946.; Andics Erzsébet: Munkásosztály és nemzet. Bp. 1945.; Mód Aladár: Négyszáz év küzdelem az önálló Magyarországért. Bp. 1943.

149 : 7 Dimitrov: Válogatott cikkek és beszédek. Bp. 1952. 115. kk.

149 : 15 Révai József: Marxizmus és magyarság. Bp. 1946. 6–8.

149 : 24 Molnár Erik: A magyar történetírás a felszabadulás óta. Társadalmi Szemle, 1952. 1. sz. 62.

151 : 5 Pach Zsigmond Pál: Utószó. Vita ... 427.

152 : 7 Vita ... 337.

152 : 12 uo. 22.

152 : 14 uo. 84.

155 : 30 Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről. Kosáry Domokos felszólalása. Bp. 1971. 140–141.; Szekfű Rákóczi-képének újraértékelésével kapcsolatban l. még: Vértesy Miklós:

Gábor Andor levelei Szekfű Gyulához. ItK. 1972. 1. sz. 80–99.; E. Fehér Pál: Gábor Andor és Szekfű Gyula. Népszabadság, 1972. júl. 5.; – Rónai Mihály András: Kurucok tábora. uo. 1972. júl. 15.

154 : 4 Dénes Iván Zoltán: A históriai illúziók elleni küzdelem történetéből. Valóság, 1973. 8. sz. 29.

155 : 22 Lenin Művei. 21. köt. Bp. 1951. 149.

155 : 31 Kahn, Hans: The Age of Nationalism. New York, 1968. 131. kk. 141.

157 : 6 Victor Meiert l. Wandel und Beharrung der Sowjetpolitik der siebziger Jahre (Stuttgart, 1972.) c. gyűjteményes kötetben. Idézi: Bondy, Fr.: Paradoxon der Entspannung. Die Zeit, 1973. Nr. 16. 18.

157 : 9 Brzezinski, Zbigniew: Alternative to Partition. New York, 1965. 159.

160 : 1 Rousseau, Jean-Jacques: Du contrat social. (Premiere version.) Oeuvres complétes. Volume III. Bibliothéque de la Pleiade. 1964. 827.

160 : 16 Vö.: Talmon, J. P.: Political Messianism. London, 1960. 268., 29. kk.

161 : 22 Marx–Engels: Művészetről, irodalomról. Bp. 1966. 345., 347., 351., 352.

162 : 6 Curtius, E. R.: Maurice Barrès. Bonn, 1921. 64.

162 : 22 Lenin Művei. 20. köt. Bp. 1955. 421.

162 : 29 Marx levele Engelshez 1866. jún. 7. és jún. 20. Marx–Engels Werke. Band 31. Berlin, 1965. 222., 228–229. – Vö. Lenin Művei. 20. köt. 449–450.

162 : 29 Lenin Művei. Bp. 1951–1961. 20. köt. 449., 405. kk.; 29. köt. 191.; 23. köt. 11. kk.; 35. köt. 249., 254.

163 : 9 uo. 26. köt. 20–21.

163 : 15 uo. 20. köt. 461.; 22. köt. 365., 366; 20. köt. 464.; 29. köt. 164. kk., 118.; 36. köt. 617–618. Vö. G. Lomidze: Die Leninsche Konzeption von der natiolen Kultur. Kunst und Literatur, 1972. Nr. 12. 1212–1247.; Leninizm i nacionalnij voprosz v szovremennich uszlovijah. (Red.: P. N. Fedoszejev.) Moszkva, 1972. 82. kk.

164 : 4 A felvilagosodas koranak vilagpolgarisagara vo · Hayes, C I.: *Nattonalismus* Leipzig, 1929 40. Kohn, H.: The Idea of Nationalism New York, 1964. 393 ; Koppelmann, H. L . Nation, Sprache und Nationalismus Leiden, 1956. 58., Shafer, Boyd · Nationalism Myth and Realty. London, 1955. 98. kk ; Lemberg, Eugen · Geschichte des Nationalismus in Európa. Linz, 1950 127

164 · 20 Eckermann, J. P. Gesprache mit Goethe, 14. Marz 1830 Band 2 Berlin. Deutsche Buchgemeinschaft 319

164 . 24 Id. Kohn, H.: The Age of Nationalism. New York, 1968. 11.

164 27 Fromm, Erich The Sane Society New York, 1960. 58–59.

164 : 31 Id. Snyder, Louis L . The Meaning of Nationalism. New Brunswick, 1954 130

164 : 33 Id. Snyder, L. L.· The Dynamics of Nationalism. New York, 1964 357.

165 : 22 Vo.: Minogue, K. R. Nationalism London, 1967. 134

166 : 1 Marx–Engels Művei. 2. kot. Bp. 1971. 571.

166 . 22 Snyder. The Dynamics of Nationalism. 1964 366 , uo The New Nationalism. New York, 1968. 356. kk.

166 28 Snyder id. h.

166 30 Mérei Gyula: A nemzetek felotti allam eszméje a nyugatnemet és az osztrák történetírasban. Századok, 1961. 6. sz. es 1962. 1–2. sz.

167 . 3 Vo : Kohn, H.. A New Look at Nationalism. Virginia Quarterly Review, 1956 Summer, XXXII. 332. kk ; Sturzo, Don Lugi: Nationalism and Internationalism. New York, 1946. 249–250.

167 · 32 Lenin Művei. 27. kot. Bp 1952. 367., 20. kot. 412.

168 : 2 Churchillre, Morgenthaura l Snyder, L L · The New Nationalism. 1968. 340 , 358–359

168 : 3 Bowle, John: The Nationalista Idea. London, 1955. 61 kk.

168 : 13 Kohn, H : The age of nationalism. 1968. 67–68., uó.. Von Macchiavelli zu Nehru. Freiburg, 1964. 85.; Hayes, Carlton, J. H. Nationalism and Religion. New York, 1960. 174. kk.

168 : 21 Lemberg, Eugen: Geschichte des Nationalismus in Europa Linz, 1950 11.

168 : 25 Szun Jat-szen idézetet l.: Snyder: The Dynamics of Nationalism. 1964. 328.

168 : 30 A kis nemzetekre vonatkozó idézeteket l.: Snyder id. m. 359.; uő.: The New Nationalism. 1968. 358., 360.; Carr, E. H.: Nationalism and after. London, 1945. 35.; Kohn, H.: Von Machiavelli zu Nehru. Freiburg, 1964. 77.; Gellner, Ernest: Thought and change. London, 1964. 148.; Koppelmann, H. L.: Nation, Sprache und Nationalismus. Leiden, 1956. 209., 201. – A Truman idézetet l. A szovjet hazafiságról. Bp. 1932. 452.; Guy Mollet-ét: Leninizm i nacionalnij voproos. Moszkva, 1972. 188.

169 : 14 A felszabadító harcok elítélésére: Kedourie, Elie: Nationalism. London, 1960. 101., 109. kk., 138.; Lemberg, Eugen: Nationalismus. Band. I. 305.; Deutsch, Karl W.: Nationalism and Social Communication. 2. I. Massachusetts, 1966. 192.; Minogue, K. R.: Nationalism. London, 1967. 126., 155.

170 : 12 Lenin Művei. 13. köt. Bp. 1954. 68.

170 : 15 Hans Kohn elméletére l.: Kohn, H.: Nationalism. International Encyklopedia of the Social Sciences. 11. köt. 1968. 63–69.; uő.: American Nationalism. New York, 1961. 233. kk.; uő.: The Idea of Nationalism. New York, 1946. 289. kk.; uő.: The Age of Nationalism. 1968. 123., 148.; uő.: Von Macchiavelli zu Nehru. 1964. 22., 25., 30., 68., 77.; Snyder, L. L.: The Meaning of Nationalism. 1954. 118. kk.; uő.: The New Nationalism. 1968. 53. kk.

171 : 20 Lenin Művei. 36. köt. Bp. 1958. 555., 748., valamint G. Lomidze id. h.

171 : 29 Lenin Művei. 20. köt. Bp. 1955. 19.

171 : 32 uo. 22. köt. 149.

172 : 30 uo.

173 : 6 uo. 20. köt. 20.

174 : 17 Brzezinski, Zbigniew: Alternative to Partition. New York, 1965. 137., 36.

175 : 4 uo. 168., 36., 175., 49., 103., 161., 166.

175 : 33 uo. 167–168., 86., 159., 161.

177 : 17 uo. 118., 122., 153. 117., 159.

178 : 12 Aczél György: Az ideológiai és kulturális élet néhány időszerű kérdése. Országos agitációs, propaganda és művelődési tanácskozás. Bp. 1973. 26. kk.

180 : 11 Vita ... 322., 29–30., 61., 108.

180 : 30 uo. 108., 71., 61.

181 : 27 Vö. a bevezető bibliográfiai áttekintésben idézett műveken kívül főleg: Arató Endre: Kelet-Európa története a XIX. század első felében. Bp. 1971. 127. kk.; Benczédi László–Csatári Dániel: Szocialista hazafiság – szocialista történetszemlélet. Bp. 1967.; Csatári Dániel: Felszabadulás és hazafiság. Párttörténeti Közlemények, 1972. 2. sz. 3–33.; Mód Aladár: Sors és felelősség. Bp. 1967.; Rényi Péter: A vita folytatása. Bp. 1972. 293–337.; Szűcs Jenő: „Gentilizmus". A barbár etnikai tudat kérdése. Akadémiai doktori értekezés (Vö.: Történelmi Szemle, 1971. 1–2. sz. 188–211.; Századok, 1973. 1. sz. 114–131.) Tőkei Ferenc: Egyén és közösség. Világosság, 1973. 3–4–5–6. sz. 129–139., 239–242., 257–263., 321–327. – Vö. még a következő tanulmánygyűjteményeket: A magyar nacionalizmus kialakulása és története. A kötetet lektorálta és a bevezető tanulmányt írta: Andics Erzsébet. Bp. 1964.; A nemzeti ideológia múltja és jelene. ELTE Évkönyve. Szerkesztők: Balogh Sándor és Székely György. Bp. 1966.; A nemzetiség a feudalizmus korában. Tanulmányok. Szerk.: Spira György–Szűcs Jenő. Bp. 1972.

184 : 12 Meinecke, Friedrich: Weltbürgertum und Nationalstaat. München 1969. 10. kk.

186 : 17 Vö. Klaniczay Tibor: A múlt nagy korszakai. Bp. 1973. 392.

186 : 22 Klaniczay Tibor: A nacionalizmus előzményei a magyar irodalomban. Marxizmus és irodalomtudomány c. kötetben. Bp. 1964. 110. kk.

186 : 25 Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig. Sajtó alá rendezte: Esze Tamás, Kiss József, Klaniczay Tibor. Bp. 1953. 161., 168., 239., 298.

187 : 24 Pach Zsigmond Pál: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. Bp. 1963. 239.

188 : 1 Vita ... 66., 40., 70.

189 : 17 Zrínyi Miklós: Összes művei. I. köt. Bp. 1958. 650.

189 : 21 Rákóczi Ferenc: Emlékiratai. Bp. 1948. 22.

189 : 30 Tolnai Gábor: Vázlatok és tanulmányok. Bp. 1955. 26. – Vö. Makkai László: A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen. Bp. 1952. 21. kk.

190 : 5 Bethlen Miklóst idézi: Tolnai Gábor: Tanulmányok. Bp. 1970. 52.

190 : 15 Ady Endre: Összes prózai művek. VII. köt. 19–20., VIII köt. 24.

190 : 20 Milton idézetet l. Snyder, L. L.: The Dynamics of Nationalism. New York, 1964. 80.

191 : 3 Vö.: A magyar irodalom története. II. köt. Bp. 1964. 251.; Bán Imre: Apáczai Csere János. Bp. 1958. 415–417.; Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. I. köt. Bp. 1951. 570–571. uo. II. k. Bp. 1952. 973–974. Bán Imre: Comenius és a magyar irodalom. It. 1950. 103. kk.

191 : 21 L. főleg: Benczédi László: Parasztság és kurucság a Thököly korban. Történelmi Szemle, 1964. 1. sz. 152. kk.; Makkai László: A kuruc nemzeti összefogás előzményei. Bp. 1956.; Sinkovics István: Végvári harcok. L. A magyar történész kongresszus. Bp. 1954. 55. kk.; Várkonyi Ágnes: Bercsényi Miklós pátense... Századok, 1958. 3–4. sz. 222. kk.; uő.: A „népi" kurucság ideológiája. Történelmi Szemle, 1963. 1. sz. 44. kk.; uő.: A jobbágyság osztályharca a Rákóczi-szabadságharc idején. Történelmi Szemle, 1964. 2. sz. 338. kk.; uő.: A Habsburg-abszolutizmus és a magyarországi jobbágyság a XVII–XVIII. század fordulóján. Századok, 1965. 4–5. sz. 679. kk.

191 : 30 Ady Endre: Összes prózai művei. 9. köt. 1973. 352.

192 : 26 Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig. Bp. 1953. 69., 70., 83.

192 : 2 Várkonyi Ágnes: id. munkák.

192 : 32 Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig. Bp. 1953. 311.

193 : 3 Vita... 105., 37.

193 : 5 Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig. Bp. 1953. 335.

193 23 Magyar költészet Bocskaytol Rákocziig. Bp. 1953. 332., 128, 335, 338, 333 – Petofi Sándor· A vén zászlótartó.
195 . 1 Világtörténet. IV. kot. Bp. 1963. 365.
195 8 uo 363
196 1 Petófi Sandor: Ausztria.
198 23 Magyar költészet Bocskaytól Rákoczíig. Bp. 1953. 187., 165.
199 6 Tóth Bela Szajrul szajra. Bp. 1895. 43–44.
199 18 Szigeti Jozsef: Bevezetés a marxista–leninista esztétikába Bp 1971. 249
199 : 21 Vita... 64.
200 1 Várkonyi Ágnes Magyarország története a XVII. században. Kezirat (A keszulo Akadémiai Magyar Történet fejezete)
200 23 II Rakoczi Ferenc: Emlékiratai. Bp 1948. 33.
200 27 Lenin Muvei 23. kot 1951. 54.
201 12 Tarnai Andor Extra Hungariam non est vita. Bp. 1969 69. kk, uő. A magyarorszagi irodalom-tortenetirás megindulása ItK. 1971 1–2 sz 54
201 . 20 Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig Bp. 1953. 236., 128, 62, 292, 354, 293, 162, 301, 291
202 14 uo. 241
203 31 uo. 355–356.
204 22 Ady Endre: Két kuruc beszélget (Nagy tuzet csináltunk..)
204 : 28 Vita... 22–23, 59, 92.
206 19 Tarnai Andor: Extra Hungariam non est vita Bp. 1969 99–100; Tóth Béla· Szájrul szájra. Bp. 1895. 59.
206 · 33 Gróf Széchenyi István Naplói. 2. kot. Bp 1926. 92–93.
207 6 Arató Endre· A magyar „nemzeti" ideológia jellemző vonásai a 18. szazadban. Nemzetiség a feudalizmus korában c tanulmánygyűjteményben. Bp. 1972. 130. kk.; Esze Tamás: A kuruc költészet problémái. It. 1951. 31. kk.; uó.: Magyar kolteszet Bocskaytol Rákócziig Bevezetés. Bp. 1953. 13., 27, 44, 469. kk.; Kopeczi Béla: A Rakóczi-hagyomány a XVIII szazad kozgondolkodasában. ItK 1973. 154. kk., Várkonyi Ágnes A nemzet, a haza fogalma a torok harcok és a Habsburg-ellenes kuzdelmek idején L A magyar nacionalizmus kialakulasa es tortenete Bp. 1964 68; uő: A jobbágyság

osztályharca a Rákóczi-szabadságharc idején. Történelmi Szemle, 1964. 375. – Vö. még.: Benda Kálmán: Ismeretlen politikai költemény 1790-ből. It. 1951. 104.; A magyar irodalom története. II. köt. Bp. 1964. 293–294., 485–486.

207 : 28 Vö.: Keresztúry Dezső: „S mi vagyok én..." Bp. 1967. 214., 248.

208 : 12 A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai. 2. köt. Bp. 1954. 520.

209 : 18 Kosáry Domokos: Napóleon és Magyarország. Századok. 1971. 3–4. sz. 624–625.

210 : 9 Laczkovicsra l. Köpeczi Béla: A Rákóczi-hagyomány... ItK. 1973. 2–3. sz. 166.

210 : 24 Kölcsey Ferenc: Rákóczi hajh...; Petőfi Sándor: Rákóczi. Vö.: Pándi Pál: „Kísértetjárás" Magyarországon. 2. kót. Bp. 1972. 186. kk.

211 : 25 Vö.: Snyder, L. L.: The New Nationalism. New York, 1968. 343.; Kohn, H.: Nationalism. International Encyklopedia of the Social Sciences. 11. köt. 1968. 64.; Snyder: The Dynamics of Nationalism. New York, 1964. 89.

212 : 15 Leninizm i nacionalnij voprosz v szovromennich usztovijah. (Red.: P. N. Fedoszejev.) Moszkva, 1972. 63.

212 : 29 Kölcsey Ferenc: Emléklapra; Maurras idézetet l. Minogue, K. R.: Nationalism., London, 1967. 23.

214 : 33 Ady Endre: Margita élni akar. Margita és sorsunk.

215 : 4 József Attila: Ady emlékezete.

215 : 10 Ady Endre: Kidalolatlan magyar nyarak.

215 : 14 József Attila: Elégia.

216 : 6 Renan: Qu'est-ce que une nation. Paris, 1882. 27. id.: Snyder: The New Nationalism. 1968. 57.

217 : 14 Illyés Gyula: Hajszálgyökerek. Bp. 1971. 237.

ADY ÉS A KURUCOS-SZABADSÁGHARCOS ÖRÖKSÉG

A tanulmány jegyzeteiben használt rövidítések: *ÖPM 1–10.* (Ady Endre: Összes prózai művei. 1–10. Szerkesztette Földessy Gyula és Király

István. Bp. 1955–1973.); *Irodalomról* (Ady Endre: Az irodalomról. Szerkesztette Varga József és Vezér Erzsébet. Bp. 1961.); *Jóslások* (Ady Endre: Jóslások Magyarországról. Szerk.: Féja Géza. Bp. 1936.); *Nacionalizmus* (Ady Endre: A nacionalizmus alkonya. Szerk.: Koczkás Sándor és Vezér Erzsébet. Bp. 1959.); *Vallomások* (Ady Endre: Vallomások és tanulmányok. Szerk.: Földessy Gyula. Bp. 1944.).

219 : 17 A reakciós kuruckodásra l. Szabó Miklós: Az 1901-es egyetemi „kereszt-mozgalom". Történelmi Szemle, 1970. 4. sz. 511. kk.; Mucsy Ferenc: A Kristóffy–Garami-paktum. Bp. 1970. 94.; Ady: ÖPM 6. köt. 51.

219 : 21 ÖPM 8. köt. 18.

220 : 3 ÖPM 10. köt. 90.

220 : 5 uo. 9. köt. 33.

220 : 17 uo. 7. köt. 20.

220 : 32 Ady a „kisúri" világról: ÖPM 9. köt. 20.; uo. 8. köt. 78–79.; uo. 7. köt. 52.; Novellák 181.

221 : 14 A múlt szabadságharcosaira l.: ÖPM 7. köt. 232.; uo. 8. köt. 118.; uo. 6. köt. 51.; uo. 4. köt. 7.; 6. köt. 89, 113.

221 : 29 Kossuthról: ÖPM 3. köt. 142.; 10. köt. 78–79., 91.; 8. köt. 166., 117–118., 26. – Vö.: Szabó Ervin: Bevezető *A magyar forradalom*hoz. – Marx–Engels: Válogatott művei. Bp. 1905. I. köt. 121. kk.

222 : 21 ÖPM 10. köt. 161.; uo. 9. köt. 292.

223 : 16 Az újjáértékelt hagyományra l.: ÖPM 10. köt. 191.; *Hunn új legenda;* ÖPM 10. köt. 102.; Nacionalizmus 220.; *A Magunk szerelme;* Jóslások 298.

224 : 22 A lírai önstilizációkra l.: *És most már; A szétszóródás előtt; És mégis kikiáltom; Elmenni távolra, pusztulni; Most már megállhatok; Lesz más lakodalom; Ad az Isten; Hunn, új legenda; Csillagos vén csatalovak; Margita és sorsunk; A ló kérdez; Utálatos, szerelmes nációm; A tábortűz mellett; Levél a végekről; Válasz bajnoki hívásokra; Mikor Párisból hazajöttünk.*

225 : 6 A kuruc-vitéz önstilizációkra: *A menekülő lovas; Lesz más lakodalom; A bőkölés népe; Valahol utat vesztettünk; Elve-*

szett hit: elveszítlek; A visszahozott zászló; Margita Párisba jott; Bercsényi marsal huszárja.

226 : 13 *Margita és Ottokár;* Nacionalizmus 225.; ÖPM 10 kot. 203.

226 : 20 A tradíció újraértékelésére: *Ünnep a dombon;* OPM 10 kot. 193.; *Ha visszajonne Margita;* ÓPM 10. kot. 191.

227 : 7 A sovinizmus ellen: Jóslások 306.; Nacionalizmus 223, ÖPM 9. köt. 345.; uo. 10. kot. 185.

227 : 27 *A Margita fia.*

228 : 11 Az onstilizációkra l: *Az undor óráiban; A szétszóródás előtt; Utolszor még Párisba; Vendégség Bottyán vezérnél.*

228 : 29 Rákóczira: ÖPM 10. köt. 154.; *Két kuruc beszélget („Tyukodypajtásom . . ")*

229 : 10 Ady kálvinizmusára l.: ÖPM 7. kot. 100.; uo. 2. kot. 122, Vallomások 222.; Vezér Erzsébet: Ady Endre Bp. 1969 21

230 · 2 Id.: May, A. J.: The Hapsburg Monarchy 1867–1914 Cambridge, 1951. 487.

230 : 8 A protestantizmus unnepén. Nyugat, 1913. II 664.

230 : 14 Kohn, Hans: The Idea of Nationalism. New York, 1946. 136

230 : 27 ÖPM 4. kót. 160–161.; uo. 10. kot. 144.

231 : 3 Bernstein, E.: Die Voraussetzungen des Sozialismus Stuttgart, 1921. 33.

231 : 5 ÖPM 9. köt. 261.; uo. 3. kot. 131.; Nyugat, 1913. II 664; ÓPM 10. kot. 145., 146.

231 : 15 Protestantizmus egyéniségtiszteletére: ÖPM 2. kot. 399, Egy probléma: kettő. Nyugat, 1913. II. 287.; Üzenet Alef urékna.k. uo. II. 464.; ÖPM 3. köt. 176.

231 : 28 Protestantizmus „evilágiságára": ÖPM 10. kot 146., 144.; uo. 9. kot 352.; uo. 10. kot. 196.; uo. 8. kot. 136, 137. – Vó. még: uo. 3. kot. 190–191.; Jóslások 298.

232 : 26 Nacionalizmus 243.

232 : 30 Foldessy Gyula levele Hatvany Lajoshoz. L.: Levelek Hatvany Lajoshoz. Bp. 1967. 382.

233 : 3 A hagyomány bírálatára: Nacionalizmus 243.; *Két kuruc beszélget* („Tyukodipajtásom . . ."); *Sirva gondolok rá;* OPM 10. kot. 175.; uo. 145.; A protestáns tévedés. Nyugat, 1913. I. 80.; ÖPM 3. kot. 120.; uo. 10. köt. 157.

234 3 ÖPM 10 kot 175–176.
234 28 *Sipja régi babonának.*
235 10 Nacionalizmus 221
235 17 A hagyomanyokhoz valo viszonyra ÖPM 9 kot 197 , uo. 10 kot 176 , Joslasok 236
236 5 *Csaba új nepe.*
237 9 Inczédy László Új fold. Idézi Komlos Aladár. A magyar költészet Petőfitol Adyig Bp 1959. 374.
237 12 Szabo Ervin Bevezetés Engels A magyar forradalom c tanulmányahoz – L : Marx–Engels Valogatott muvei. I. kot. Bp 1905 122
237 21 A szociáldemokracia állásfoglalására· l · Márkus László A szocialdemokrata tortenetfelfogas fejlődéséhez. A kezdetektől 1918-ig Bp 1963.; Erényi Tibor· Nemzet, haza, hazafiság a magyar szocialdemokrata mozgalomban. Párttortenéti Kozlemenyek, 1972. 4. sz. 55–81 ; Szabolcsi Gábor. A szocialdemokrácia es az irodalom. Kezirat.
237 26 [Frankel Leó] Arbeiter-Wochen-Chronik, 1877. dec. 23. – L A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai. I. kot. Bp. 1951. 122.
237 29 L. uo. I. 56.; Márkus id. m. 19.
238 7 Vo. Frankel Leó vitájat a Kulfoldi-Cserny frakcióval. L.· Aranyossi Magda Frankel Leó. Bp 1952. 148.
238 22 Nepszava, 1898. jan. 27. – Vo.· Márkus Laszló id. m 88 kk., 99. kk.; Erényi Tibor id. h. 65.
239 3 Szabó Ervin id. m. 111–113.
239 33 Diner-Dénes Jozsef: A magyar junker. Szocializmus, 1906. 11 sz 321–325. – L : Márkus id m. 118 , 190.
240 5 Ady-Muzeum Szerk Doczi Jenő és Foldessy Gyula II kot. Bp 1924 86.
241 5 Revai Jozsef Válogatott történelmi irások I kot. Bp. 1966. 112–113.
241 12 Kristóffy József Magyarország kálvária ja Politikai emlekek. 1890–1926. Bp 1927 762
242 23 Vo Soter István Nemzet és haladas. Bp. 1963. 21–22 , 287. kk

242 : 31 ÖPM 3. köt. 125.
243 : 7 *Margita Párisba jön.*
243 : 27 *Mikor Párisból hazajöttünk.*
243 : 30 ÖPM 6. köt. 60.
243 : 33 Justh Gyulához: *Vendégség Bottyán vezérnél* s a vers ajánlását; Ady Justh Gyula halála alkalmából küldött táviratát, id. Pölöskei Ferenc: A koalíció felbomlása és a nemzeti munkapárt megalakulása. Bp. 1963. 166.
244 : 5 Szalay Mihály: Előszó Justh Gyula beszédeihez. Bp. 1911. 6.
244 : 14 Jászi Oszkár levele Szabó Ervinhez 1904. okt. 16., id.: Szűcs László: A magyarországi polgári radikalizmus kialakulása. Századok, 1963. 6. sz. 1221.
244 : 17 ÖPM 10. köt. 191.
244 : 22 Levél-féle Móricz Zsigmondhoz; ÖPM 9. köt. 352.
244 : 32 A progresszió tradíció-ellenességéről: ÖPM 10. köt. 64.; uo. 9. köt. 214.
245 : 5 Szabó Dezsővel való vitájára l.: Nagy Péter: Szabó Dezső. Bp. 1964. 78–83.; Móricz Miklós: Móricz Zsigmond érkezése. Bp. 1966. 400–404. Láng József: Jegyzetek. Ady Endre: ÖPM 11. köt. Kézirat.
246 : 19 Szabó Dezső: Újabb irodalmunk és legújabb irodalomtörténetünk. Nyugat, 1913. I. 657.
246 : 24 Szabó Dezső: A magyar protestantizmus problémája. Nyugat, 1913. II. 117–121. és 397–398.
247 : 1 Ady Endre: Egy probléma kettő. Nyugat, 1913. II. 286–287.
247 : 19 Alef [Ravasz László]: A magyar protestantizmus problémája. Református Szemle, 1913. aug. 29.
247 : 21 Ady Endre: Üzenet Alef úréknak. Nyugat, 1913. II. 463–464.
248 : 6 Móricz Zsigmond: A magyar protestantizmus problémája. Nyugat, 1913. II. 209–217.
248 : 10 Szabó Dezső id. h. 398.
248 : 18 ÖPM 10. köt. 110.
250 : 6 Nacionalizmus 220–221.
250 : 32 Barrèshez: Koppelmann, H. L.: Nation, Sprache und Natio-

nalismus. Leiden, 1956. 154. – Nacionalizmus 230.; ÖPM 8. köt. 167.

251 : 17 Jóslások 306., 297.; Nacionalizmus 233.

251 : 22 Lenin Művei. 28. köt. Bp. 1952. 185.

252 : 12 Maurrast idézi Koppelmann id. m. 118.

252 : 20 Jóslások 302., 307.; Nacionalizmus 233., 237.

253 : 29 Irodalomról 365.

254 : 10 Santayana idézetet l.: Encounter, 1970. 4. sz. 27.

254 : 25 Nacionalizmus 220., Levele Hatvany Lajosnak 1913. máj. L.: Ady Endre: Válogatott levelei. Bp. 1956. 420.

255 : 1 *Régi énekek ekhója.*

255 : 15 *Páris az én Bakonyom;* Levele Hatvany Lajoshoz, 1914. febr. 9. (Varga József: Ady levelei. Gyűjtés a kritikai kiadás céljaira. Kézirat.); *Margita Párisba jött.*

256 : 1 *Sípja régi babonának; És most már; Ha messzebbről nézem; A halottas ünnep.*

256 : 8 *Ad az Isten; Mikor Párisból hazajöttünk; Utálatos, szerelmes nációm; Sípja régi babonának; Margita Párisba jött; Beteg századokért lakolva; Ébes a föld.*

256 : 33 *Forró szomjakban emlék; A Margita fia;* Irodalomról 371.

257 : 7 *A hőkölés népe; Régi énekek ekhója.*

257 : 24 *Az undor óráiban; Ad az Isten; Margita és sorsunk; A szétszóródás előtt; Elmenni távolra, pusztulni; Bercsényi marsall huszárja; Margita és sorsunk; A szétszóródás előtt; Elmenni távolra, pusztulni; Bercsényi marsall huszárja; Margita és sorsunk.*

259 : 2 *„A XXX. századból"; Új tavaszi sereg-szemle; Elhanyagolt, véres szivünk, Véres panorámák tavaszán; Gyűlölet és harc.*

260 : 12 *A nagyranőtt Krisztusok.*

A MEGKÖTÖTTSÉG VERSE: ADY ENDRE: SÍPJA RÉGI BABONÁNAK

264 : 10 Az életrajzi helyzetre l. főleg: Ady Endre: Válogatott levelei Bp. 1956. 393–395.; Ady Lajos: Ady Endre. Bp. 1923. 161. kk.; Ady Lajosné: Az ismeretlen Ady. Bp. 1942. 212. kk.;

Boloni György: Az igazi Ady Bp. 1947. 272–274, 349; Hatvany Lajos: Ady a kortársak kozott Bp. 1928 175. 210–211. Levelek Hatvany Lajoshoz Bp 1967. 642; Lengyel Geza· Ady a muhelyben Bp 1957 371.

264 : 24 Poloskei Ferenc· Kormányzati politika és parlamenti ellenzék. Bp. 1970. 181–182

266 · 19 Engels levele Margaret Harknesshez. Marx–Engels· Művészetrol, irodalomról. Bp. 1966. 161

268 32 Vo.: *„Kolonics ismert, hires mondásán kivul mondott szornyűbbet is rólunk: se uralmat nem tudunk tűrni, se szabadok lenni."* (Ady Endre: Levél Teutsch barátomhoz Nyugat, 1913. II. 680)

269 · 8 Sőtér István: Nemzet és haladás. Bp. 1963. 177.

272 · 12 Ifjú szívekben élek. (Vallomasok Adyrol) Bp. 1969 115.

273 : 12 Hatvany Lajos: Ady. II. kot. Bp. 1959. 229.

282 : 12 Vo. McCarthy, Mary· A Guide to Exiles, Expatriates, and Internal Emigrés. The New York Review of Books, 1972. márc. 9. 4–8.

283 : 11 Prohászka Lajos: A vándor és a bujdoso Bp 1941 115. kk

283 : 22 Kolcsey Ferenc. Nemzeti hagyomanyok. K F. Összes Muvei. I. kot. Bp 1960. 513.

288 : 4 Bródy Sándor: Adyval a Kutyavillában. Cilinderes Tiborc. Válogatott cikkek és tanulmányok. Bp 1958. 272–273.

289 : 20 Vo.: Tuchman, Barbara: The Proud Tower New York, 1966. 202.

NEMZETI ÉS NEMZETKÖZI A MAI KULTÚRÁBAN

A Szovjet Akadémia filozófiai, jogtudományi és történettudományi intézete 1970. október 26–28. kozott a Szovjetunió megalakulásának 50. evfordulója alkalmából nemzetkozi konferenciát rendezett a címben jelzett kérdésről. Itt kozolt hozzászólásomban elsősorban a hatvanas évek elején lezajlott hazai vita eredményeire kívántam támaszkodni. Ennek fontosabb, illetve jellegzetesebb állásfoglalasai: B. Nagy László: *A nemzeti jelleg és a film.* Kortárs, 1961. 10. sz 577–590, Tolnai Gábor:

A „nemzeti jelleg", avagy a módszer zűrzavara. uo. 12. sz. 947.; Klaniczay Tibor *A népies konzervativizmus nemzetfelfogásáról.* uo 1962. 2. sz 266–279.; Juhász Mária· *Egy vakvágányra futott vita.* uo. 3 sz. 609–613 , Szigeti József: *A kultúra szocialista tartalmának és nemzeti formajának kérdéséhez.* Társadalmi Szemle, 1962. 8–9. sz. 85–100. (Reszben atdolgozott változatát l. Elvek és utak. Bp. 1965. 263–288.), Klaniczay Tibor· *Nézeteltérések a „nemzeti jelleg" korul.* Kritika, 1963 1. sz 17–27. (Újból – korabbi tanulmányával egyutt – K. T.· *Marxizmus es irodalomtudomány.* Bp 1964 140–179. A ket cikk egybeolvasztott, részben atdolgozott változatát l. *A népies konzervativizmus es a „nemzeti jelleg" kérdése.* Elvek és utak. Bp. 1965. 235–263); Klaniczay Tibor *A nemzeti irodalom fogalmáról.* Helikon (Világirodalmi Figyelő). 1965 3. sz. 303–309.; uő.: *Az írók nemzeti hovatartozása.* l. K. T.· *A múlt nagy korszakai.* Bp. 1973. 10–31.

294 . 1 A Magyar Szocialista Munkaspárt IX. kongresszusának jegyzokonyve Bp. 1967. 471

294 21 L. a 166–171. lapokhoz fuzott jegyzeteket.

295 : 16 Marx–Engels Muvei. 2. kot Bp. 1971. 571.

296 · 19 Vo : Ady Endre: Vallomas a patriotizmusról. – A E. A nacionalizmus alkonya. Bp 1959 220–221.

298 · 31 Lenin Művei. 19. kot. Bp. 1955. 75.

299 · 17 József Attila· Anyám.

305 · 9 Santayana idézetet l · Encounter, 1970 4 sz. 27

307 25 Lenin Művei. 23. kot Bp. 1955 66.

VÁLASZ A „KRITIKA" SZERKESZTŐSÉGÉNEK KÉRDÉSEIRE

Megjelent a *Kritika* c folyóirat interju-sorozatában (Beszélgetes Kiraly Istvannal. Kritika, 1972. 6. sz. 14–15.). A szerkesztőség kérdéseit E Feher Pal tette fel

309 9 Ady Endre: Az irodalomról. Szerkesztette: Varga Jozsef es Vezér Erzsébet. Bp. 1961 191 , 274., 295.; Lukács Gyorgy A realizmus problemái. Bp 1948. 189–190.

311 24 Marx–Engels Művei 13. kot. Bp. 1965. 171.

A tanulmányhoz kapcsolódó jegyzetek közt a többször idézett munkák esetében használt rövidítések: *Betyár* (Móricz Zsigmond: Betyár. Bp. 1937.); *Irodalomról* (Móricz Zsigmond: Irodalomról, művészetről. I–II. kot. Bp. 1959.); *Rózsa Sándor I.* (Móricz Zsigmond: Rózsa Sándor a lovát ugratja. Bp. 1941.); *Rózsa Sándor II.* (Móricz Zsigmond: Rózsa Sándor összevonja a szemöldökét. Bp. 1942.); *Tanulmányok* (Móricz Zsigmond: Tanulmányok, cikkek. Bp. 1959.).

322 : 3 Móricz Zsigmond nacionalizmus-ellenességére: Irodalomról II. 169., 167., 134., 216., 427., 190., 65.

323 : 6 Lukács György: Bartók Béla. Nagyvilág, 1970. 9. sz. 1286. kk.

324 : 10 Az írói hivatásról: Irodalomról II. 224., 292., 197.

324 : 17 uo. II. 344., 349.

324 : 24 Irodalomról I. 489.

325 : 2 uo. II. 346.

325 : 16 uo. II. 15.

325 : 24 Betyár 98., 237.

326 : 3 Tanulmányok 570.

326 : 17 Szegénységgel tartásra: Rózsa Sándor II. 223.; uo. I. 116.

326 : 29 Hajdú Ráfis: Egy évforduló után. Kritika, 1972. 9. sz. 25.

331 : 5 Császár István: Fejforgatás. Bp. 1971. 380.

338 : 16 Csaplár Vilmos: Lovagkor. Bp. 1971. 169. kk.; Marosi Gyula: A hétszázadik napon. Bp. 1970. 61. kk.

331 : 21 Fiatal írók vallomásai. Simonffy András válasza. Új Írás, 1969. 8. sz. 89.

331 : 26 Az 1972-es Móricz-vita fontosabb dokumentumai: Darvas József: Töprengés – Móricz ürügyén. Népszabadság, 1972. szept. 3.; Czine Mihály: A valóság szerelme. Móricz időszerűsége. Tiszatáj, 1972. 9. sz. 52–57.; Molnár Zoltán: A példa. Élet és Irodalom, 1972. szept. 2.; Nagy Péter: Az író árnyéka. Népszabadság, 1972. szept. 3.; Hajdú Ráfis: Egy évforduló után. Kritika, 1972. 9. sz. 25.; Illés Endre: Móricz és a fiatalok. Népszava, 1972. nov. 25. – A móriczi művészet tör-

nelmi esztétikumát megkérdőjelező, erre a vitára indokot adó, korábbi írások közül a legjelentősebb: Sükösd Mihály: Küzdelem az epikával. Bp. 1972. 5–31., 121–129.

332 : 22 Vo.: Orbán Ottó: Fiatal prózaírókról. Valóság, 1972. 8. sz. 92.

333 : 14 Somlyó György: Fiú-e vagy lány? (Megjegyzések Weores Sándor Psychéjéhez). Új Írás, 1972. 8. sz. 101–115.

334 : 17 Vö.: Orbán Ottó id. h.

334 : 28 Vo.: Illés Endre: Tapogató. (Egy Móricz-kötetről s két másikról.) Élet és Irodalom, 1972. szept. 2.

335 : 3 Kádár János: A szocialista Magyarországért. Bp. 1972. 497.

335 : 15 Tordai Zádor: Közösség és illuzórikus közösség Magyar Filozófiai Szemle, Bp. 1972. 3–4. sz. 441. kk.

335 : 28 Lukács György: Az esztétikum sajátossága. I. köt. Bp. 1965. 542.

336 : 6 Petri György: Lukács György egyetemessége. Élet és Irodalom, 1972. okt. 28.

336 : 24 Irodalomról II. 263.

337 : 12 Az úri parazitizmus rajzához: Móricz Zsigmond: Sárarany. 13. kiad. Bp. é. n. 145.; uő.: Úri muri. 4. kiad. Bp. é. n. 201., 196., 254.; Betyár 244–245.

338 : 12 A népieskedés ellen: Irodalomról II. 168., 321.

338 : 24 A nyomorban való elidegenedésre: Irodalomról II. 374., 260.; Rózsa Sándor I. 239., 111.

339 : 3 Rózsa Sándor I. 111.

339 : 11 A népi munkaszeretetre: Sárarany. 13. kiad. Bp. é. n. 84.; Betyár 238.; A boldog ember. Bp. 1935. 88.

339 : 28 Tanulmányok 581.; Irodalomról II. 261.

340 : 17 A népi morálra: Rózsa Sándor I. 112.; Betyár 238.; Rózsa Sándor I. 9., 211.; II. 218., 361.

341 : 7 Rózsa Sándor I. 6.

341 : 18 Pillangó. Bp. 1925. 245–246.; Rózsa Sándor I. 364–366.

341 : 25 Nagy László: Ki viszi át a szerelmet?

342 : 6 Tanulmányok 203.

343 : 1 Tanulmányok 586.

343 : 18 A munka értékére: Irodalomról II. 169., 7.; A boldog ember. Bp. 1935. 318.; Irodalomról II. 7.

344 : 12 Benjámin László: *Emléknél többek.*

344 : 24 Illyés Gyula: *Az éden elvesztése;* Benjámin László: *Nyílt szó, födetlen arc; Emléknél többek;* Simon István: *Levelek;* Juhász Ferenc: *A tékozló ország, Látomásokkal áldott életem;* Garai Gábor: *Koránkelők;* Nagy László: *A Zöld Angyal.*

345 : 29 Irodalom- és művészetkritikánk néhány kérdése. Az MSZMP Központi Bizottsága mellett működő Kultúrpolitikai Munkaközösség állásfoglalása. Kritika, 1972. 9. sz. 19–23.

346 : 22 Tanulmányok 578., 580.

347 : 25 Tanulmányok 571.

TARTALOM

A MINDENNAPOK FORRADALMISÁGA 5

Ifjúság és forradalmiság 5
Dezillúzió és pszeudo-forradalmiság 30
A közelre-nézés, mint a mindennapok forradalmiságának egyik fő ismérve 53
A mindennapok forradalmiságának morális, emberi ismérve: 1. megértő emberség 71
A mindennapok forradalmiságának morális, emberi ismérve: 2. a nyugtalan emberség 84

EGY FORRADALMI MODELL: ADY ENDRE: MARGITA ÉLNI AKAR 102

HAZAFISÁG ÉS INTERNACIONALIZMUS (A SZOCIALISTA HAZAFISÁG ÉS A MAGYAR SZABADSÁGHARCOS HAGYOMÁNYOK) 133

Egy vita eredményei és problémái 133
A baloldali ezoterizmus 143
Burzsoá szupranacionalizmus – szocialista nemzetköziség 155
A hétköznapok ellenforradalma és a nemzetfölöttiség 171
A megkérdőjelezett hagyomány: a szabadságharcos hazaszeretet 180
A szabadságharcos hazafiságtól a mindennapok forradalmáig 204

ADY ÉS A KURUCOS-SZABADSÁGHARCOS ÖRÖKSÉG 218

Az átértékelt hagyomány 218
Az internacionalizált hagyomány 237

A MEGKÖTÖTTSÉG VERSE: ADY ENDRE: SÍPJA RÉGI BABONÁNAK 263

NEMZETI ÉS NEMZETKÖZI A MAI KULTÚRÁBAN 291

VÁLASZ A „KRITIKA" SZERKESZTŐSÉGÉNEK KÉRDÉSEIRE 309

MÓRICZ ÖRÖKSÉGE ÉS A KORSZERŰ ELKÖTELEZETTSÉG 321

JEGYZETEK 329

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója. Szerkesztette Tomori Lajos. A borító, a kötésterv és a tipográfia Rudas László munkája. Műszaki vezető Szécsi Andor. A szedést 1973. december 20-án kezdték meg. Megjelent 1974. július 20-án, 8300 példányban. Terjedelme 19 (A/5) ív. 73.9077/1/2511 – Zrínyi Nyomda, Budapest. Felelős vezető: Bolgár Imre vezérigazgató

KIRÁLY
ISTVÁN

Hazafiság és forradalmiság

30,—

Az emlékezés napja

KÁDÁR JÁNOS

elhunytának 11. évfordulója alkalmából
2000. július 8-án, szombaton 10 órakor
a Kerepesi temetőben

MUNKÁSPÁRT

"...és hogy élnek bátyám?"

A szerző – Kossuth-díjas irodalomtörténész, akadémiai levelező tag – választott eszményének vallja a „közéleti szenvedéllyel, cselekvésvággyal élő tudós típusát", a „tudós néptribunt", akinek „számára nemcsak a könyvtár, de a közélet is műhely". Közéleti tevékenységével, társadalmi-politikai kérdésekben való állásfoglalásával az a célja, hogy beleszóljon az élet, a politika alakulásába – „a saját anyanyelvén, a tudományén, meggyőző módon, emberi hitellel s valóban használóan".

A kötetnek, amely műfajilag és tematikailag eltérő írásokat foglal egybe, a belső egységét az adja meg, hogy a cikkek, tanulmányok mindegyike hozzászólás haladó történelmi hagyományaink, kulturális-irodalmi örökségünk és korszerű nemzeti önismeretünk összefüggésének kérdéséhez, és – amit ez a szerző számára egyben jelent – a mai szocialista magyarság-tudatunk formálása terén előttünk álló sürgető feladatokhoz.

A tudományos vitákhoz való hozzászólás, a saját elgondolás elméleti-módszertani indoklása, vagy az interjú személyes hangú vallomása, továbbá a műelemzés – legyen szó akár egyetlen versnek, akár Ady vagy Móricz életművének adott szempontú elemzéséről –, a kötetnek ezek a formai sokféleségét alkotó elemei egy mélyebb, tartalmi egységbe foglalódnak: az elvi álláspont megfogalmazásának és alkalmazásának, a saját tudományos gyakorlatban való érvényesítésének egységébe.

A szerző álláspontja a „kétfrontos harc" – egyfelől a konzervatív, a szocialista fejlődéstől érintetlen hazafiság, voltaképpen álhazafiság, nacionalizmus ellen, másfelől a nemzeti közömbösség, az ország, a nép konkrét szocialista érdekeitől és céljaitól eloldott nemzetfelettiség, a gyökértelen világpolgáriság ellen, amely mögött szükségképpen ott rejlik valamilyen módon és mértékben a polgári-tőkés fejlődéssel való érzelmi, szemléletbeli elkötelezettség.

KOSSUTH
KÖNYVKIADÓ